

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Књига XXII

Book XXII

ETHNO-CULTURAL ANNALS

for the study of the culture of eastern Serbia and the adjacent areas

SERBIAN EAST IN PAST AND PRESENT: ARCHAEOLOGY, ETHNOLOGY, HISTORY AND LINGUISTICS

Editors

Vojislav Filipović
Ivica Todorović

Editorial Board

Mihaj Radan (Romania), Mirko Blagojević, Milina Ivanović Barišić,
Gordana Blagojević, Dragan Žunić, Stanka Janeva (Bulgaria),
Vladimir Petrović, Aleksandar Bulatović, Daniela Heilmann (Germany),
Aleksandra Papazovska (Macedonia), Irena Ljubomirović, Zoran Vučić,
Nina Aksić, Slaviša Milivojević

Svrljig
2019

Књига XXII

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

за проучавање културе источне Србије и суседних области

СРПСКИ ИСТОК НЕКАД И ДАНАС: АРХЕОЛОГИЈА, ЕТНОЛОГИЈА, ИСТОРИЈА И ЛИНГВИСТИКА

Уредници

Војислав Филиповић

Ивица Тодоровић

Редакција

Михај Радан (Румунија), Мирко Благојевић, Милина Ивановић
Баришић, Гордана Благојевић, Драган Жунић, Станка Јанева (Бугарска),
Владимир Петровић, Александар Булатовић, Данијела Хелман
(Немачка), Александра Папазовска (Македонија), Ирена Љубомировић,
Зоран Вучић, Нина Аксић, Славиша Миливојевић

Сврљиг
2019

УДК 008:39(082.1)

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ЗБОРНИК

Зборник је покренут 1995. године на иницијативу проф. др Сретена Петровића и Етно-културолошке радионице Сврљиг

Издавач: Центар за туризам, културу и спорт, Боре Прице 2, Сврљиг

За издавача: Мирослав Марковић

Рецензенти: др Гордана Благојевић, др Јованка Радић, др Александра Павићевић, др Милина Ивановић Баришић, мр Небојша Ђокић, др Александар Булатовић, др Владимир Петровић, проф. др Артур Банкоф (САД), др Војислав Филиповић

Класификација: Татјана Филиповић – Радулашки

Припрема и штампа: Галаксијанис, Ниш

Тираж: 150

ISBN 978-86-84919-38-2

САДРЖАЈ

I АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И ДРУГИХ ОБЛАСТИ

Љ. Милановић, С. Пилиповић: БЕЛЕРОФОНТ КРОТИ ПЕГАЗА: ЗЛАТНИ ПРСТЕН ИЗ ПОРОДИНА КОД АЛЕКСИНЦА	9
Ј. Богић, О. Младеновић: АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА БАЊИЦА ПОДНО СВРЉИГ ГРАДА У 2017. ГОДИНИ: ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ	21
С. Jerz, J. French, J. Bogić, M. Vranić: KAFANA “MALO VALJEVO” KOD LOZNICE	37
Ž. B. Veljković: PREDLOG TURIZMOLOŠKOG ETIMOLOŠKO- -ARHEOLOŠKOG REČNIKA OPŠTINE SREMSKA MITROVICA	47

II ИСТОЧНА СРБИЈА И СУСЕДНЕ ОБЛАСТИ – ЛИНГВИСТИКА, ЕТНОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА

С. Милорадовић: ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИ ГОВОРИ	77
Б. Анђелковић: МАНАСТИР ВАСКРЕСЕЊЕ ХРИСТОВО ИЗМЕЂУ РЕЛИГИЈСКИХ И СЕКУЛАРНИХ ДИСКУРСА	87
О. Думић, Н. Ђокић: СЕЛО ГЛОЖАНЕ И ЊЕГОВИ ЦРКВЕНИ ХРАМОВИ	103

III ОПШТИ СРПСКИ ЕТНИЧКИ КОНТЕКСТ – НАУЧНИ И ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ У САВРЕМЕНОСТИ И ПРОШЛОСТИ

Н. Демоња, И. Тодоровић: ЕТНОЛОШКО-ПРАВНИ ПРИЛОГ РАЗМАТРАЊУ И ПРЕВАЗИЛАЖЕЊУ ПРОБЛЕМА БЕЛЕ КУГЕ КОД СРБА	133
Б. Станојевић: ЛИНГВИСТИЧКА ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА И КОНТАКТ У РАЗВОЈУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА: ПРЕЛИМИНАРНЕ ХИПОТЕЗЕ	157

М. Ивановић Баришић: ТРАНСПОРТ ДОБАРА У СЕОСКОМ ДРУШТВУ	173
---	-----

IV СВРЉИШКА ОБЛАСТ У ПРОШЛОСТИ

Н. Ђокић, С. Митровић: ЦРКВЕ У ОКОЛИНИ СВРЉИГА САГРАЂЕНЕ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	191
---	-----

V ХРОНИКА

Осврти и прикази

Приказ изложбе: Кошуља – увек (Вјера Медић)	213
Милина Ивановић Баришић, Одевање у околини Београда – друга половина 19. и прва половина 20. века (Маја Марјановић)	215

In memoriam

Петар Влаховић (1927–2016) (Нина Аксић)	217
Десанка Николић (1929–2016) (Милина Ивановић Баришић)	221

I
АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА
ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ И
ДРУГИХ ОБЛАСТИ

БЕЛЕРОФОНТ КРОТИ ПЕГАЗА: ЗЛАТНИ ПРСТЕН ИЗ ПОРОДИНА КОД АЛЕКСИНЦА

Љубомир Милановић

Византолошки институт САНУ, Београд

Сања Пилиповић

Балканолошки институт САНУ, Београд

e-mail: milanovic.ljubomir@gmail.com, sanjapil@gmail.com

Апстракт: *Златни прстен са гемом од вишеслојног опала са представом Пегаса и Белерофонт пориче потиче из Породина код Алексинца, данас се чува у Народном музеју у Београду. У раду се истражује приказана тема, и указује се, колико је то могуће, на везу са археолошким локалитетом „Градиште“ у селу Породин, одакле и потиче ово изузетно дело римског златарства.*

Кључне речи: *геме, Белерофонт, Пегаз, Породин код Алексинца.*

Sommario: *l'Anello d'oro con la gemma di opalo con figurazioni di Pegaso e Bellerofonte fu rinvenuto a Porodin, vicino ad Aleksinac, mentre oggi è conservato nel Museo Nazionale a Belgrado. L'argomento di questo studio si focalizza sul tema rappresentato, e si tenterà di individuare, per quanto sia possibile, il legame con la località di „Gradište“ nel paese di Porodin, dove è stato rinvenuto questo capolavoro di orefeceria romana.*

Parole chiave: *gemme, Bellerofonte, Pegaso, Porodin vicino ad Aleksinac.*

Са локалитета Породин код Алексинца¹ потиче налаз златног прстена (*annulus aureus*) са гемом од вишеслојног опала, који се данас налази у Народном музеју у Београду (сл. 1).² Подаци указују да је Народни музеј откупио овај прстен од Д. Живадиновића након II светског рата. Прстен је украшен дебљом тордираном жицом око касете и зрнима гранулације на споју алке и главе прстена како се чинило у III веку. У касету је уметнута гема од опала светло и тамно плаве боје. На геми је у светлопавом слоју угравирана представа крилатог коња (Пегаса) у лету на лево, и испод њега се налази нага мушка фигура (Белерофонт) ослоњена на леву ногу, док је десна повијена у колену. Фигура је окренута на лево. Десна рука је подигнута и у њој држи узде које воде до Пегаса изнад. Не може се прецизно одредити да ли на глави има неку врсту путничке капе (*petasus*?). Данас није најјасније шта се налази у његовој левој руци, забаченој иза тела, да ли је то обмотана тканина која се спушта преко руке. Иза фигуре се налази косо постављен штап или копље.

Сл. 1 – Белерофонт хвата Пегаса – златни прстен са гемом од опала из Народног музеја у Београду (фото Народни музеј Београд)

Да би се боље разумео значај налаза прстена из Породина, потребно је прво нешто рећи о самом локалитету. Породин, место које је назначено као место налазка изузетног златног прстена са представом Белерофонта и Пегаса, налази се у Алексиначкој котлини, то јест у северном делу јужног Поморавља, под Малим Јастребцом, јужно од Крушевца.³ Археолошки локалитет у селу Породин носи назив „Градиште“, налази се на ниском положају на десној обали Туријске реке, на месту где се поток Гранчица улива у Турију (сл. 2, 3, 4). Вероватно се радило

о самом локалитету. Породин, место које је назначено као место налазка изузетног златног прстена са представом Белерофонта и Пегаса, налази се у Алексиначкој котлини, то јест у северном делу јужног Поморавља, под Малим Јастребцом, јужно од Крушевца.³ Археолошки локалитет у селу Породин носи назив „Градиште“, налази се на ниском положају на десној обали Туријске реке, на месту где се поток Гранчица улива у Турију (сл. 2, 3, 4). Вероватно се радило

¹ Овај чланак је део истраживања на пројекту бр. 177012 Балканолошког института САНУ (Друштво, духовна и материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана) и на пројекту бр. 177032 Византолошког института САНУ (Традиција, иновација и идентитет у византијском свету). Захваљујемо Душану Рашковићу из Народног музеја у Крушевцу на драгоцепој помоћи у сагледавању античког локалитета Породин, као и на уступљеним фотографијама овог локалитета. Такође, захваљујемо и Народном музеју у Београду на љубазности и на уступљеним фотографијама атрефаката који се налазе у њиховој античкој збирци накита.

² Поповић 1992, 30, кат. бр. 38; Поповић 1997, 11, 36 сл. 4; Кузмановић-Нововић 2005, кат. 422.

³ Рашковић 2013, 69–70.

Сл. 2 – Улаз у кањон Туријске реке (фото Д. Рашковић).

Сл. 3 – Предграђе „Градишта“ у Породину (фото Д. Рашковић).

о важној утврђеној војно-стратешкој тачки, на којој су боравили војни одреди, а можда је у питању било и веће насељено место.

Уочљиви су остаци порушених зидова који су разбацани по стрмим падинама самог „Градишта“, док се у подножју уочава полукружно утврђено подграђе. Унутар самог утврђења има још остатака зидова, сада у великим гомилама полуобрађеног камења. Са северозапада, где је данас улазна рампа на плато „подграда“ изгледа да је био и улаз у утврђење.

Током рекогносцирања подручја подграђа „Градишта“ у Породину 1997. године екипа археолога је пронашла античке профилисане фибуле, одломке рановизантијске керамике, делове већих судова, питоса, и рановизантијски новац Анастасија I и Јустина II. Са овог локалитета потичу налази атипичних гвоздених пред-

Сл. 4 – Поглед на „Градиште“ у Породину са пута Тешица – Породин (фото Д. Рашковић).

мета у форми кључева, длета и разних гвоздених алатки. Народни музеј Крушевац, захваљујући пажњи коју посвећује овом локалитету, поседује већи број гвоздених предмета, међу којим и више мањих алатки.

Према датовању ових предмета археолошко налазиште у Породину обухвата нешто дужи временски период. На то нас упућују већ поменути налази од профилисаних фибула II века, до налаза рановизантијског новца VI века.⁴ Вероватно је настало као мање сеоско насеље уз Туријску реку, које је захваљујући стратешком положају заклоњено кањоном Турије, наставило живети и у рановизантијском периоду. Велики немири и разарања које је проузроковао готски продор су касније изменили начин живота у Поморављу.

Као што смо рекли на почетку рада, прстен из Породина представља изузетан пример златарства тог периода. Представа на прстену је, с правом, у ранијој литератури атрибуисана као Белерофонт и Пегаз, међутим није дефинисано о каквој сцени је реч. У целокупном циклусу сцена са Пегазом, један важан сегмент чине његове представе са Белерофонтом.⁵ Ту се могу издвојити значајне сцене Белерофонта како јаше Пегаз, или како га поји и кроти.⁶ Такође, бројне су и представе из циклуса везаног за њихове потоње заједничке подвиге у Ликији, као што је убиство Химере или сукоб са Амазонкама.⁷ Поједностављено, у римској глиптици

⁴ Raškovic 1998, 103–110.

⁵ LIMC s. v. Pegasus, бр. 93–144.

⁶ LIMC s. v. Pegasus: Белерофонт и Пегаз (бр. 93–98) Белерофонт јаше Пегаз (бр. 99–117), Белерофонт хвата Пегаз (бр. 118–137) и Белерофонт поји Пегаз (бр. 138–144).

⁷ LIMC s. v. Pegasus, бр. 145–242.

приказују се заправо само две теме са Белерофонтом и Пегазом и обе наглашавају Белерофонову херојску димензију: Кроћење Пегаза у Коринту код извора Пирене и убијање Химере у Ликији.⁸ На прецизније атрибуисање теме на прстену из Породина, указује важан иконографски детаљ, а то су узде у подигнутој десној руци Белерофонта, означене суптилном линијом ка глави Пегаза. Управо оне указују да је реч о представи Белерофонта како хвата, то јест кроти Пегаза у лету. Наиме, Белерофонту је указано да ће му у борби са Химером бити потребан крилати коњ Пегаз, а да би успео да га припитоми морао је да спава у храму богиње Атине. У сну му се указала сцена у којој сама богиња Атина ставља златне узде поред њега. Након тога Белерофонт је пришао Пегазу док је пио на извору у Коринту и успео је да га укроти.⁹ Мит о Белерофонту опширно се наводи у Илијади (II. 152–211), и другим изворима,¹⁰ међутим Пиндарове Олимпијске оде (13.60–86) су најстарији сачувани фрагмент у коме се помиње сусрет Белерофонта и Пегаза и то код Пирене. Плиније Старији, као и Плутарх (*De vitioso* 3), наводи да је Белерофонт био први који је икада укротио коња (7.57). Управо ово кроћење коња, крилатог Пегаза, приказано је и на прстену из Породина.

Хватање Пегаза приказивано је различито у римској уметности. Управо ова сцена хватања, то јест кроћења Пегаза, приказана је на прстену из Породина, и то у моменту када је Пегаз још увек у лету изнад самог Белерофонта. Један од иконографских модела налази се и на прстену из Породина, где је приказан Пегаз у лету изнад самог Белерофонта. Поред ове постоје и сцене где се крилати коњ налази већ на земљи, где се пропиње на задњим ногама или га Белерофонт већ хвата за гриву.

Сцена кроћења Пегаза није толико раширена у глиптици и хронолошки је ограниченија у односу на тему убијања Химере.¹¹ Сцена кроћења улази у глиптички репертоар у једном прецизном моменту, то јест крајем I века, када Диоскуриде потписује један *intaglio* у корнеолу, данас фрагментарно очуван.¹² Овај *intaglio* је данас познат по једној копији из музеја у Бечу и приказује управо кључни моменат када Белерофонт приближава руке гриви Пегаза и креће да га ухвати за уста, док се коњ пропиње на задњим ногама. Оваква иконографска схема је била популарна првих година Царства и може се видети на једном римском рељефу и на сликарству у Помпејима.¹³ Међутим, овде се ради о тренутку када је Пегаз већ ухваћен, сцени којој претходи она приказана на прстену из Породина.

⁸ Toso 2007, 85–89.

⁹ Peterson, Dunworth 2004, 17; Voelke 2007, 149–150. О сцени кроћења, Pind., *Olimp.* 13, 90.

¹⁰ Apoll. 2.3.2; О класичним изворима у којима се наводи овај митски догађај кроћења Пегаза код Пирене, са посебним освртом на историју Пирене као митског и историјског топонима, видети Robinson 2011.

¹¹ Toso 2007, 87–88. О сцени кроћења Пегаза видети опширније Gericke 1956.

¹² Интаљ је купљен у Риму, а данас се налази у музеју у Бостону (MFA, 27737), Toso 2007, 87, nap. 376.

¹³ Toso 2007, 87–88.

У претходној литератури указано је на једну аналогију на геми од карнеола која се налазила у колекцији *Lévesque de Gravelle* (сл. 5).¹⁴ На овој геми, као и на прстену из Породина, Пегаз је приказан у лету, а испод њега је наг Белерофонт који држи у једној руци, обмотаној драперијом копље, а у другој узде. Поред ове, важно је споменути још једну аналогију на геми од граната из Британског музеја у Лондону (сл. 6).¹⁵ И овде се Белерофонт, као нага фигура, налази испод Пегаса у лету, и у једној руци, обмотаној драперијом, држи копље а у другој узде које воде ка Пегазовој глави. На обе геме Белерофонт стоји на означеној линији пода. Слична је и представа на једном отиску печата од теракоте где испод Пегаса у лету стоји Белерофонт са подигнутом десном руком ка њему, док је око леве обмотана драперија (сл. 7).¹⁶ Познате су и представе хватања Пегаса на

Сл. 5 – Белерофонт хвата Пегаса – цртеж према геми из колекције *Lévesque de Gravelle* (S. Rainach 1895, T. 79/51)

Сл. 6 – Белерофонт хвата Пегаса – гема из Британског музеја у Лондону (LIMC s. v. Pegasus: бр. 129)

Сл. 7 – Белерофонт хвата Пегаса – отисак печата од теракоте (LIMC s. v. Pegasus: бр. 132)

¹⁴ Rainach 1895, 80–81, T. 79/51.

¹⁵ Walters 1926, 202–203, кар. 1913, T. 24/1912. LIMC s. v. Pegasus: бр. 129.

¹⁶ LIMC s. v. Pegasus, бр. 132.

којима се Пегаз пропиње на задњим ногама, као на већ поменутој геми од корнелиона, на две лампе од теракоте и три монете (сл. 8).¹⁷

На простору данашње Србије, нису познате друге представе Белерофонта осим наше из Породина. Међутим, колико је познато у Народном музеју у Београду данас се чувају две геме са представом Пегазу у лету. Прва је гема непознатог места наласка, од непрозрачног опала млечно беле боје (сл. 9),¹⁸ док је друга гема овалног облика у медаљону од златног лима (сл. 10).¹⁹

Нажалост, иконографски детаљи на представи из Породина се не могу с прецизношћу разазнати. Не види се добро, али на глави Белерофонта би можда могли да се препознају обриси путничке капе *petasus*-а. Белерофонт се често приказивао са *petasus*-ом, путничком или *pilos*-ом, фригијском капом, или кацигом. На једној монети из Коринта, Белерофонт има путничку капу, а познати су и други примери из јужне Италије, Коринта или Кападокије.²⁰ На геми из Породина Белерофонт није ратник, он не држи оружје већ узде. Белерофонт се често приказивао и са својим оружјем, са копљем које је чинило алузију на борбу, као и мачем или тридентом.²¹ Тешко је наћи аналогију, која би могла прецизније разјаснити функцију или значење тканине која пада преко леве руке Белерофонта, иако се сличан пример може видети на монети из Коринта, на којој тканина има необичну форму која пада преко руке Белерофонта (сл. 8).²² Могуће је да се радило о тканини умотаној око његове руке.

Мит о Белерофонту једна је од значајнијих тема у римској уметности. Једна од интерпретација овог митолошког чина га пореди са идејом бесмртности, алудирајући да крила коња пред-

Сл. 8 – Белерофонт хвата Пегазу – монета из Коринта (LIMC s. v. Pegasus: бр. 137a)

Сл. 9 – Пегаз – гема из Народног музеја у Београду (фото Народни музеј Београд)

¹⁷ LIMC s. v. Pegasus, бр. 128, 131, 134, 135, 136, 137a.

¹⁸ Поповић 1996, 98, кат. 142; Поповић 1997, 43, сл. 11; Кузмановић-Нововић 2005, кат. 716.

¹⁹ Кузмановић-Нововић 2005, кат. 717.

²⁰ LIMC s. v. Pegasus, бр. 135, 94, 111, 154, 158 итд.

²¹ Lochin 1994, 229–230.

²² LIMC s. v. Pegasus, бр. 137a.

стављају душу ослобођену од материјалног света и на бесмртност резервисану за душу.²³ Овакво исчитавање не изгледа пуно веродостојно за ретке примере теме крођења Пегаса у римској глиптици. Са друге стране, борба између човека и крилатог коња интерпретирана је као доминација рационалности и цивилизације над дивљом природом.²⁴ Прочитана као победа над инстинктима уз божанску помоћ, ова тема се може повезати и са представом коју је *princeps* желео да прикаже о себи, желећи да стабилизује своју моћ и то посебно након тешких страдања током грађанских ратова. Такође, омогућавала је Августу да присвоји ову улогу славног хероја доносиоца цивилизације, искористивши је као парадигму државе и истичући је као симбол победе.²⁵ Други позитивни аспекти овог митолошког чина се валоризују у доба Царства, када херој са квалитетима виртуозног ловца почиње да симболише *virtus*. Белерофонт тада симболизује *virtus* појединца, али износи и идеју победничке борбе на представама царске пропаганде без обзира на приказану тему.²⁶ Управо то је било повод лакој трансформацији ове теме у хришћански контекст кроз популарну представу св. Ђорђа.²⁷ Зато не чуде представе Белерофонта из каснијег периода, из IV, V и VI века и то ван религиозног контекста, као на једној коптској тканини или угравираном пехару.²⁸ Поред оваквих различитих идеја које је исказивао, мит је имао и изузетан значај у фунералној уметности и посебно важно место имао је у иконографији саркофага.²⁹

Сл. 10 – Пегаз – гема из Народног музеја у Београду (фото Народни музеј Београд)

²³ Mastroberto 2004, 49–51.

²⁴ Toso 2007, 87–88.

²⁵ Од Белерофонта потичу различите династије, и ове потврде се могу пратити све до краја архајског доба, Faustoferrì 1996, 145; Toso 2007, 88.

²⁶ Lochin 1994, 229–230.

²⁷ На основу открића мозаика из четвртог века у једној римској вили у селу *Hinton St Mary* у Дорсету у Британији, на коме су у два медаљона представе Христа и Белерофонта како убија Химеру, закључено је да би сцена са Белерофонтом могла бити префигурација борбе Св. Ђорђа са аждајом, као симбол хришћанске врлине, Toynbee 1964, 7–14; Кау 2006, 87.

²⁸ Lochin 1994, 230.

²⁹ Aymard 1951.

Прстен из Породина код Алексинца, својим квалитетом како материјала и израде тако избором сцене, отвара бројна питања о особи која га је носила. У доба Римског царства, као и претходно, у доба Републике, накит је исказивао религиозне и естетске склоности, али је указивао и на социјално-економски положај особе која га је носила, односно на њену финансијску моћ и положај у друштвеној хијерархији.³⁰ Иако се однос према накиту у римско доба током времена мењао, накит је увек означавао ранг његовог носиоца.³¹ Прстење од племенитог метала нису имали право да носе различити друштвени сталежи како у доба Републике, тако и у време Римског царства. То право је трајно било ускраћено само робовима, с обзиром на то да се они, будући без права грађанства, нису сматрали грађанским сталежом.³² За време Републике је златни прстен (*anulus aureus*) био ознака достојанства и био је повезан са неком функцијом. Право да носе златно прстење *nobiles* и њихови наследници по мушкој линији стичу 321. год. пре. н.е., а ово право се потом проширује на првих осам центуриона.³³ Касније, ова привилегија се проширује и на друге групације. На почетку Царства златно прстење је и даље ознака патриција, а по дозволи су могле да га носе и особе нижег ранга, док је за време Хадријана то право било ускраћено једино робовима. Септимије Север је 197. године дозволио свим војницима да носе златно прстење.³⁴ Што се тиче самог камена, опала (*opalus*) Плиније (XXXVII, 80–84) указује да његова вредност долази одмах после смарагда, да би на једном месту чак и указао на изузетну вредност овог камена наводећи чувени Нонијусов опал. Овај опал величине лешника вредео је 2000000 сестерција и римски сенатор Ноније изабрао је прогонство не желећи да врати прстен са опалом. Плиније је истичући лепоту и квалитет опала говорио да се у опалу види ватра рубина, блистави пурпуни сјај аметиста, зелено море смарагда, који блистају заједно у невероватној мешавини светла.

Могло би се закључити да је на геми прстена из Породина приказана сцена како Белерофонт хвата, то јест кроти Пегаса, тема која није била честа у римској глиптици, где се овај митолошки јунак најчешће приказивао у сцени убијања Хи-мере. Скупоцени златни прстен је вероватно припадао неком војнику вишег ранга,

³⁰ Прстење је могло је да буде печатно, да има улогу амајлије (*amuletum*) или да буде само украс. Плиније доноси дуг списак магичних својстава самог камења (Plinius, *Naturalis Historia* XXXVI–XXXVII) и показује интересантно сујевеље које је тада било у моди, Walters 1914, 1 и даље. Од немене прстена могла је да зависи и његова форма. Уколико је служио као печат, прстен је морао да буде израђен тако да издржи велики притисак, а уколико је служио као украс могао је да буде и финијих линија. Међутим, ниједан облик прстена није био резервисан само за једну намену, Marshall 1907; Уп. Поповић 1992, 9.

³¹ Kunst 2005, 128–129.

³² Kuntzsch 1981, 64; Поповић 1992, 7, 17.

³³ Поповић 1992, 7. Током Републике, бившим магистратима, почевши са редом *aedilis*, и њиховим мушким наследницима је било дозвољено да носе златно прстење, Stout 1994, 77 и даље.

³⁴ Поповић 1992, 7. Мушкарци су могли да носе печатно прстење (Valerius Maximus, III, 5, 1), а слободно рођени дечаци елитних кругова су били украшавани златним амулетима (*bulla*) све док не би стасали и достигли доба зрелости, Stout 1994, 77 и даље.

официру, који је боравио у Породину, утврђеној војно-стратешкој тачки, а који је себи могао да приушти овако луксузни примерак накита. И сам избор приказане победничке борбе на геми, као израз *virtus*-а, могао би да иде у прилог овој тези о војничкој каријери власника прстена.

ЛИТЕРАТУРА И СКРАЋЕНИЦЕ

LIMC Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae

Aymard J. 1951. *Essai sur les chasses romaines*, Paris.

Boeke H. 2007. The Value of Victory in Pindar's Odes. Gnomai, Cosmology and the Role of the Poet, Leiden/Boston: Brill, coll. „Mnemosyne Supplements“ n. 285.

Gericke T. 1956. Die *Bandigung des Pegasos*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 71, 193–201.

Faustoferrri 1996. *Il trono di Amyklai a Sparta. Bathykles al servizio del potere*, Napoli.

Kay N. 2006. Epigrams from the Anthologia Latina: Text, Translation and Commentary, London: Duckworth.

Kunst C. 2005. Ornamenta Uxoriam. Badges of Rank of Jewellery of Roman wives?, *The medieval history journal* 8, 1, New Delhi, Thousand Oaks, London 2005, 128–142.

Kuntzsch I. 1981. *A History of Jewellery*, New York.

Кузмановић-Нововић И. 2005. *Античка глиптика на територији Србије*. Докторска теза објављена на Одељењу историје уметности Филозофског Факултета Универзитета у Београду, није публиковано.

C. Lochin, s.v. Pegasos, in *LIMC VII* 1, 1994, 214–230

Marshall F. H. 1907. *Catalogue of the Finger Rings Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquity*, British Museum, London.

Mastroberto M. 2004. Pegaso e Bellerofonte, у: G.S. Chiesa, E. A. Arslan (прир.), *Miti greci: archeologia e pittura dalla Magna Grecia al collezionismo, Cataloghi di mostra*, Milano.

Peterson, T. A., Dunworth J. D. 2004. *Mythology in Our Midst: A Guide to Cultural References*, Westpoint, Connecticut, London.

Поповић, И. 1992. *Римски накит у Народном музеју у Београду: Прстење*. Народни музеј Београд.

Поповић, И. 1996. *Римски накит у Народном музеју у Београду II: Златни накит*. Народни музеј Београд.

Поповић, И. 1997. *Ремек-дела римских златара: збирка Народни музеј у Београду*, Народни музеј Београд.

Raškovic, D. 1998. Pojedinačni nalazi rimskog i vizantijskog novca Narodnog muzeja Kruševac, *Numizmaticar* 21, Beograd, 1998, 103–110.

Рашковић Д. 2013. Прилог познавању археолошких налазишта алексиначке котлине, *Караџић, Часопис за историју, етнологију, археологију и уметности* 5, Алексинац 2013, 57–77.

S. Reinach 1895. *Pierres gravées des collections Marlborough et d'Orléans, des recueils d'Eckhel, Gori, Lévesque de Gravelle, Mariette, Millin, Stosch, réunies et rééditées avec un texte nouveau*, Paris.

Robinson B.A. 2011. *Histories of Peirene: A Corinthian Fountain in Three Millennia* (Ancient Art and Architecture in Context 2), Princeton.

Stout A. M. 1994. A. M. Stout, Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire, у: J. L. Sebesta, L. Bonfante (прир.), *The World of Roman Costume*, Madison 1994, 77–100.

Toso S. 2007. *Fabulae graecae: miti greci nelle gemme romane del I secolo a.C.*, Roma.

Toynbee J. 1964. A New Roman Mosaic Pavement Fount in Dorset, *The Journal of Roman Studies* 54, 7–14.

Walters H.B. 1926. *Catalogue of the engraved gems and cameos in the British Museum*, London.

Ljubomir Milanović, Vizantološki institut SANU, Beograd
Sanja Pilipović, Balkanološki institut SANU, Beograd

BELLEROFONTE CHE DOMA PEGASO:
ANELLO D'ORO DA PORODIN VICINO AD ALEKSINAC

l'Anello d'oro con la gemma di opalo con figurazioni di Pegaso e Bellerofonte fu rinvenuto a Porodin, vicino ad Aleksinac, mentre oggi è conservato nel Museo Nazionale a Belgrado. L'argomento di questo studio si focalizza sul tema rappresentato, e si tenterà di individuare, per quanto sia possibile, il legame con la località di „Gradište“ nel paese di Porodin, dove è stato rinvenuto questo capolavoro diorefeceria romana. La scena che rappresenta Bellerofonte che doma Pegaso non si rappresentava spesso sulla glittica romana. Di solito Bellerofonte si raffigurava mentre uccideva Chimera. Questo costoso anello d'oro di Porodin, probabilmente apparteneva ad un soldato di alto rango, un ufficiale che soggiornava in questo luogo militare strategico e fortificato, che poteva permettersi questo gioiello di lusso. La scelta del tema rappresentato sulla gemma, cioè una lotta vittoriosa, espressione della virtù, potrebbe contribuire a valorizzare questa tesi il fatto che il proprietario dell'anello era un militare di carriera.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА БАЊИЦА ПОДНО СВРЉИГ ГРАДА У 2017. ГОДИНИ: ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ

Јасминка Богић

Филозофски факултет, Београд

Огњен Младеновић

Археолошки институт, Београд

e-mail: bogicjasminka@gmail.com, mladenovic40@gmail.com

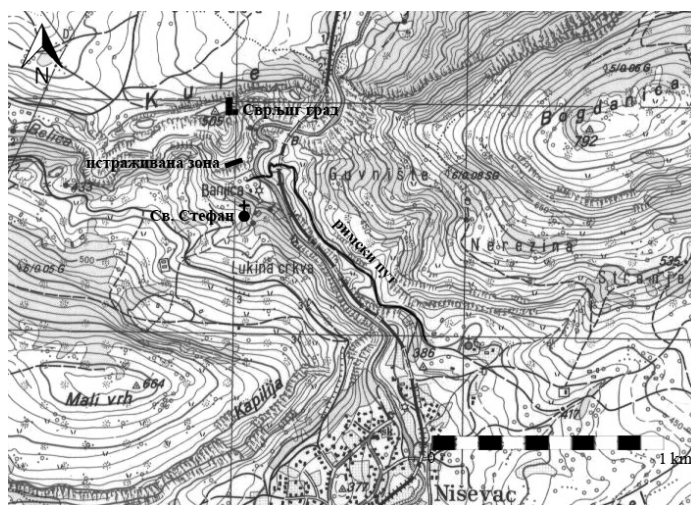
Апстракт: Јужно подграђе Сврљиг града и простор на левој обали реке Белице, леве притоке Сврљшког Тимока, представља потес који се назива Бањица. На том потесу пронађени су различити предмети који припадају периоду од млађег неолита до краја средњег века. Током заштитних археолошких истраживања мањег обима у 2017. години потврђено је постојање зида изграђеног од крупнијег ломљеног камена повезаног кречним малтером. У питању је зид који се пружа правцем запад-исток, чиме прати ток поменутог реке Белице. На истраживаном простору пронађене су фрагментоване керамичке посуде, бронзане фибуле, пређице, клинови и кључеви. Прецизнији хронолошки оквир пружају налази новца Констанција II, Теодосија I и Зенона. Такође, пронађен је приличан број кровне и подне опеке различитих димензија, које указују на постојање грађевинских објеката који стоје у вези са зидом.

Кључне речи: позна антика, Сврљиг град, Бањица, зидови, опека.

Abstract: The southern suburb of the site of Svrlijig Grad and the territory on the left bank of Belica River; left tributary of Svrlijški Timok River; comprise an area called Banjica. Numerous objects which originate from various periods, from Late Neolithic to Late Medieval Period, have previously been recorded in that area. In the course of small-scale protective archaeological excavations back in 2017, a wall made of large crushed stones bound by lime mortar was registered. The wall stretches in a west-east direction and follows the course of the aforementioned Belica River. Fragmented ceramic vessels, bronze fibulae, buckles, wedges, and keys have been recorded within the excavated area. A more precise chronological frame is provided by finds of coins of emperors Constantius II, Theodosius I and Zeno. Likewise, a significant number of roof and floor bricks have been recorded, which indicate the existence of certain structures in relation to the wall.

Key words: Late Antique, Svrlijig grad, Banjica, walls, bricks.

У току 2016. године, мештани села Нишевца и Вароши код Сврљига пријавили су Славиши Миливојевићу, у том тренутку надлежном за археолошку збирку у Центру за туризам, културу и спорт, да су на потесу Бањица радом „дивљих археолога” откривени остаци каквог зида.¹ Краткотрајним теренским радом током исте године, извршена је санација неколико регистрованих ископа и цела зона прекривена је геоплатном, да би следеће, 2017. године међународна археолошка екипа под руководством Владимира Петровића из Балканолошког института у Београду реализовала заштитна археолошка истраживања мањег обима, у циљу санације постојеће штете и спречавања даљег несистематског ископавања на тој локацији.²

Карта 1 – Положај локалитета Бањица, Сврљиг град, црквине Св. Стефана и римског пута.

Map 1 – The position of the sites of Banjica, Svrlijig grad, St. Stefan church and the Roman road.

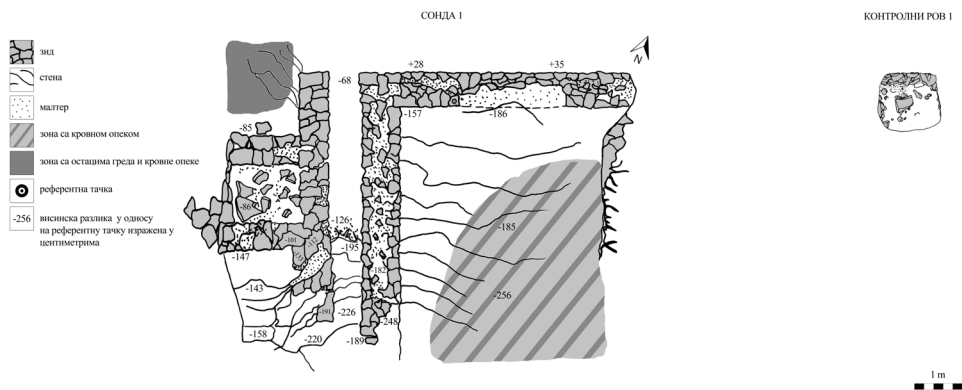
Потес Бањица представља јужно подграђе Сврљиг града, локалитета који је смештен на високој и тешко приступачној стени која се издиже изнад ушћа реке Белице у Сврљински Тимок (Карта 1). На основу постојећих података, локалитет је насељен од периода млађег неолита, а последње турске трупе напустиле су утврђење крајем XIX века.³ Сама локација на којој су реализована археолошка

¹ О проблему уништавања археолошког и културног наслеђа у сврљинској области погледати Filipović, Petrović 2013.

² Ископавања су извршена у периоду 28.8.-18.9.2017. године. Захваљујемо се руководиоцу пројекта, В. Петровићу на уступљеном материјалу и документацији, као и дозволи да објавимо прелиминарне резултате истраживања.

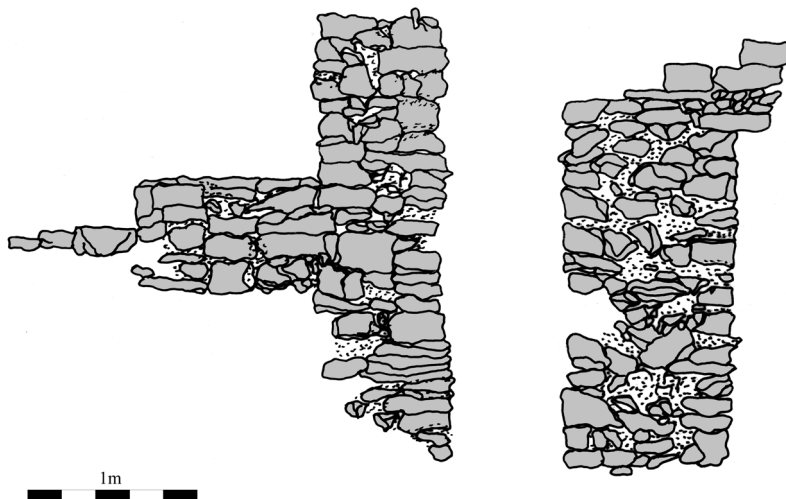
³ Петровић *et al.* 2012, 131

истраживања налази се на јужним падинама Сврљиг града, на левој обали реке Белице, неких 100 m узводно од њеног ушћа у Сврљишки Тимок.⁴ На неприступачном терену који мери нагиб од преко 60° налази се један природни плато који се простире у правцу запад-исток. И на западној и на источној страни природне границе платоа чине окомите стене. Регистровани остаци зида прате правац пружања платоа, и јасно су видљиви у конфигурацији терена.

Сл. 1 – Остаци зидова који су приказани у раду.

Fig. 1 – Remnants of walls presented in paper.

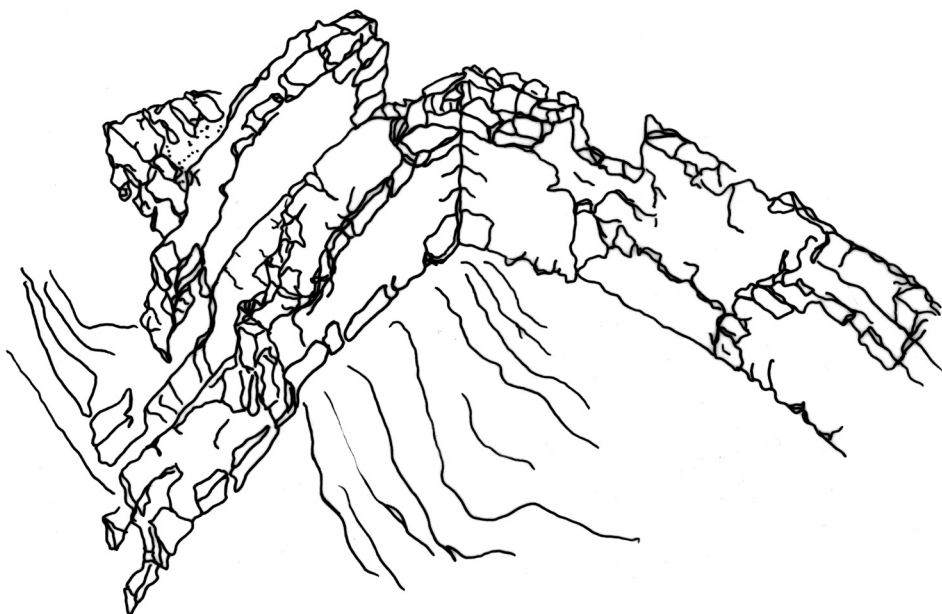

Сл. 2 – Јужни пресек зидова који се паралелно простире у правцу север-југ.

Fig. 2 – Southern cross-section of the walls which spread parallel in north-south direction.

⁴ Са потеса Бањица потиче више налаза који се везују за периоде неолита, енеолита и бронзаног доба (Филиповић 2008: 17).

Зид ширине 70 cm, који се пружа у правцу исток-запад и на тај начин прати ток реке Белице, испраћен је у дужини од око 5,6 m. Контролним ровом, постављеним на 10 метара источно од поменутог зида, утврђено је да се зид наставља даље према истоку (Слика 1), међутим, површина између њих није истраживана, па се у овом тренутку не може више рећи о њиховом међусобном односу. На западном крају поменутог зида, под углом од 90°, у конструктивној вези, налази се зид готово исте ширине који се простире у правцу север-југ, чиме прати нагиб терена. Паралелно од претходно поменутог зида, на 70 cm удаљености, протеже се готово идентичан зид, дужине од око 5 m, и ширине 0,7 m (Слика 2). На његово западно лице наслања се мање квадратно проширење дужине унутрашњих страница 1,7 m,

Сл. 3 – Зидови истражени 2017. године, поглед са југоистока.
Fig. 3 – Walls excavated in 2017, view from the southeast.

које је изнутра било испуњено већом количином малтера и шута. Сви ови зидови су грађени од крупнијег ломљеног камена, повезаног кречним малтером са крупнијим агрегатом (у себи садржи примесе у виду ситног камена и песка), док им подлогу представља жива стена. Функцију ових зидова је тешко одредити, али се чини да су у питању остаци више грађевина које се простиру паралелно са реком Белицом и затварају јужну, релативно приступачну страну брда (Слика 3).⁵

⁵ На овом цртежу захваљујемо Слободану Крстићу.

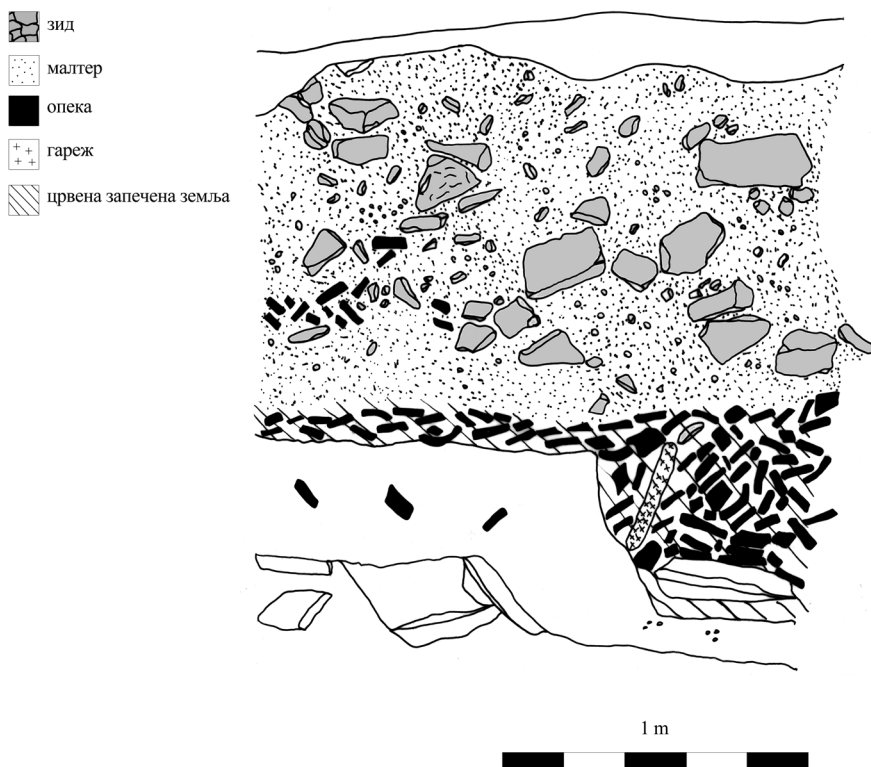
Са западне и источне стране зидова који се пружају правцем север-југ, пронађени су комади кровне опеке, велики број гвоздених клинова и мањи уломци равнoг, вероватно прозорског стакла. Поменути налази указују на то да се на овом месту налазила накривена дрвена конструкција или да су претпотављене грађевине имале горње партије изграђене од дрвета, на шта указују и остаци дрвених греда са њихове западне стране (Слика 1). Две веће концентрације кровне опеке регистроване су северозападно и југоисточно од зида (Слика 1). Могуће је да је због великог нагиба терена дошло до спирања земљишта које се налази на вишим котамa, односно северно од бедема, и да се због тога велика количина кровних опека налази југоисточно од зида, према кориту реке Белице (Слика 1, светло сива зона), док се прва и већа концентрација кровне опеке налази управо на месту на ком су констатоване и гореле дрвене греде са гвозденим клиновима и ексерима (Слика 2, тамно сива зона). Откривене кровне опеке су на својим крајевима имале полукружно повишење, те су се на тај начин лакше спајале.⁶ Ова врста опека јесу тзв. *tegulae – imbrices*, на којима се налазе таласасти или полукружни мотиви изведени потезом два прста. Иако је појава оваквих мотива на тегулама честа, њихова намена још увек није у потпуности јасна.⁷

Сагледавање вертикалне стратиграфије локалитета у знатној мери је отежано природним нагибом терена који је утицао на константно спирање како културног слоја, тако и археолошког материјала са виших ката, па је у исушеном кориту реке Белице откривено доста камена, кречног малтера и кровне опеке. У западном, односно југозападном делу истраживане површине, на месту где би истражени део бедема требало да чини спој са природном стеном, а где је откривено мање квадратно проширење, регистрован је моћан слој рушевине, унутар кога је било могуће сагледати стратиграфске односе рушевинских слојева према хумусу, бедему и здравици (Слика 4).⁸ Хумусни слој је сачињен од јако растресите црне земље, чије је трајније наслојавање отежано густом шумском вегетацијом и ерозијом терена. Малобројни налази који су откривени у хумусном слоју без сумње потичу са виших ката локалитета. Испод хумусног слоја, регистрован је моћан слој рушевине који би се условно могао поделити на три различита слоја. Први издвојени слој састоји се од већих комада ломљеног камена са траговима кречног малтера који представљају обрушени зид. Кречни малтер је бледожуте боје и испуњен мањим речним облацима, па тако одговара малтеру који је регистрован у саставу истраженог дела зида. Судаћи према конфигурацији терена и положају у коме се овај слој прати, од Сврљиг града према кориту реке Белице, чини се да су зид или каква друга грађевина чији су ово остаци, обрушени са западне стране у односу на ис-

⁶ Iskra-Janošić 1992, 210.

⁷ О интерпретацији оваквих знакова на опекама погледати Štimac-Dedić 2014, са наведеном литературом.

⁸ Услед конфигурације терена и јаког деловања ерозије, издвајање слојева и праћење њихових дебелина знатно је отежано.

Сл. 4 – Стратиграфски профил рушевинског слоја.
Fig. 4 – Stratigraphy of the debris layer.

тражене остатке зида. Осим ломљеног камена и малтера, у овом слоју је регистровано доста фрагментоване кровне опеке и гвоздених клинова, на основу којих се наслућују солидно грађене горње партије објекта или кровни покривач. Између овог и наредног слоја, на читавој истраженој површини, регистровани су крупнији остаци угљенисаног дрвета, који су на појединим деловима у толикој мери очувани да је било могуће јасно разазнати да се ради о спаљеним остацима дрвених греда. Овоме у прилог иде и налаз већег броја гвоздених клинова који су по правилу проналажени заједно са са таквим остацима. Испод спаљених остатака греда лежи слој јако запечене црвене земље и компактне жуте земље. Правилности у односу црвене запечене и жуте компактне земље нису уочене у оквиру истраживане површине. За овај слој карактеристичан је велики број комплетно сачуваних комада кровне опеке. Непосредно испод овог слоја, на читавој истраженој површини, регистрован је танак слој сивог и јако растреситог пепела који лежи на природној стени.

Покретни археолошки материјал чинили су пре свега уломци керамике који се прелиминарно могу одредити у период од IV до VI века. Међу уломцима керамике присутни су примерци којима аналогије налазимо на Дијани, Понтесу, Текији, Љубичевцу, Вајуги, Прахову⁹, Врсеницама¹⁰ и у касноантичким слојевима Раса¹¹. Највише су заступљени уломци лонаца са разгнутим ободима (Т. I/ 1-6, 8-10, 12),¹² затим следе фрагменти здела (Т. I/ 7, 11) и поклопаца (Т. I/ 11, 13; Т. II/ 15, 17). Откривене су укупно две дршке. Једна припада типу дугметастих дршки, која је припада поклопцу (Т. II/ 15), док је друга тракаста дршка печена у тоновима наранџасте (Т. II/ 16), на чијој се спољној страни налазе украси у виду насликаних краћих хоризонталних линија жуте боје. Откривен је и један уломак хоризонтално разгнута и четвртасто профилисаног обода, прстенасто задебљане унутрашње ивице, који припада посуди типа питос (Т. I/ 14). Од орнамената највише су заступљени жлебови који се јављају код лонца елипсоидне форме и косо разгнута обода, који је израђен од глине са примесама песка и печен у нијансама окер-црвене боје (Т. I/ 2). Овакви облици са жлебовима се јављају у Текији, на Дијани, на Понтесу, Вајуги, и у Прахову,¹³ и датују се у период од IV до VI века. На три уломка лучно разгнута обода који припадају различитим посудама истог или сличног типа, на врату се јављају траке са украсима у виду полумесеца и валовница (Т. I/ 4,6,10). Сличан украс регистрован је на Дијани и Понтесу, где су уломци украшени у том маниру датовани у један дужи период од III до V века, а најбројнији су у управо у IV веку.¹⁴ Са друге стране, на локалитету Врсенице се овај тип лонаца јавља у млађем касноантичком хоризонту и датован је у VI век.¹⁵ Интересантан је и фрагмент обода зделе/поклопаца са плићим жлебом са унутрашње стране (Т. I/11), који је мркосиве боје и необрађене површине. Слични примерци су нађени у касноантичком утврђењу Рас и датовани су у период од IV до VI века.¹⁶

Осим уломака керамике, приликом археолошког истраживања локалитета Бањица пронађен је већи број металних предмета (делови бронзаних аплика, лук фибуле, бронзане нитне, фрагментовани гвоздени ножеви и др.) и предмета од кости и рога, од којих је већина била веома фрагментована, као и типолошки и хронолошки неосетљива. Услед тога, у наставку су приказани само они предмети који дају релативно ближу хронолошку одредницу.¹⁷ У том смислу, свакако најбоље

⁹ Цвјетићанин 2016; Brukner 1981.

¹⁰ Popović, Bikić 2009.

¹¹ Popović 1999.

¹² Уломци Т. I/1 и Т. I/2 припадају истој посуди.

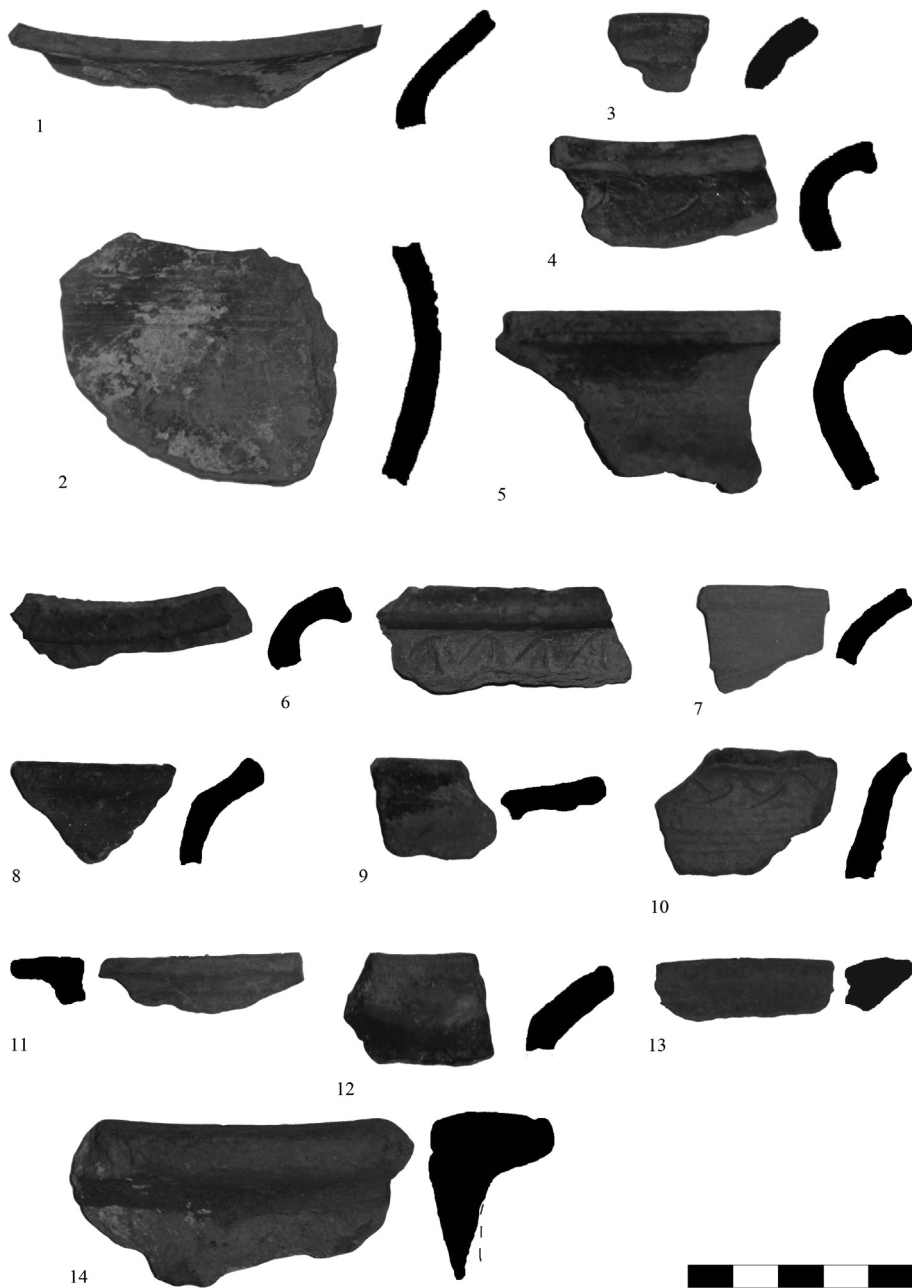
¹³ Цвјетићанин 2016: 93, тип Л 63а; Brukner 1981, lonac tip 17.

¹⁴ Цвјетићанин 2016, 85, тип Л 41; Brukner 1981, lonac tip 19.

¹⁵ Popović, Bikić 2009, 138, tip II/22 (sl. 50/ 13).

¹⁶ Popović 1999, 309, tip I/ 2 (sl. 33/3; 36/ 10; 46/1-5; 52/ 8-10).

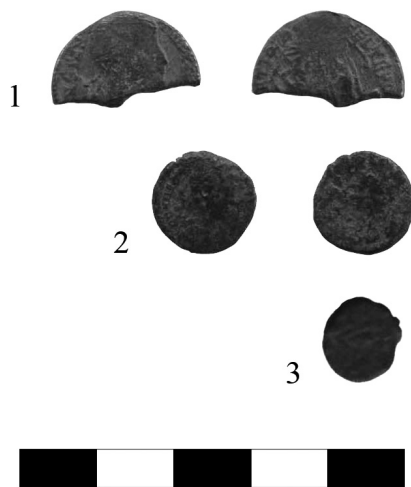
¹⁷ Ово се односи и на велики број откривених гвоздених клинова.

податке пружају три налаза различитих кованица. Најстарија припада владавини Констанција II (прва половина IV века) и прилично је фрагментована. На аверсу је видљива горња половина бисте владара и натпис (CO)NSTATI(VS) (AVG), док се на реверсу налази натпис FEL TEMP (REPAR)ATIO (Слика 5/1). Друга припада периоду владавине Теодосија I (друга половина IV века). На аверсу се налази биста императора на десно и натпис DN THEODOSIVS PF AVG, док се на реверсу налази Викторија која је окренута на лево, мучи заробљеника и носи заставу и натпис SALUS REIPUBLICAE (Слика 5/2). Најмлађа је нумија која припада владавини цара Зенона (друга половина V века). Аверс је тешко читљив, док је на реверсу видљив царев монограм (Т. III/ 35) (Слика 5/3). На простору општине Сврљиг, овакав новац је пронађен и на локалитету Стари град.¹⁸

Периоду II и III века припадала би фрагментована бронзана фибула (Т. II/18), која према типологији С. Петковић припада типу 9, варијанти А, односно фибулама тракастог лука које су сличне *Aucissa* фибулама.¹⁹ Површина лука украшена је жлебовима дуж рубова. Овакво украшавање се јавља на фибули из *Pontes*-а која је такође датована у крај II и прву половину III века.²⁰

Нешто касније датовање пружа фрагментована копча типа Сучидава украшена наспрамно постављеним мотивом концентричних кругова, којој недостаје доњи квадратни део (Т. II/19). Поменути тип копче карактеристичан је за другу половину VI и прву половину VII века, међутим поједини аутори их датују у период од средине до краја VI века.²¹ Л. Трајкова сличне примерке (група С, тип 6б) са територије суседне Бугарске такође датује у период од средине до краја VI века.²² Аналогије за бронзани примерак из Бањице налазимо у Гамзиграду²³ и на Дијани²⁴, а готово идентичан примерак откривен је у слоју А на локалитету Чезава (*Castrum*

Сл. 5–Кованице откривене 2017. године.
Fig. 5 – Coins recorded during the excavations in 2017.

¹⁸ Миливојевић 2013, 28.

¹⁹ Petković 2010, 56-58.

²⁰ Petković 2010, kat. 121; Černač 2000, kat. 9, Т. III, 1.

²¹ Schulze-Dörrlamm 2002, 246.

²² Traykova 2017, 80-81, таблица 5.

²³ Popović 2010, 185, слика 156.

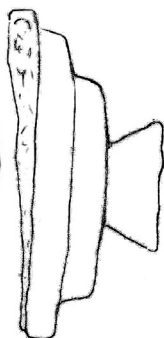
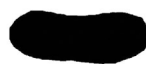
²⁴ Špehar, 2010, kat. br. 48 (Т. II/48).

15

16

17

18

19

20

21

22

23

T. II

Novae), датованом уломцима керамике у VI век.²⁵ Слично датовање понуђено је и за бронзану копчу из римске куле на Лепенском Виру,²⁶ која је слична фрагментованом примерку са локалитета Бањица (Т. II/20). Приближно истом периоду одговара још једна копча са локалитета Бањица, такође украшена концентричним круговима (Т. II/21). Иако доста фрагментована, чини се да ова копча припада типу Салона-Хистрија, који се датује у другу половину VI и прву половину VII века.²⁷ Њена форма, али не и украс, доста подсећају на примерак из Историјског музеја у Дулову, који Л. Трајкова сврстава у групу С – тип XI.²⁸

Типолошки, али не и хронолошки осетљив јесте налаз гвозденог кључа са пером (Т. II/22) које се састоји од два зубаца, док се према врху дугачко тело кључа наставља на оштећену алку која је служила за качење кључа о ексер, канап који је ишао око врата или за појас. Овакви кључеви припадају бравама на повлачење. Услед јако дугог трајања овог облика кључа, ближе хронолошко позицирање није могуће без затвореног археолошког контекста, додуше, у погледу хронологије, донекле је индикативно што је управо овај тип кључа најбројнији у позноантичком периоду.²⁹

Хронолошки остевљивом археолошком материјалу са локалитета Бањица припада и део неорнаментисаног дворедог чешља израђеног од рога (Т. II/23). Аналогије му налазимо у Хајдучкој воденици, на Понтесу, и Дијани,³⁰ као и на Градини на Јелици.³¹ Сличан примерак из Михајловца (локалите *Mora Vagei*) се датује у период од друге половине IV до прве половине V века.³²

О функцији и хронологији зидова који су откривени на локалитету Бањица тешко је говорити на основу тренутног степена истражености. У смислу функције зидова, једино извесно је да су претпостављене грађевине поседовале кровни покривач, а можда и горње партије солидно грађене од дрвених греда које су међусобно повезиване гвозденим клиновима. Такође, извесно је и постојање кровне конструкције која је била прекривена тегулама. Не треба искључити могућност да су просторије чији су зидови откривени представљале доње делове објеката, и да су између осталог имале и функцију нивелације стрмог терена у циљу зидања спратних просторија. Откривени зидови налазе се на јужној падини Сврљиг града и у извесном смислу затварају прилаз са јужне стране. Прилаз Сврљиг граду мо-

²⁵ Васић 1984, 113, Сл. 22/10.

²⁶ Срејовић 1984, 197, Т. I/8.

²⁷ Špehar 2010, 54, са наведеном литературом.

²⁸ Trajkova 2017, 91-93, 278, кат. но. 844.

²⁹ Раче 2014, 63-64; Богич, 2017: 31-45.

³⁰ Špehar, 2010, кат. бр. 626-634.

³¹ Milinković 1995, Abb. 18/e

³² Петковић, 1995, 60; Т. III/4.

гућ је са северозападне стране, преко заравни Пазариште,³³ међутим алтернативни прилаз, додуше знатно захтевнијим путем, могућ је управо са западне стране истражених зидова. Овако посматрано, могуће је да су истражене грађевине имале сврху својеврсне контроле овог алтернативног пута према самом граду. Интересантно је да је још Р. Бошковић приликом обиласка ове локације указао на могућност постојања каквог насеља управо на јужној страни Сврљиг града, на обалама реке Белице.³⁴

Када су зидови подигнути и колико су дуго били у употреби није познато. Хронолошки осетљиви налази указују превасходно на период од IV до VI века, мада су откривени и нешто млађи и старији налази. У то да је ова локација, као и сам Сврљиг град, континуирано насељавана у дужем временском периоду не треба сумњати, што је потврђено и истраживањима 2017. године, када је источно од зидова који су приказани у овом раду откривен моћан бедем, прелиминарно датован византијским чанкастим новцем у XI или XII век.³⁵

На крају, треба поменути неколико индикативних налаза у самој околини локалитета Бањица, за које постоји могућност да стоје у вези са истраженим зидовима. Наиме, на десној обали реке Белице, односно наспрам истражених зидова, постоје остаци три цркве,³⁶ док се подно североисточне стране Сврљиг града, испод Пазаришта, налазе остаци још једне цркве (?).³⁷ Од поменутих цркава, издваја се црквица Св. Стефана, која је најнижа, односно најближа локалитету Бањица, и која је раскопана од стране мештана почетком XX века. Р. Бошковић наводи да је том приликом прекопана једна засведена гробница у северном делу цркве, грађена од камена и опеке, и да су мештани из ње извадили оловни саркофаг који је касније претопљен.³⁸ Различити аутори ову цркву датују у период позне антике.³⁹ У погледу нешто старијих налаза који су откривени приликом истраживања (фибула тракастог лука), доста је индикативан један почасни натпис посвећен неком од царева са почетка III века, који потиче управо из Бањице.⁴⁰

Локалитет Бањица, смештен је на левој обали реке Белице и лежи на важном римском путу који је преко станица *Timaco Maiori* и *Timaco Minori* спајао Ниш (*Naissus*) и Арчар (*Ratiaria*), односно долину Јужне Мораве са десном обалом Дунава. Трагови овог пута откривени су приликом рекогносцирања 2006. године, када је установљено да се пут простирао клисуром Сврљишког Тимока, а испраћен је

³³ Бошковић 1951, 225.

³⁴ Бошковић 1951, 225.

³⁵ Конструктивни однос зидова који су приказани у овом раду и овог бедема није за сада познат. Бедем ће бити публикован у посебном раду који је у припреми.

³⁶ Оршић-Славетић 1936, 173-174; Бошковић 1951, 233-236.

³⁷ Бошковић 1951, 236.

³⁸ Бошковић 1951, 235.

³⁹ Бошковић 1951, 235; Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012, 81.

⁴⁰ Petrović 1995, 100.

до старог турског моста у Бањици, у близини самог локалитета (сл. 6).⁴¹ Узевши у обзир да локалитет лежи на једном путу од велике важности, те да је оближњи извор, по коме је читава област Бањице добила име, каптиран вероватно још за време античког периода,⁴² откриће солидно зиданих грађевина, црква и бедема

Сл. 6 – Остаци старог турског моста на Белици
Fig. 6 – Remains of old Turkish bridge on Belica River.

на овом простору не чуди, посебно имајући у виду однос који потес Бањице има са Сврљиг градом. Будућа истраживања већег обима, могла би да пружи драгоцене податке о међусобним односима постојећих зидова и бедема, хронологији и вертикалној стратиграфији овог вишеслојног локалитета, што би у великој мери допринело бољем разумевању значаја који су имали ова област и пут који кроз њу пролази у прошлости.

⁴¹ Petrović, Filipović 2008, 34-35; Petrović *et al.* 2014, 110.

⁴² Костић 1970, 58-59, са наведеном литературом.

ЛИТЕРАТУРА

- Богић 2017** – Ј. Богић, Антички кључеви са територије Сврљига, *Етно-културолошки зборник XXI*: 32–45.
- Бошковић 1951** – Ђ. Бошковић, Средњевековни споменици источне Србије II, *Старинар* Н.С. II: 221–244.
- Brukner 1981** – О. Brukner, *Rimska keramiku u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Београд 1981.
- Васић 1984** – М. Васић, Чезава – Castrum Novae, *Старинар* 33-34: 91–122.
- Iskra-Janošić 1992** – I. Iskra-Janošić, Грађевински материјал и њихова употреба у Cibalama, *Opuscula archaeologica* 16-1: 207–218.
- Костић 1970** – М. Костић, Свљишка (Нишевачка) бањица. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијих“* 23: 53–69.
- Milinković 1995** – М. Milinković, Die Gradina auf dem Jelica Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, *Antiquité tardive* III: 203–225.
- Миливојевић 2013** – С. Миливојевић, *Антички и средњевековни новац из Музејске збирке у Сврљигу*, Сврљиг 2013.
- Оршић-Славетић 1936** – А. Оршић-Славетић, Белешке са путовања, *Старинар* X-XI: 170–174.
- Расе 2014** – Т.Д. Расе, *A Typology of Roman Locks and Keys*. School of Theology, Southwestern Baptist Theological Seminary, Master thesis.
- Петковић 1995** – С. Петковић, *Римски предмети од кости и рога са територије Горње Мезије*, Београд 1995.
- Petković 2010** – S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Београд 2010.
- Petrović 1995** – Р. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, III-2, (Timacum Minus et la vallée du Timok), Београд 1995.
- Petrović, Filipović 2008** – V. Petrović, V. Filipović, Newly discovered Traces of the Roman Naissus-Ratiaria Road and the Problem of Locating Two Timacum Stations, *Balkanica XXXVIII*: 29–43.
- Петровић et al. 2012** – В. Петровић, В. Филиповић, С. Миливојевић, *Сврљишка област у праисторију, антици и средњем веку*, Београд–Сврљиг 2012.
- Petrović et al. 2014** – V. Petrović, V. Filipović, K. Luka, The Roman Road Naissus-Timacum Maius-Timacum Minus-Conbustica-Ratiaria, in: *Ratiaria Semper Floreat* I, ed. R Ivanov, Sofia 2014: 97–142.
- Роповић 2010** – I. Popović, *Felix Romuliana – Gamzigrad*, Београд 2010.
- Роповић 1999** – М. Popović, *Tvrđava Ras*, Београд 1999.
- Роповић, Бикић 2009** – М. Popović, V. Bikić, *Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд 2009.
- Срејовић 1984** – Д. Срејовић, Лепенски вир, римска кула, *Старинар* 33-34: 197–199.
- Schulze-Dörrlamm 2002** – М. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum* I, Mainz 2002.
- Трайкова 2017** – Л. А. Traykova, The belt south of Lower Danube – the end of the 3rd c. – the beginning of the 7th c., Sofia 2017.
- Филиповић 2008** – В. Филиповић, Праисторијска налазишта у околини Сврљига, *Зборник Народног музеја у Нишу* 16-17: 9–43.
- Filipović, Petrović 2013** – V. Filipović, V. Petrović, Destruction of archaeological and cultural heritage in the area of Svrlijg, *Arheologija i prirodne nauke* 8: 49–54.

- Цвјетићанин 2016** – Т. Цвјетићанин, *Касно римска керамика Ђердана*, Београд 2016.
- Љернач 2000** - S. Љернач, *Bronzani predmeti iz Nova i Pontesa od I do VI veka*, Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za arheologiju, Beograd.
- Љпећар 2010** – P. Љпећар, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd 2010.
- Љтимач-Дедић 2014** – L. Љтимач-Дедић, Rimske opeke iz fundusa Gradskog muzeja Varaždin, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin* 25: 341–359.

Jasminka Bogić, Faculty of Philosophy, Belgrade
Ognjen Mladenović, Institute of Archaeology, Belgrade

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION AT THE SITE OF BANJICA BENEATH THE SVRLJIG GRAD IN 2017: PRELIMINARY RESULTS

In the course of 2017, several walls were recorded on the southern slopes of the site of Svrlijig Grad, in the area of Banjica. All of the walls were built identically, with large crushed stone mixed with mortar which contained small stones and sand. The area between the walls was covered with a thick layer of debris, comprised of stone, mortar, *tegulae*, remnants of wooden beams and numerous potsherds and metal finds. Finds of *tegulae* and remnants of wooden beams indicate that the objects from which the walls originate were covered with tiled roofs, and that there is a possibility that the objects had floors constructed of wooden beams connected with iron nails. The potsherds recorded during the excavations are typical for the period between the 4th and the 6th century AD. On the other hand, metal finds such as coins (Constantius II, Theodosius I and Zeno), fibulae, Sucidava and Salona-Histria buckles indicate a somewhat longer period between the 2nd/3rd century and 6th century AD. The exact function and the chronology of the walls remain undetermined, although the entire area of Banjica lies on the *Naissus-Ratiaria* road, and represents an important strategic position in the Svriljiški Timok gorge.

KAFANA “MALO VALJEVO” KOD LOZNICE

Caitlyn Jerz, Jane French
Brooklyn College, New York
Jasminka Bogić, Mirko Vranić
Filozofski fakultet, Beograd
e-mail: bogicjasminka@gmail.com

Apstrakt: *Prilikom sistematskih arheoloških iskopavanja tokom 2016. godine na lokalitetu kod mosta na reci Krivajici u Loznici, naišlo se na ostatke kafane (mehane). Ova kafana se u spisima Mihaila Valtrovića pominje kao mehana „Malo Valjevo”, a takođe je pominjana i u izveštajima vojnika iz Prvog svetskog rata. Prema pisanim izvorima, svojoj arhitekturi i numizmatičkim nalazima pronađenim na ovom lokalitetu, kafana se datuje u kraj XIX i početak XX veka. Pored velikog broja inventara koji je pripadao kafani, pronađen je i veliki broj metaka i čaura iz Prvog svetskog rata.*

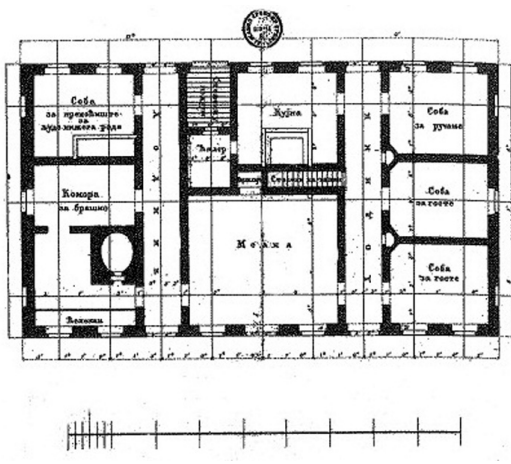
Ključne reči: *Malo Valjevo, kafana, mehana, Loznica, Prvi svetski rat, XIX vek, XX vek.*

Abstract: *During a systematic archeological excavation in 2016, a tavern was uncovered at the site near the bridge on the river Krivajica in Loznica. This tavern is mentioned in the documents of Mihailo Valtrovic as the tavern „Malo Valjevo”. This tavern was also mentioned in a report from a soldier during the First World War. Next to a large amount of inventory, which belonged to the tavern, a large number of bullets and casings from the First World War were also found. According to written sources, as well as its architecture and numismatic findings recovered from this site, the tavern existed during the end of the 19th and beginning of the 20th century.*

Key words: *Malo Valjevo, tavern, pub, Loznica, First World War, 19th century, 20th century.*

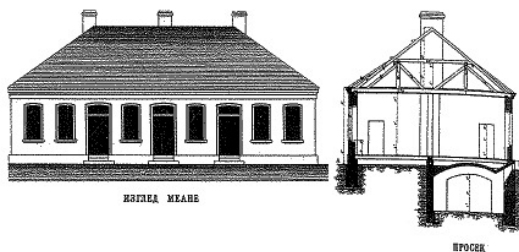
Prilikom sistematskih arheoloških iskopavanja obavljenih tokom istraživačke kampanje 2016. godine na lokalitetu kod mosta na reci Krivajici, koji se nalazi u okolini Loznice, ekipe Arheološkog instituta iz Beograda i Bruklin Koledža iz Njujorka naišle su na ostatke kafane (mehane).¹ O postojanju ovog objekta istraživači su bili upoznati na osnovu pomena, o kome je pisao Mihailo Valtrović.²

Prve kafane u kojima se mogla piti samo kafa javljaju se još u XV veku u Meki. Razvoj ovih objekata može se pratiti tokom XVI veka u Kairu, Carigradu, Siriji, da bi jedan vek kasnije njihovo prisustvo bilo zabeleženo u Londonu, Marselju, Beču, kao i u drugim evropskim gradovima. Vremenom kafane postaju pristupačne široj javnosti, dok su ranije one bile rezervisane samo za privilegovane društvene klase. Tokom XIX veka, broj kafana se znatno povećava, menjajući spoljašnji i unutrašnji prostor. Tada manje kafane potiskuju veće i smeštaju se na periferiju grada.³ Među ugostiteljskim objektima, tokom turske vlasti na ovim prostorima, postojale su kafane i mehane. Naziv kafana vodi poreklo od arapske reči *kahva*, a označava ugostiteljsku radnju u kojoj se kuva kafa. Poreklo reči mehana vezuje se za persijsku reč *mej*, što znači piće, vino, a označava ugostiteljski objekat u kome se toči piće. Ove dve definicije predstavljaju osnovna značenja ovih institucija, dok su se kasnije na oba mesta služila i kafa i piće, ali i razne vrste jela.⁴

Сл. 1 - Fig. 1

Sredinom XIX veka je postojao Mehandžijsko-furudžijski esnaf, koji je osnovan 1821. godine. Međutim, tada država počinje zakonski da ga uređuje, izrađujući projekat koji će kasnije poslužiti kao građa komisiji za Uredbu o esnafima. Uredba je proklamovana 1847. godine i prema njoj držanje ka-

Сл. 2 - Fig. 2

¹ Projektom *Arheološka istraživanja naseobinskih sistema, sahranjivanja i rudnih resursa u bronzanom dobu* rukovode dr Aleksandar Bulatović i dr Vojislav Filipović iz Arheološkog instituta u Beogradu i dr Arthur Bankoff sa Bruklin Koledža, SAD.

² Valtrović 1893: 75-97.

³ Đurić-Zamalo 1981:5.

⁴ Đurić-Zamalo 1981:5.

fana i mehana više nije potpadalo pod esnafske propise, pa je osnovano Mehandžijsko-kafedžijsko društvo, koje je 1850. godine imalo 207 članova.⁵ Godine 1861. doneta je Uredba o mehanama koja je dopunjena 1864. i na osnovu koje mehana dobija novu definiciju: „Sva javna mesta u kojima se krčmi piće, ili daje rana s pićem, ili se pored rane i pića daje putnicima i drugim posetiteljima i obitavališe za vreme njihovog prebivanja u tom mestu, spadaju u red meana“. Dodatkom uredbe iz 1864. kafane su odvojene od mehana i preciznije definisane: „Kafane mogu postojati samo u varošima i palankama, na drugim mestima ne“. ⁶ Ovakva definicija ide u prilog tumačenju Vuka Karadžića, koji je govorio o nepostojanju ugostiteljskih objekata kafanskog tipa, za vreme turske vlasti, po selima, već po većim varošima ili nenaseljenim planinskim oblastima.⁷

Podela mehana ustanovljena je na osnovu položaja gde su podizane (varoške, seoske, drumske), ali i na osnovu veličine i broja prostorija (mehane prve, druge i treće klase). Mehane prve klase su morale imati najmanje 5, druge 4 (sl. 1), a treće 3 sobe (sl. 2) i svaka od njih je u bar jednoj od ovih prostorija morala izdavati jelo i piće. Prema uredbi materijal za zidanje je mogao biti po želji, ali su morale imati kuhinju, konjušnicu i druga potrebna odeljenja. Nisu se smele podizati u neposrednoj blizini škola i crkava, odnosno od njih su morale biti udaljene oko 50 hvati (95 m).⁸

Sliku jedne tipične mehane na selu, sa jednoličnim unutrašnjim prostorom i skromnim inventarom, opisao je naš satiričar Radoje Domanović: „Mehana dosta prostrana. Svud oko zida su široke klupe, uglačane dugom upotrebom, ali su svega dva drvena stola: jedan na jednom, drugi na drugom kraju mehane. U sredini je velika plehana peć. Na zidu s leve ruke, vazda je izlepljeno nekih slika, povađenih iz raznih kalendara i slika s kolača vašarskih. Sve to požutelo, zajedno sa mehanskim pravom koje se jedva raspoznaje kroz staklo što su ga muve upljuvale“. ⁹ Ovakvim slikovitim prikazom možemo upotpuniti doživljaj koji je mogao imati gost jedne ovakve institucije. Reč mehana počinje vrlo brzo da se gubi u varošima, a zadržava se samo negde na periferiji. Ovaj naziv za ugostiteljsku radnju nastavlja da se koristi u nekim selima ili na drumu, dok se u varošima u poslednjoj četvrtini XIX veka odomaćio izraz kafana ili hotel, što je ostalo i do dan danas.¹⁰ Uloga kafane, na primeru beogradskog društva tokom kraja XIX i početkom XX veka, razmatrana je kroz analiziranje različitih funkcija (politička, ekonomska, kulturna i društvena) koje je imala.¹¹ Ona iako je ponekad bila mesto poroka i hedonizma, bila je i mesto društvenosti, kulture, tradicionalizma, kao i društveno-političkog angažmana.¹²

⁵ Đurić-Zamalo 1981: 169.

⁶ Đurić-Zamalo 1981: 170-171.

⁷ Jovanović 2006: 571.

⁸ Đurić-Zamalo 1981: 169.

⁹ Domanović 1930: 223.

¹⁰ Đurić-Zamalo 1981: 171.

¹¹ Živković 2013: 151-152.

¹² Živković 2013: 164.

Kafana „Malo Valjevo“ spomenuta u Valtrovićevim putopisima iz 1893. kao objekat koji se nalazi na srednjoj bobiji parcele, smeštena je u selu Krivajica kod Loznice pored nekadašnjeg puta Valjevo – Zavlaka – Loznica, koji je delom ostao sačuvan (sl. 3).¹³ Kako je ova oblast bila veoma aktivna tokom Prvog svetskog rata, a pomenutim

Сл. 3 - Fig. 3

putem stalno prolazili vojnici četvrtog i petog puka drinske divizije, postoje zapisi koji nam opisuju svirepe događaje koji su se odigrali u ovoj oblasti. Jedan od zapisa pominje samo selo Krivajicu. „U selu Krivajica video sam grupu od 15 izmasakriranih osoba. Svi su zajedno bili vezani jednim dugačkim konopcem. Većina njih bili su žene i starci. Dvoje male dece (jedva pet godina) takođe je uračunato u ovaj broj. Svaka žrtva ubijena je na poseban način. Nekome je polomljena ruka ili noga, nekima je prerezan grkljan, dok su neki probodeni bajonetima. Kod nekih slučajeva meso je delimično osečeno dok su kod drugih otrgnuti komadi kože. Osim ove grupe od 15 ljudi još tri seljaka su ubijena iz vatrenog oružja. Ovaj masakr je izvršen po nalogu komandujućeg oficira Balzareka.“ Ovaj citat potiče iz pismene izjave Miše St. Ilića, napisane 05. oktobra 1914. godine.¹⁴ I u delu „Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje“ navode se mnogi primeri zločina austrougarskih trupa nad srpskim zarobljenicima i civilnim stanovništvom u Mačvi – sve na osnovu službenih izveštaja pristiglih u Vrhovnu komandu srpske vojske. U jednom od

¹³ Valtrović 1893: 89.

¹⁴ Veselinović 2014: 300.

tih izveštaja, napisanom 21. 8. 1914. godine, navodi se da: „kod mehane „Krivajice“ od broja nalazi grupa od 19 osoba (ljudi, žena i dece) povezani jedno za drugo konopcem i potom poklani i užasno unakaženi. Jednoj ženi sekli su kajiševe od kože a drugoj su dojke odsekli. Kod mehane 'Krivajice' nađena je još jedna grupa od 12 osoba, vezanih, pobijenih i unakaženih žena i dece“.

Kako je već pomenuto, prilikom iskopavanja tumula naišlo se na ostatke kafane iz perioda XIX veka, stoga je samo iskopavanje prvih par dana izvođeno po principu kopanja tumula, te zabeleženi podaci ne idu u prilog istraživanju kafane. Temelji kafane „Malo Valjevo“ su ostali skoro potpuno sačuvani, izgrađeni tehnikom lomljenog kamena i maltera kao vezivnog elementa (sl. 4). Spoljni severoistočni zid izrađen je od crvene cigle, koja je na terenu uočena u proslojcima duž linije tog zida. Po svom obliku ovaj

Сл. 4 - Fig. 4

objekat sa minimalno četiri prostorije, odgovara kafanama sa kraja XIX početka XX veka. U prilog ovome idu i nalazi novca pronađeni prilikom iskopavanja, koji se datuju u 1883, 1904. i 1912. godinu. Najveća prostorija se nalazila u zapadnom delu kafane i

bila je petougona sa dva ćoška na zapadnoj strani. U toj prostoriji pored severoistočnog zida, pronađen je fragment pećnjaka zelene boje (Kat. 12). Ovakve peći su imale veliku moć zagrevanja i trošile su velike količine drveta.¹⁵ Skoro sve ove peći koje su stariji istraživači opisali imale su isti ili veoma sličan izgled.¹⁶ Peći su imale dva dela, donji koji se naziva „sanduk” i koji je bio kvadratnog oblika i gornji deo koji je bio uži i viši ili okrugao ili četvorougao, koji se završavao malom kalotom koju nazivamo „kube”. Peć je bila postavljena na veće nisko postolje. U zidove gornjeg a i donjeg dela peći ugrađuju se pećnjaci, i njihov broj zavisi od veličine same peći, a kreće se između 30 i 80. Oni imaju dvojaku ulogu – povećavaju površinu zagrevanja i kako je deo površine pećnjaka u direktnom kontaktu sa vatrom, odmah odaju vatru. Peći su obično bile krečene u belo, te tako zeleni pećnjaci sa belom bojom peći daju skladan utisak. Za zidanje peći se koristila glina (sl. 5). Peći ovoga tipa su se zidale uz zid koji je delio dve prostorije, kako bi sama peć svojom toplotom zagrevala obe, što je slučaj sa severoistočnim zidom kafane “Malo Valjevo”. Ova kafana je imala verovatno drvene prozore (kako materijal nije pronađen) sa metalnim šarkama (Kat. 4) i stilizovanim kvakama (Kat. 3) i ravnim prozorkim staklom.

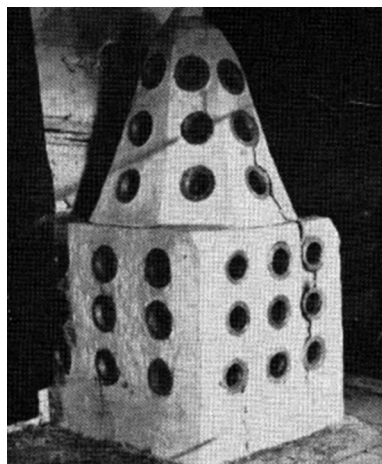
Materijal pronađen u sklopu kafane čini veliki broj metaka i čaura (Kat. 14) iz Prvog svetskog rata, fragmenti staklenih flaša i čaša (Kat. 8-10), metalne šarke prozora i vrata, kao i stilizovane kvake. Pored ovih predmeta pronađeni su i ostaci životinjskih kostiju i zuba (Kat. 13), koji pripadaju vrstama ovca/koza i svinja. Takođe, izdvajaju se i nalazi novca (Kat. 5-7), iz perioda Kraljevine Srbije, na osnovu kog je preciznije određen period korišćenja ove kafane. Na svim primercima je na aversu prikazan natpis “Kraljevina Srbija” sa godinom kada je novčić nastao i njegovom vrednošću. Dok se na sva tri reversa nalazi dvoglavi orao kao grb Kraljevine Srbije. Prvi numizmatički nalaz se datuje u 1883. godinu i ima vrednost 10 para, dok druga dva nalaza nose vrednost 5 para i pripadaju početku XX veka, tačnije 1904. i 1912. godini.

Sa severozapadne strane kafane „Malo Valjevo“, između današnjeg puta i temelja kafane, prema rečima starijeg meštana nalazio se bunar koji je sada zatrpan. Ispitanik se seća da mu je, kada je bio dečak od oko 10 godina, prilikom čuvanja stoke jedan vo upao u bunar. Prema Uredbi o mehanama i kafanama iz 1861. godine bilo je naređeno da sve seoske i drumske mehane, moraju imati bunar, ukoliko u blizini ne postoji izvor ili tekuća voda.¹⁷

¹⁵ Findrik 1993: 173

¹⁶ Findrik 1993: 179.

¹⁷ Jovanović 2006: 575.

Сл. 5 - Fig. 5

ZAKLJUČAK

Kafana "Malo Valjevo" pripadala je drumskim kafanama, jer se nalazila na nekadašnjem glavnom putu Valjevo – Zavlaka – Loznica. Kako je ovaj put bio veoma prometan tokom Prvog svetskog rata, i sama kafana je bila pominjana u vojničkim izveštajima kao mesto gde su se desila svirepa ubistva. Prema nekim saznanjima šljiva je u Srbiji 1914. godine rodila u izobilju i nju su na samoj liniji fronta pili kako srpska vojska tako i austrougarska. Te se prema tome može zaključiti da je kafana u selu Krivajica bila posećena kako od strane srpske tako i od strane austrougarske vojske, jer se nalazila na glavnom putu. Veliki broj metaka i čaura pronađen prilikom iskopavanja objekta svedoči o njegovom aktivnom učestvovanju u ratu. Pronađene kosti i zubi ovce/koze i domaće svinje, samo potvrđuju podatak da se u okviru kafana osim pića nudila i hrana. Bogat kafanski inventar broji dosta fragmenata staklenih flaša i čaša od zelenog i prozirnog stakla, kao i šareno slikane keramičke posude koje pripadaju takozvanoj turskoj keramici.

LITERATURA

- Домановић, Р. (1930) Целокупна дела, књига II. Народна просвета, Београд.
- Ђурић-Замало, Д. (1981) *Graditelji Beograda 1815-1914*, Београд.
- Фидрик, Р. (1993) *Земљана пећ и загревање у старој градској и сеоској кући*, Саопштења XXV. Београд: 171- 195.
- Јовановић, В. (2006) *Alkohol- zadovoljstvo, navika ili porok* u: *Privatni život Srba u XIX veku: od kraja osamnaestog veka do Prvog svetskog rata*, Београд: 567- 590.
- Валтровић, М. (1893) Преисторијске старине у ваљевском и подринском округу. *Старинар* 3-4: 75-97.
- Veselinović, I. (2014) *Jadar i okolina u Prvom svetskom ratu, Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912-1918. njihovih potomaka i poštovalaca „Podrinje“ Loznica.*
- Живковић, У. (2013) *Институција кафане као огледало друштвеног живота Београда: улога и функције кафана у Београду у обликовању модерности у Србији XIX и XX века*, СИНТЕЗИС V/1, Београд: 145- 166.

Caitlyn Jerz, Jane French, Brooklyn College, New York
Jasminka Bogić, Mirko Vranić, Faculty of Philosophy, Belgrade

TAVERN “MALO VALJEVO” NEAR LOZNICA

During a systematic archeological excavation in 2016, a tavern was uncovered at the site near the bridge on the river Krivajica in Loznica. This tavern is mentioned in the documents of Mihailo Valtrovic as the tavern „Malo Valjevo”. This tavern was also mentioned in a report from a soldier during the First World War. Next to a large amount of inventory, which belonged to the tavern, a large number of bullets and casings from the First World War were also found. According to written sources, as well as its architecture and numismatic findings recovered from this site, the tavern existed during the end of the 19th and beginning of the 20th century.

1

2

3

4

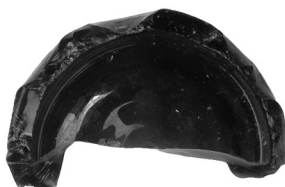
5

6

7

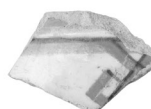
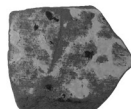
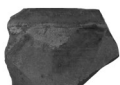
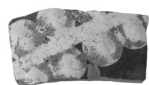
8

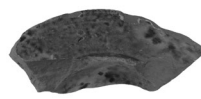
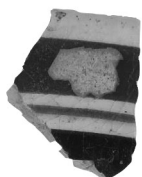
9

10

11

12

13

14

PREDLOG TURIZMOLOŠKOG ETIMOLOŠKO-ARHEOLOŠKOG REČNIKA OPŠTINE SREMSKA MITROVICA

Žarko B. Veljković

Srpski naučni centar, Beograd

e-mail: sapphousatthis@gmail.com

Apstrakt: Cilj ovoga rada je da se dá predlog turizmološkog etimološko-arheološkog rečnika opštine Sremska Mitrovica. Naime, etimološko objašnjenje naziva određene oblasti, naseljenog mesta, toposa ili objekta arheološko-turističke ponude koje ima direktne veze sa arheološko-turističkim karakterom te oblasti, naseljenog mesta, toposa ili objekta važan je deo istorijskog objašnjenja u turističkoj ponudi i pomaže jasnom sagledavanju informacija turističke ponude. Etimološka objašnjenja data su naučno pouzdano, rečnički i kratko i jasno i svako od njih priključeno je određenoj oblasti, naseljenom mestu, toposu ili objektu turističke ponude sa kojim ima direktne veze, što je bila i osnovna premisa ovoga predloga turizmološkog etimološko-arheološkog rečnika opštine Sremska Mitrovica. Krajnji je cilj taj da jednoga dana ova etimološka objašnjenja budu sastavni deo turističke karte opštine Sremska Mitrovica, i štampane, i na internetu.

Ključne reči: Sremska Mitrovica, opština, turizmološki etimološko-arheološki rečnik, turistička ponuda, etimologija, srpski jezik, toponimija.

Abstract: The aim of this article is to give proposal of tourismological etymological and archaeological dictionary of Sremska Mitrovica municipality. Namely, etymological explanation of the name of certain area, inhabited place, place or object of archaeological and touristic offer which is in direct connection with archaeological and touristic character of that area, inhabited place, place or object plays an important role in historical explanation as a part of touristic offer and makes information in touristic offer more clear and understandable. Etymological explanations are given scientifically reliable, being organized as in a lexicon, in a short and clear way, and every etymological explanation given is jointed with certain area, inhabited place, place or object of touristic offer directly connected with, which was the very basis of this proposal of tourismological etymological and archaeological dictionary of Sremska Mitrovica municipality. The ultimate goal is that these etymological explanations one day be integral part of touristic chart of Sremska Mitrovica municipality, in a printed form or online.

Key words: Sremska Mitrovica, municipality, tourismological etymological and archaeological dictionary, touristic offer, etymology, Serbian language, toponymy.

¹Plodna ravnica Srema sa bogatim vodenim tokovima i pitomom Fruškom gorom privlačila je ljude od najstarijih vremena. Otkriveni su ostaci mnogobrojnih manjih i većih mesta koji potiču iz svih praiistorijskih i istorijskih epoha, obuhvatajući period od bližu sedam hiljada godina. Sama ravnica Srema dobila je ime po svom urbanom epicentru u vreme Rimljana, Sirmijumu (*Sirmium*). To prvobitno naselje panonskog ilirskog plemena Amantinâ i keltskog plemena Skordiskâ u svom meteorskom usponu postalo je rimska kolonija i naposljetku raskošna carska prestonica sa laskavim epitetom *mnogoljudna i slavna metropola (mater urbium populosa et celebris)*, kao i sedište episkopije i mesto u kome je održano pet crkvenih sabora. Seobu naroda preživljavaju obnovljeni manastir Svetog Dimitra (Dimitrija) sa tvrđavom, po kojem svecu – kao svome patronu – grad dobija novo ime *D(i)mitrovci* (^[1]*D[i]mitrovce*), docnije (*D*)*mitrovica*, odnosno *Sremska Mitrovica*. Gradom su naizmenično vladali Vizantinci (Romeji), pa Mađari (Ugri), kada grad izrasta u značajan trgovački centar sa jakom dubrovačkom trgovačkom kolonijom, te naposljetku dobija i status slobodnog kraljevskog grada. Padom u turske ruke, (Sremska) Mitrovica je opet razrušena, ali polako napreduje preko kasabe (varošice) do šehera (velikog grada) pa preko najvećeg grada u Sremu i do sedišta sandžaka Srem sa četrnaest mahala, dvanaest džamija, deset mekteba (osnovnih škola), pet medresa (srednjih škola), šest hanova (mestâ za prenočište), tri hamama (javna kupatila), četristo dućana i trista prazničnih dućana pod šatorima. Najposle, dolazi pod vlast Habzburške monarhije i postaje deo Vojne granice (*Militärgrenze*), kao i sedište novoosnovanog graničarskog puka. Doseljnjem Srba, ali i Grka i Cincara, iz Vardarske Makedonije, Srbije i Bosne, grad se tada ubrzano razvija i pored izgradnje brojnih novih vojnih zgrada, podižu se i velike kuće i niče nova čaršija, kao i ulice nastanjene zanatlijama, a povećava se i broj trgovaca koji trguju naročito stokom, građom i hranom. Niču i nove crkve, podignuta je i bolnica, sud, škole, svilara, malo kasnije i *Srpski dom* i druge građevine, a najposle i nekoliko fabrika za preradu drveta, kao i železnička stanica i električna centrala. Sve ove razvoje i padove (Sremske) Mitrovice delila su i okolna mesta Srema, što nestajanjem starih, što podizanjem novih utvrđenih mesta i tvrđava, kao i migracijama stanovništva. Za mnoga od tih mesta danas postoji nedoumica oko tačne lokacije, ali svako danas postojeće mesto u okolini (Sremske) Mitrovice bogato je arheološkim nalazima i gra-

¹ Ovaj je članak prvobitno objavljen pod naslovom *Predlog etimološko-arheološko-turističke karte opštine Sremska Mitrovica* u „V međunarodna konferencija kulturnog turizma – zbornik radova: Brendiranje kulturnog nasleđa”, Sremska Mitrovica: Kulturni forum, 2014, 100–125. Međutim, pošto je zbornik objavljen samo u elektronskoj formi i nije stavljen na internet (pa nije ni dopro do javnosti), a članak govori o arheološkom blagu cele jedne opštine u Srbiji, smatramo da zaslužuje da ugleda svetlost dana u štampanome obliku, sa izvesnim ispravkama u tekstu. Na pomoći od srca te više nego korisnim sugestijama zahvaljujem se akademiku Aleksandru Lomi (SANU). Ipak, naglašavam da postoji izvesna diskrepancija u stavovima: 1) ja naziv *Mutalj* izvodim od možda starofrancuskog naziva: **izvesna reč + an Montanj* (**... -en-Montagne*) ili sl., u značenju „ta izvesna reč + u planini, u gori (*en montagne*)”, dok Loma izvodi od imena ranohrišćanskog jeretika Montana (*Montanus*), 2) ja naziv *Noćaj* izvodim od *noć* i tumačim kao „tvrđava (i mesto) na potesu gde je gusta šuma, te i noću i danju mrkla noć, pa se stoga taj potes i zove **Noćaj*”, dok Loma izvodi od glagola *noćiti* i tumači kao „prenočište”, 3) ja naziv *Stara Bingula* (zapravo samo *Bingula*) izvodim od romanskog naziva *Bigla* i *Biglas* (**Bigla, Bicla, *Biglas, Byglas*) „mesto gde se drži straža (*bigla*)/drže straže (*biglas*) za ceo kraj”, dok Loma naziv ostavlja bez rešenja.

đevinama iz skoro svih ili svih praistorijskih i istorijskih epoha (Прица 1991: 3, 6, 7, 205, 206, 207, 208; Крстић 2007: 76, 84, 88).² Sve ovo predstavlja značajno arheološko blago i turistički potencijal koji poseduje današnja opština Sremska Mitrovica i koju pored (Sremske) Mitrovice čine još: Bešenovo, (Bešenovački) Prnjavor, Bosut, (Veliki) Radinci, Gornja Zasavica (Zasavica I), Grgurevci, Divoš, Donja Zasavica (Zasavica II), Jarak, Kuzmin, Laćarak, Ležimir, Mandelos, Martinci, (Mačvanska) Mitrovica, Noćaj, Ravnje, Radenković, Salaš (Noćajski), (Sremska) Rača, (Stara) Bingula, Čalma, Šašinci, Šišatovac i Šuljam. Cilj ovoga rada je da se dâ predlog turizmološkog etimološko-arheološkog rečnika opštine Sremska Mitrovica, i to po principu da etimološko objašnjenje naziva određene oblasti, naseljenog mesta, toposa ili objekta arheološko-turističke ponude bude priključeno određenoj oblasti, naseljenom mestu, toposu ili objektu turističke ponude sa čijim arheološko-turističkim karakterom ima direktne veze. Krajnji je cilj taj da jednoga dana ova etimološka objašnjenja budu sastavni deo turističke karte opštine Sremska Mitrovica, i štampane, i na internetu.

PREDLOG TURIZMOLOŠKOG ETIMOLOŠKO-ARHEOLOŠKOG REČNIKA OPŠTINE SREMSKA MITROVICA³

ALMAŠ, starije i ALJMAŠ, izvorno *ALMAŠ⁴

Potes⁵ u mestu Šuljam (Поповић 1950: 115). Od mađarskog naziva **Almaš* (**Almás*), što znači „mesto gde ima jabuka; jabučnjak (*almás*)” (Kiss 1980: 47, 48, 190; Országh et al. 1963: *almás*). Naziv *Šuljam* (izvorno *Šuljom*) (što v.)⁶ je isto tako mađarski i znači „mesto gde ima vodenih orašaka/‘šuljeva’ (*sulyom*)”. U ataru Šuljma, na brdu Gradac (što v.), koje je elipsastog oblika i čija se istočna strana zove Belo brdo, a zapadna Crno brdo, nalaze se ostaci neke srednjovekovne tvrđave, najverovatnije mađarske.

² Napominjem da sam kao bazičan izvor topografskih, arheoloških i istorijskih podataka koristio zgodnu knjigu Прица, Радомир (1991): *Насеља у Срему – настанак, развој, значајни догађаји*, Сремска Митровица: Sirmiumart, koja je pisana na osnovu naučne arheološke i istorijske literature, istorijskih izvora i arhivske građe. Stoga, ako postoji neka greška – nenamerna je. Takođe, ako je u zagradi napomena *etim.*: Ž. V., etimologiju odrednice dao je sâm autor, a ako ove napomene nema, etimologija je data prema u zagradi navedenoj naučnoj literaturi.

³ Napominjem da sam odrednice ovog rečnika dao u onom obliku u kojem bi se eventualno trebale unositi u buduću turističku kartu opštine Sremska Mitrovica, i štampanu, i na internetu. Što hoće reći i da u rečniku ima izvesnih ponavljanja, ali ona tu imaju svoju, buduću, svrhu.

⁴ Zvezdica označava da je reč, oblik reči ili značenje reči (pozitivno) pretpostavljeno prema dosadašnjim naučnim saznanjima ili u skladu sa naučnom metodologijom.

⁵ Reč *potes* u članku upotrebljavam u (narodskom) značenju „predeo”, a kao sinonim sa stručnim terminom *horonim*.

⁶ Što v. = što vidi, odnosno upućuje se na odrednicu iza zagrade.

BEŠENOVAČKI PRNJAVOR v.⁷ BEŠENOVO

BEŠENOVO, ponekad i BEŠENOVA, starije *BEŠENJOVO, izvorno BEŠENJE/BEŠENJU, BEŠENJEU

Od mađarskog naziva *Bešenje/Bešenju* i *Bešenjeu* (*Besenyő*, *Be[ss]jenyew*, *Bessenueu*), što znači „mesto gde žive Pečenezi (*Besenyők*, **Besenyek*), kao i njihovi potomci”. Pečenezi behu poznato varvarsko pleme XI i XII veka, vično konjaničkom ratovanju i uzgoju konja, i u Bešenovo su naseljeni sredinom XII veka, kada su Mađari (Ugri) uputili Srbima jednu pomoćnu vojsku sastavljenu od Pečenegâ, tada već jednim delom pod mađarskom (ugarskom) vlašću. Ovo se – i po mađarstvu i po konjaničkom ratovanju i uzgoju konja – poklapa s tim da je ime potesa u Bešenovu *Čikasovo* (izvorno verovatno **Čikašhaz* i **Čikošhaz*) (što v.) takođe mađarsko, i da znači „kuća (*ház*) čikoša (*csikós*), tradicionalno mađarskog pastira i trenera konjâ”. Uz to, u Bešenovu je u XIII veku za beleženo da su tadašnji namesnik mesta, njegov sin i jedan meštаниn kovali lažan novac, ali su uhvaćeni na delu i osuđeni, a nakon suđenja je oveće imanje namesnika mesta dato drugom vlasniku. Izvorno, Bešenovo je organski kroz vekove obuhvatalo i danas obuhvata i današnji *Bešenovački Prnjavor* (zapravo samo *Prnjavor*), koji je i bio nekadašnji *prnjavor*, tj. mesto u posedu manastira Bešenovo, koji se tu i nalazio, nažalost ne više, jer je u II svetskom ratu razrušen do nivoa temelja. Manastir Bešenovo je, po svojoj prilici, bio poznat prepisivački centar srednjega veka, a po legendi je zadužbina kralja Dragutina. A na Pečenezima srodno pleme Kumanâ možda čuva uspomenu ime potesa kod relativno obližnjeg manastira Kuveždin (što v.), *Kunjat* (izvorno možda **Kunhat*) (što v.), jer to bi značilo „(planinski) greben (*hát*) Kumanâ (*Kunok*)” (Прица 1991: 28, 29, 30, 31; Kiss 1980: 107; Скок 1939: 121, 127; Новаковић 1875: 125; Csánki 1894: 197; Поповић и Сечански 1936: 70; Поповић 1950: 41, 44, 116; McGowan 1983: 196, 197; Релић 2005: 22, 24, 25, 27). Da su u Bešenovu nekad živeli i Franci, tu doseljeni u vreme srednjovekovne vladavine Franaka nad Sremom, kao i njihovi potomci, možda svedoči naziv potesa na međi mestâ Bešenovo i Šuljam, *Mutalj* (što v.).

BINGULA v. STARA BINGULA

CRKVICE

Ime danas nepostojećeg, srednjovekovnog mesta severno od današnjeg mesta Jarak, očuvano kao ime potesa u Jarku (Поповић 1950: 110). Reč *crkvice* ukazuje na „pređašnje manje objekte sakralne prirode” (up. ERHSJ 1: 275), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

⁷ V. = vidi (tu i tu odrednicu), odnosno upućuje se na odrednicu koja potom sledi.

CRKVINA

Potes u mestu Ležimir, na kome se nalazi dosta značajan lokalitet (Прица 1991: 123). Reč *crkvina* ukazuje na „ruševinu ili ostatke objekta sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

CRKVINA

Potes u mestu Šuljam (na međi sa Bešenovom), na kome se nalaze ostaci verovatno naselja iz turskog perioda. Pored ovog potesa je potes po imenu *Hramina* (što v.) (Прица 1991: 255). Reč *crkvina* ukazuje na „ruševinu ili ostatke objekta sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

CRKVINE

Potes u mestu Bosut, na kome je rimski lokalitet (Прица 1991: 37, 38). Reč *crkvine* ukazuje na „ruševine ili ostatke objekata sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

CRKVINE

Potes u mestu Kuzmin, na kome se nalazi rimski lokalitet, gde je bilo rimsko naselje, poljoprivredno dobro ili groblje (Прица 1991: 113). Reč *crkvine* ukazuje na „ruševine ili ostatke objekata sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

CRKVINE

Potes u mestu Noćaj, na kome je praistorijski lokalitet, ali ima i ostataka rimskog naselja ili groblja, kao i ostataka srednjovekovnog naselja (Прица 1991: 157, 158). Reč *crkvine* ukazuje na „ruševine ili ostatke objekata sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

CRKVINE, starije (i) CRKVE NE NJIVE

Potes u mestu Veliki Radinci (zapravo samo Radinci) (Поповић 1950: 96). Prived *crkven(i)* ukazuje na to da su ove *njive* „na toposu (mestu) nekog starog, pređašnjeg objekta sakralne prirode”. Dok, reč *crkvine* ukazuje na „ruševine ili ostatke objekata sakralne prirode” (ERHSJ 1: 275, 603, 774, 2: 454). A u širem smislu, obe reči ukazuju na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

ČALMA, izvorno ČALA

Od turskog naziva **Čalma* (**Çalma*), što je „prerada” izvornog mađarskog naziva *Čala* (*Csala*), ovde možda u značenju kao u staromađarskom ženskom imenu *Csala* „mamac za muškarce, koja mami, zamamna”, dakle, možda „mesto koje mami lepotom,

zamamno lepo mesto” (Kiss 1980: 154, 527; etim.: Ž. V.). Čalma se pominje kao *Čala* (*Csala*) u jednom mađarskom (ugarskom) dokumentu iz sredine XIV veka, a u ataru Čalme sačuvani su ostaci najverovatnije turskih prostranih podzemnih prostorija, bez zidova ukopanih u zemlju (Прица 1991: 236, 237; Поповић 1950: 110).

ČIKASOVO, starije (i) ČIKASOVA, takođe i *ČIKAS, *ČIKAŠAS, izvorno verovatno *ČIKAŠHAZ, *ČIKOŠHAZ

Potes u mestu Bešenovo (Поповић 1950: 44; McGowan 1983: 198, 233). Od mađarskog, verovatno izvorno: **Čikašhaz* i **Čikošhaz* (**Csikásház*, **Csikósház*), što znači „kuća (*ház*) *čikoša* (*csikós*), tradicionalno mađarskog pastira i trenera konjâ” (Kiss 1980: 164; Országh et al. 1963: *csikós, ház*; etim.: Ž. V.). Ovo se – i po mađarstvu i po zanimanju *čikoša* – poklapa s tim da je naziv *Bešenovo* (izvorno *Bešenje/Bešenju* i *Bešenjeu*) (što v.) takođe mađarski, i da znači „mesto gde žive Pečenezi (*Besenyők*, **Besenyek*), kao i njihovi potomci”. A Pečenezi behu poznato varvarsko pleme XI i XII veka, vično konjaničkom ratovanju i uzgoju konja, i u Bešenovo su naseljeni sredinom XII veka, kada su Mađari (Ugri) uputili Srbima jednu pomoćnu vojsku sastavljenu od Pečenegâ, tada već jednim dëlom pod mađarskom (ugarskom) vlašću. U Bešenovu je u XIII veku zabeleženo da su tadašnji namesnik mesta, njegov sin i jedan meštаниn kovali lažan novac, ali su uhvaćeni na delu i osuđeni, a nakon suđenja je oveće imanje namesnika mesta dato drugom vlasniku.

DISNOŠ

Potes u mestu Mandelos (Поповић 1950: 59, 81; McGowan 1983: 97). Od mađarskog naziva *Disnoš* (**Disznós*, *Disznos*), što znači „mesto gde se drže (seoske) svinje (*disznós*)” (Kiss 1980: 121, 180, 296; Országh et al. 1963: *disznós*). Ime mesta *Mandelos* (što v.) jeste „prerada” mađarskog naziva **Nađolos* i *Nađolas*, možda i **Nađolasfalva* (**Nagyolosz*, *Nagyolasz*, *Nagolaz*, **Nagyolaszfalva*), što znači „veće (*nagy*) mesto (**falva*) gde se govori romanski (‘*olaszul*’), u kojem žive otpre Romani (potomci Rimljana) (‘*Olaszok*’), ali i romanofoni Franci, tu doseljeni u vreme srednjovekovne vladavine Franaka nad Sremom, kao i njihovi potomci”, a u mađarskim (ugarskim) dokumentima nalazi se dosta podataka o srednjovekovnom Mandelosu.

DIVOŠ (DIVOŠ'), izvorno DIOŠ

Od mađarskog naziva *Dioš* (*Diós*, *Dyos*), što znači „mesto gde ima orahâ; orašje (*diós*)”. Pod ovim mađarskim imenom, mesto je zabeleženo u srednjem veku, neko vreme je pripadalo mađarskoj (ugarskoj) feudalnoj porodici Morović, a početkom XVI veka, u jednoj mađarskoj (ugarskoj) ispravi, pominju se dvojica mađarskih (ugarskih) plemića – Srba iz Divoša (Прица 1991: 71; Kiss 1980: 180; Országh et al. 1963: *diós*-; Csánki 1894: 242; Поповић 1950: 58; McGowan 1983: 37).

DIVOŠ¹⁻² v. DIVOŠ, STARI DIVOŠ**DIVŠA** v. ĐIPŠA**DREZGIĆA GUMNO, izvorno verovatno samo *GUMNO**

Potes u mestu Kuzmin, na kome se nalaze ostaci srednjovekovnog sela (Прица 1991: 113). Reč *gumno* u starom značenju „ono što oblikom liči na gumno” (РСАНУ III: 753) može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer ostaci starih naselja i utvrđenja, koja su znala da budu opkoljena šancem, mogu da liče na (okruglo, još i više na, zidano) gumno.

ĐIPŠA, pored toga i DIVŠA, starije možda *ĐIPČA, izvorno možda *MAĐIPČA VÂS (VÂS'), *MAĐIPČA

Ime manastira iz srednjeg veka, na međi mestâ, u opštini Bačka Palanka, Vizić, i u opštini Sremska Mitrovica, Divoš. Naziv *Divša* je „prerada” (verovatno prema imenu mesta *Divoš*) starijega naziva *Đipša*, koji bi izvorno možda glasio **Mađipča*, odnosno **Mađipča Vâs*, što bi značilo „mesto (*vâs*) gde su **mađipci* (jednina: **mađipac*), tj. manastirski pekari i kuvari”. To bi, onda, značilo da je na tome mestu, pre osnivanja manastira, bilo naselje manastirskih pekara i kuvara, koji su živeli van manastira, što se poklapa sa podatkom da su u ta vremena manastirski pekari i kuvari obično bili Cigani, tada zvani *Jeđupci*, *Đupci* ili *Mađupci*. Nastanak samoga manastira nedovoljno je objašnjen, sem što postoji predanje da ga je podigao srpski despot Jovan Branković (Прица 1991: 71; Поповић 1950: 116; ERHSJ 2: 350; ЗС Епархије зап.евр. – Холандија; etim.: Ž. V.).

ĐURĐEVAC, izvorno možda *SENT-ĐERĐ/*SENT-ĐURĐ (pogrešno: SVETI ĐORĐE), skroz izvorno možda *SAN-DŽURDŽI

Potes u mestu Grgurevci, na kom je ležalo danas nepostojeće, ranosrednjovekovno mesto, krajem XII veka zabeleženo na latinskom kao *Vicus sancti Georgi* „naselje (mesto) Svetog Georgija (Đorđa)”. Ovo bi značilo da je to od starine bilo „naselje (mesto) čiji je patron Sveti Georgije (Đorđe) (*sanctus Georgius*)” i da je možda dobilo ime po nekoj danas nepostojećoj, srušenoj, verovatno srednjovekovnoj (katoličkoj) crkvi Svetog Georgija (Đorđa). Naš naziv *Đurđevac* dolazi možda od mađarskog naziva **Sent-Đerd/*Sent-Đurd* (**Szentgyörgy*), od skroz izvorno možda romanskog **San-Džurdži* (**Sandžurdži*), svi u istome značenju (Поповић 1950: 56; Прица 1991: 236; etim.: Ž. V.).

FRANČ(-)¹⁻³ v. FRUŠKA GORA, MANĐELOS, VLAH-SELO

FRUŠKA GORA, starije (i narodski) i VRUŠKA GORA, PRUŠKA GORA, takođe i (u narodnoj pesmi, izvrnuto) RUŠKA GORA, izvorno *FRUŽSKA GORA (FRUŠKA¹), skroz izvorno možda *FRANČ MONTANJ (FRANČ[-J]), eventualno *MONTANJ FRANKOR

Ovaj naziv *Fruška gora*, **Fruška gora* znači „planina (*gora*) koja je u vlasti *Frugâ* (Franaka), i na kojoj žive doseljeni *Fruzi* (Franci), u vreme njihove srednjovekovne vladavine nad Sremom, a jedno vreme (u XII veku, verovatno i pre) imala je i značenje ‘Srem’, i to možda čak u izvedenome obliku **Fruškogorje*, **Fružskogorje* (grč. *Φραγγοχώριον/Frangokhōrion*)” (Прица 1991: 5, 6; ERHSJ I: 532, 533; Скок 1939: 118, 119; Лома 1993: 217; Anglade 1965: 76; **Fruškogorje*, **Fružskogorje* etim.: Ž. V.). Skroz izvorno možda starofrancuski **Franč Montanj* (**Franche-Montagne*), eventualno **Montanj Frankor* (**Montagne-Francor*), u značenju „planina (*montagne*) koja je u vlasti Franaka, na kojoj žive (doseljeni) Franci (*franche, francor*)”. Danas je Fruška gora sinonim za izlete, odmor i odmarališta, ali je nekad bila, pre svega, vojni i tvrđavski centar vlasti nad Sremom (Прица 1991: 239).

FRUŠKA¹⁻² v. FRUŠKA GORA, MANĐELOS

GRAD (GRAD¹)

Širi potes u mestu Sremska Rača (zapravo samo Rača), gde je bila srednjovekovna, danas nepostojeća, srušena tvrđava Rača, kao i stara varoš Rača (*Stara Rača*, što v.), takođe danas nepostojeća, srušena, a nekad čvrsto utvrđena, sa (katoličkom) crkvom Svetog Nikole i opatijom, koja je docnije postala franjevački samostan (Прица 1991: 209, 210). Reč *grad*, ali u značenju „ostaci starog grada/mesta” (up. ERHSJ I: 603), ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

GRAD¹⁻² v. GRAD, ŠIRINGRAD

GRADAC

Potes u mestu Ravnje, na kome se nalazi srednjovekovni lokalitet (Прица 1991: 185). Reč *gradac* u značenju „ostaci (manjeg ili generalno) starog grada/mesta” (up. Detelić 2007: 141) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

GRADAC

Brdo u mestu Šuljam, na kome se nalaze ostaci neke srednjovekovne tvrđave sa zidovima od poluobrađenog i neobrađenog kamena i opeka vezanih belim krečnim malterom (Прица 1991: 255). Reč *gradac* u značenju „ostaci (manjeg ili generalno) starog grada/mesta” (up. Detelić 2007: 141) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

GRADINA¹⁻² v. MALA GRADINA, VELIKA GRADINA

GRGUREVCI, možda i *GRGUREVCE, izvorno SENT-GERGELJ, SENT-GERGER, skroz izvorno možda *SAN-GREGURI

Naš naziv *Grgurevci* (**Grgurevce*) je „prerada” izvornog mađarskog naziva *Sent-Gergelj* i *Sent-Gerger* (*Szentgergely*, **Szentgerger*, *Zenthgerger*), što znači „kmetско mesto samostana Svetog Grgura (**Szent Gerger*)”. Skroz izvorno možda romanski **San-Greguri* (**Sangregurī*), u istome značenju. Dakle, Grgurevci su dobili ime po danas nepostojećem, srušenom, srednjovekovnom samostanu Svetog Grgura, koji su sagradili benediktinci iz popaljenih i opljačkanih samostana Lombardije, nakon provala nemačkog cara Fridriha Barbarose u severnu Italiju sredinom XII veka, a zanimljivo je da je isti taj nemački car Fridrih Barbarosa, tridesetak godina kasnije, idući u Treći krstaški rat, sa krstašima zanoćio u ovom samostanu i tu proslavio Ivanjdan (Jovanjdan). Ostatak ovog samostana Svetog Grgura je danas samo jedna podzemna prostorija (Прица 1991: 67; ЗС с. Гргуревци; Csánki 1894: 253; McGowan 1983: 86).

Sl. 1. Ostaci srednjovekovnog samostana Sv. Grgura u Grgurevcima.

GROBLJE (GROBLJE¹)

Širi potes na brdu Kipovno (što v.) u mestu Šuljam, u okviru kojega (na potesu Kapela, što v.) leže ostaci veće crkve, po svoj prilici posvećene četvorici, odnosno petorici hrišćanskih mučenika – klesara u vreme rimskog cara Dioklecijana, koji su u kamenolomu na istom tom brdu bili klesari direktno za cara, ali su odbili da isklešu kip božanstva Eskulapa i zbog toga im je u samom kamenolomu suđeno, i mučeni su, pa ubijeni bacanjem u Savu, zaptiveni u olovne kovčege (Прица 1991: 255; Lalošević 2006; Lalošević 2009; Maksimović 2010). Reč *groblje* u starom značenju „veći broj humki na jednom mestu, što liči na (staro) groblje” (up. PCAHY III: 655, 657) može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer ostaci starih naselja (pa i starih većih crkava) mogu da izgledaju kao veći broj humki na jednom mestu, te time da budu i ‘staro groblje’. No, u navedenom kontekstu, reč *groblje* može da ukazuje i na „mesto gde je pre bio objekat sakralne prirode, oko kojeg su se ljudi sahranjivali”.

GROBLJE¹⁻³ v. GROBLJE, STARO GROBLJE

HRAMINA

Potes u mestu Šuljam (na međi sa Bešenovom), na kome se nalaze ostaci verovatno naselja iz turskog perioda. Pored ovog potesa je potes po imenu *Crkvina* (što v.)

(Прица 1991: 255). Reč *hramina* ukazuje na „ruševinu ili ostatke objekta sakralne prirode”, odnosno u starom značenju „kuća; ostaci stare kuće/starih kuća” (up. ERHSJ 1: 603, 683, 774, 2: 454) na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

JARAK (JARAK¹)

Od imena danas nepostojeće, razrušene, srednjovekovne pogranične tvrđave *Jarak*, najverovatnije na ušću velikog kanala Jarčina u Savu, što i znači „tvrđava (i mesto) na kanalu, *jarku*”, i to velikom, jer *Jarčina*, odnosno *jarčina* znači ‘veliki kanal’ (Прица 1991: 7, 100, 101; РСАНУ VIII: 570, 591; Сјок 1939: 125; Csánki 1894: 231; Поповић 1950: 68; McGowan 1983: 328; Бошковић 2009: 76).

JARAK¹⁻³ v. JARAK, LAĆARAK, STARI LAĆARAK

KAMARIŠTE

Potes u mestu Veliki Radinci (zapravo samo Radinci) u XVIII veku (Поповић 1950: 96). Reč *kamarište* u značenju „mesto na kojem se vide *kamare*, tj. kupaste gomile kamenja od starih građevina” (up. ERHSJ 2: 24, kao i РСАНУ IX: 147) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

KAMARIŠTE

Potes u mestu Martinci, na kome se nalaze ostaci rimskih građevina i grobova (Прица 1991: 136; Поповић 1950: 82). Reč *kamarište* u značenju „mesto na kojem se vide *kamare*, tj. kupaste gomile kamenja od starih građevina” (up. ERHSJ 2: 24, kao i РСАНУ IX: 147) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

KAPELA

Manji potes, u okviru šireg potesa Groblje (što v.), na brdu Kipovno (što v.) u mestu Šuljam, na kojem leže ostaci veće crkve, po svoj prilici posvećene četvorici, odnosno petorici hrišćanskih mučenika – klesara u vreme rimskog cara Dioklecijana, koji su u kamenolomu na istom tom brdu bili klesari direktno za cara, ali su odbili da isklešu kip božanstva Eskulapa i zbog toga im je u samom kamenolomu suđeno, i mučeni su, pa ubijeni bacanjem u Savu, zaptiveni u olovne kovčege (Прица 1991: 255; Lalošević 2006; Lalošević 2009; Maksimović 2010). Reč *kapela* u značenju „grobljanska kapela; grobljanska crkvice” (РСАНУ IX: 227; up. ERHSJ 2: 41) ukazuje, takođe i u navedenom kontekstu, na „pređašnju grobljansku crkvicu, možda čak u okviru ostataka stare, veće crkve”.

KIPOVNO, starije *KIPOVNO BRDO, izvorno možda *KIPOVI

Brdo u mestu Šuljam, na kome se nalazi rimski lokalitet, gde leži kamenolom iz kog se crvenim kamenom snabdevala rimska (Sremska) Mitrovica, *Sirmium*, a na

kosi brda (na širem potesu Groblje, što v.) leže (na potesu Kapela, što v.) ostaci veće crkve, što se dovodi u vezu sa starim predanjem o stradanju četvorice, odnosno petorice hrišćanskih mučenika – klesara u vreme rimskog cara Dioklecijana. Naime, četvorica, odnosno petorica klesara – hrišćana, koji su u kamenolomu klesali direktno za cara Dioklecijana, odbili su da isklešu kip božanstva Eskulapa i zbog toga im je u samom kamenolomu suđeno, i mučeni su, pa ubijeni bacanjem u Savu, zaptiveni u olovne kovčege, a docnije im je na mestu kamenoloma podignuta crkva, po svoj prilici njima posvećena. Sa time svime je u vezi i naziv *Kipovno* *(brdo) u značenju „brdo na kom leže (poluisklesani i u klesanju pukli) kipovi” kao ostatak toga da je tu nekad bio rimski kamenolom i klesarska radionica (Прица 1991: 255; Поповић 1950: 98; Lalošević 2006; Lalošević 2009; Maksimović 2010; etim.: Ž. V.).

Sl. 2. Četvorica/petorica hrišćanskih mučenika – klesara u Šuljmu u vreme rimskog cara Dioklecijana.

KIŠELEZ, starije *KIŠELES, *KIŠILES, još starije *KIŠELEŠ/*KIŠILEŠ, izvorno verovatno *MALI OSTROV, *OSTROVAC ili sl.

Brežuljkasti potes sa višim brežuljkom u sredini, blizu manastira Đipša ili Divša (što v.), na međi mestâ, u opštini Bačka Palanka, Vizić, i u opštini Sremska Mitrovica, Divoš (Поповић 1950: 116). Naš naziv *Kišelez*, starije **Kišeles* i **Kišiles*, dolazi od mađarskog naziva **Kišeles*/**Kišileš* (**Kiséles*), što znači „malo (*kis*) i oštro (*éles*) uzvišenje”. A mađarski naziv **Kiséles* bio bi „prerada” (i to pogrešna, mešajući reči *o[b]strov[o]/ostrvo* i *ostar/oštar*) verovatno izvorno slovenskog i starog srpskog naziva **Mali ostrov*, **Ostrovac* ili sl., što znači „malo uzvišenje – ostrvce suve zemlje”. Ovo svedoči o tome da su tu nekada prethodno živeli Sloveni, odnosno Srbi. Međutim, mađarska „prerada” ovog verovatno izvornog naziva **Mali ostrov*, **Ostrovac* ili sl. u **Kišeles*/**Kišileš* (**Kiséles*) jasno govori o tome da su tu duže vremena vladali i živeli Mađari (Kiss 1980: 201, 336–347; Országh et al. 1963: *él, éles, kis*; etim.: Ž. V.). Naziv susednog mesta *Divoš* (što v.) je, kao i *Kišelez*, isto tako mađarski, a mesto je u srednjem veku neko vreme pripadalo mađarskoj (ugarskoj) feudalnoj porodici Morović; početkom XVI veka, u jednoj ispravi, pominju se i dvojica mađarskih (ugarskih) plemića – Srba iz Divoša.

KLETIŠTE

Potes u mestu Ravnje, na kome se nalaze ostaci rimskih građevina ili grobnica, ali tu leži i srednjovekovni lokalitet (Прица 1991: 184, 185). Reč *kletište* u značenju „pređašnja, obično romanska (‘vlaška’), koliba ili kuća u (sezonskom) katunu; šire i: pređašnji, obično romanski (‘vlaški’), (sezonski) katun, tj. selo”, odnosno u starom značenju „mesto gde su *kleti*, tj. prostorije ili podrumi; mesto na kojem se vide ostaci starih *kleti*, tj. prostorija ili podruma od stare kuće/starih kuća” (уп. ПСАУ IX: 577, 578, 580, kao i ERHSJ 2: 99) ukazuje na „mesto gde se pre (sezonski ili generalno) živelo i stanovalo”, ali može upućivati i na Romane (potomke Rimljana) kao na pređašnje stanovnike toga mesta, pa time posredno i na Rimljane.

KLISARA

Potes u mestu Martinci, na kome se nalaze ostaci rimskih građevina i grobova (Прица 1991: 136). Reč *klisara* ili *klisina*, što je isto što i reč *crkvina* (jer **klisa* ili *eklezija* znači „crkva”) ukazuje na „ruševinu ili ostatke objekta sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 101, 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

KLISINE

Potes u mestu Šašinci, u obliku veštačkog ostrva opasanog šancem, na kome je rimski lokalitet (Прица 1991: 245). Reč *klisine*, što je isto što i reč *crkvine* (jer **klisa* ili *eklezija* znači „crkva”) ukazuje na „ruševine ili ostatke objekata sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 101, 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

KLISINE – KAMENITE VODE

Potes u mestu Grgurevci, na kome se nalazi rimski lokalitet, gde leži mnogo rimskih ruševina (Прица 1991: 67; Поповић 1950: 56). Reč *klisine*, što je isto što i reč *crkvine* (jer **klisa* ili *eklezija* znači „crkva”) ukazuje na „ruševine ili ostatke objekata sakralne prirode” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 101, 454), a u širem smislu na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

KUNJAT, izvorno možda *KUNHAT

Potes i izvor u mestu Divoš, kod manastira Kuveždin (Поповић 1950: 116). Od mađarskog, možda izvorno: **Kunhat* (**Kunhát*), što bi značilo „(planinski) greben (*hát*) *Kumanâ* (*Kunok*)” (Kiss 1980: 266, 342, 364, 365, 447; Országh et al. 1963: *hát*, *Kun*; etim.: Ž. V.). Naziv *Divoš* (što v.) je isto tako mađarski, a mesto je u srednjem veku neko vreme pripadalo mađarskoj (ugarskoj) feudalnoj porodici Morović; početkom XVI veka, u jednoj ispravi, pominju se i dvojica mađarskih (ugarskih) plemića – Srba iz Divoša. A na Kumanima srodne Pečenege (Релић 2005: 22, 27), poznato varvarsko pleme XI i XII veka, vično konjaničkom ratovanju i uzgoju konja, čuva uspomenu relativno obližnje mesto *Bešenovo* (izvorno *Bešenje/Bešenju* i *Bešenjeu*) (što v.), koje i znači „mesto gde žive Pečenezi (*Besenyők*, **Besenyeyuk*)”.

KUŠTILj, starije *KUŠTELj/*KUŠTILj, izvorno *KUŠTEL

Potes u mestu Ležimir (Прица 1991: 123; Поповић 1950: 79), koji svedoči o tome da je tu nekad bio *kaštel*, tj. utvrđenje, i to najverovatnije mađarsko (ugarsko). Naime, naš naziv *Kuštilj* dolazi od mađarskog naziva **Kuštelj/*Kuštilj (*Kustély)*, poreklom od romanskog naziva **Kuštel (*Kuštel[u])*, što i znači „*kaštel*, utvrđenje” (Országh et al. 1963: *kastély, kustély*; ZS op. Doroghaza; Вељковић 2013: 14, 16, 17; Drašković 1994: 21).

KUVEŽDIN, starije KUVESHDIN, izvorno KEVEŠD/KUVEŠD

Ime manastira iz srednjeg veka, u mestu Divoš. Naš naziv *Kuveždin*, starije *Kuvešdin* (*Kovastyn, Kuvešdin*), dolazi od mađarskog naziva *Kevešd/Kuvešd (Kövesd, Kewesd)*, što znači „kamenito mesto (*kövesd, *kewesd*)”, u kome je obliku i zabeleženo početkom XV veka na mađarskom. Međutim, nastanak samog manastira nedovoljno je objašnjen, osim što postoji predanje da ga je podigao isti ktitor koji je podigao i Šišatovac, poslednji srpski despot, vojvoda Stefan Štiljanović, i isti graditelji koji su podigli Šišatovac, Jovan (možda pre *Ivan*) i Gašpar, s Primorja. Naziv *Divoš* je isto tako mađarski, a mesto je u srednjem veku neko vreme pripadalo mađarskoj (ugarskoj) feudalnoj porodici Morović; početkom XVI veka, u jednoj ispravi, pominju se i dvojica mađarskih (ugarskih) plemića – Srba iz Divoša (Прица 1991: 71; Kiss 1980: 205, 360; Скок 1939: 120; Országh et al. 1963: *kövesd*; ЗС Епархије зап.евр. – Холандија; Новаковић 1875: 136; Csánki 1894: 248; Поповић 1950: 73, 116; McGowan 1983: 192, 196).

KUZMIN (KUZMIN¹), starije *KUZMINDAMJAN, KUZMIDAMJAN, KUZMA I DAMJAN, izvorno KOZMADAMJAN

Naš naziv *Kuzmin*, duže, i starije, **Kuzmindamjan, Kuzmidamjan, Kuzma i Damjan* jeste „prerada” izvornog mađarskog naziva *Kozmadamjan (Kozmadamján)*, što znači „mesto, čiji su patroni Sveti Kuzma (Kozma) i Damjan (*Szent Kozmadamján*)”. Dakle, Kuzmin je dobio ime po danas nepostojećoj, srušenoj, staroj (verovatno srednjovekovnoj) crkvi Svetog Kuzme (Kozme) i Damjana, koja se možda pominje u prvoj polovini XVIII veka kao „ilirska” (srpska) crkva od dobre građe”, dok je nova, sadašnja crkva sagrađena u drugoj polovini XVIII veka (Прица 1991: 113, 114; Csánki 1894: 328; Поповић 1950: 76; McGowan 1983: 80).

KUZMIN¹⁻² v. KUZMIN, STARI KUZMIN**LADINE**

Potes u mestu Donja Zasavica (Zasavica II), na obali nekadašnjeg rukavca Save, rečice Zasavice (po starinski Šašovice), koja se u srednjem veku za vreme visokog vodostaja koristila za plovidbu. Na potesu Ladine leže ostaci velikog srednjovekovnog naselja (Прица 1991: 77, 139, 184). Reč *ladine* u starom značenju slično (dubrovačkoj)

srpskoj i hrvatskoj srpskoj⁸ reči *lađica* „izdubljen sud, nalik malim naćvama”, dakle, „ruševine ili ostaci starog mesta, koje je zemlja prekrila, te izgledaju kao više udubljenja ili udolina” (up. ERHSJ 1: 603, 774, 2: 259, 454; PCAHY XI: 168) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo.”

LAĆARAK (LAĆARAK¹), starije *LAKJARAK, izvorno *JARAK (JARAK²)

Najstarije, srpsko ime mesta je **Jarak* i znači „mesto na potesu na kom se vidi *jarak*, te se stoga taj potes i zove **Jarak*”, što može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer su stara naselja i utvrđenja znala da budu opkopana jarkom, odnosno opkoljena šancem. Ovo se poklapa s tim da ime potesa u Laćarku *Okopi* (što v.) potiče od reči *o(p)kopi* „šančevi” koja takođe, i iz istih razloga, može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”. Mađari (Ugri), kako bi ovaj Jarak razlikovali od istoimenog Jarka južnije, nazovu ga **Lakjarak* (**Lakjárak*), što znači „mesto (*lak*) po imenu **Jarak* (**Járak*)”. Odatle srpski duži naziv **Lakjarak*, današnje *Laćarak*. U ataru Laćarka sačuvani su ostaci naselja iz mlađeg kamenog doba (na potesu Stari Laćarak, što v.), rimskog perioda, Seobe naroda, kao i iz srednjeg veka (na potesu Selište, što v.), od čega svega treba istaći ruševine rimske zgrade i rimsko groblje za siromašne stanovnike rimske (Sremske) Mitrovice, Sirmijuma (Прица 1991: 7, 100, 119; ЗС МЗ Лаћарак; Kiss 1980: 371; ERHSJ 1: 757; PCAHY VIII: 570; Поповић и Сечански 1936: 40; Поповић 1950: 78; McGowan 1983: 98).

LAĆARAK¹⁻² v. LAĆARAK, STARI LAĆARAK

LEGET, izvorno *LIGET

Potes na međi mestâ (Sremska) Mitrovica, Šašinci i Jarak (Прица 1991: 208; Csánki 1894: 249; Поповић 1950: 80, 84, 114; McGowan 1983: 286). Od mađarskog, izvorno: **Liget* (**Liget*), što znači „šumarak/lug (*liget*)” (Kiss 1980: 380). U srednjem veku su (Sremskom) Mitrovicom (što v.) naizmenično vladali Vizantinci (Romeji), pa Mađari (Ugri), kada grad izrasta u značajan trgovački centar sa jakom dubrovačkom trgovačkom kolonijom, te naposljetku dobija i status slobodnog kraljevskog grada. A Šašinci su u srednjem veku zabeleženi krajem XV veka, kada potpadaju pod mađarsku

⁸ *Hrvatski srpski* je ispravan lingvistički naziv za srpski (štokavski) jezik (Kordić 2000: 273) koji je, i zvanično, književnim dogovorom 1850, tzv. Bečkim dogovorom, dat braći Hrvatima za književni jezik (Новак 1967: 264, 281, 282, 286, 287), i kome je ime isprva bilo, nezvanično pa zvanično, *jugoslavenski* (Новак 1967: 288, 289, 304, 306; Kordić 2000: 275), potom zvanično *hrvatski ili srpski* (Kordić 2000: 275), a onda, nažalost – van realiteta i u duhu velikohrvatskih tendencija kroatizacije štokavaca (Srba ili poreklom Srba) katolika – *hrvatski*. Valja ovom prigodom obznaniti reči upravo vodećeg ilirca, Ludviga-Ljudevita Gaja, iz 1846: „[...] nu, nama još ni izdaleka nije na um palo ikada tvrditi da to nije srpski, već ‘ilirski’ (hrvatski, prim. prior.) jezik; pače ponosimo se i hvalimo Bogu velikomu što mi Hrvati s braćom Srbijima sada jedan književni jezik imamo.” (Gaj 1846: 124; Новак 1967: 234). U tome smislu, a po modelu *American English*, Hrvati koji pišu ili govore srpskim – pišu ili govore (jezički standardizovanim) *hrvatskim srpskim*. Dok, kod Bunjevaca i Šokaca – možemo govoriti o (jezički nestandardizovanom) *bunjevačkom/šokačkom srpskom govoru*, koji bi se možda bolje mogao zvati *racki srpski govor*, ili, pak, regionalno *slavonski srpski govor* (Kordić 2000: 265, 267, 271, 272; Đorđević-Malagurska 1941: 92).

(ugarsku) vlasteosku porodicu Batori, ali se smatra da su se nalazili i u posedu srpskih despota (Прица 1991: 245), takođe mađarskih (ugarskih) vazala.

LIŠVAR, starije ALIŠVAR, još starije *ALEŠVARA/*ALIŠVARA, izvorno verovatno *ALEŠEV GRAD ili sl.

Potes u mestu Ležimir (Поповић 1950: 79, 116; McGowan 1983: 67). Naš naziv *Lišvar*, starije *Ališvar*, dolazi verovatno od mađarskog naziva **Alešvara/*Ališvara* (**Álésvára*), što znači „grad, mesto (-vár-a, vár) čoveka po imenu (koje mađarski ne znači ništa) **Aleš/*Ališ* (**Álés*)”. Naime, mađarski naziv **Álésvára* bio bi „prerada” verovatno izvorno slovenskog i starog srpskog naziva **Alešev Grad* ili sl., što znači „grad koji/mesto koje je osnovao ili kojim zapoveda vojvoda ili zapovednik po imenu **Aleš*”. (**Aleš* je slovensko i staro srpsko ime, odmilja za *Aleksandar* ili sl., i ono svedoči o tome da su tu nekada prethodno živeli Sloveni, odnosno Srbi. Međutim, mađarska „prerada” od njega izvedenog, verovatno postojećeg, naziva **Alešev Grad* ili sl. u **Alešvara/*Ališvara* (**Álésvára*) jasno govori o tome da su tu duže vremena vladali i živeli Mađari (PCAHY I: 81; Морочкин 1867: 2; Kiss 1980: 680; Országh et al. 1963: vár; etim.: Ž. V.). U ataru Ležimira mogu se naći arheološki ostaci od praistorije do Turaka (na potesu Mala gradina, što v.), a ime potesa u mestu Ležimir *Kuštilj* (što v.) svedoči o tome da je tu nekad bio *kaštel*, tj. utvrđenje, i to najverovatnije mađarsko (ugarsko).

MAČVANSKA MITROVICA v. SREMSKA MITROVICA

MALA GRADINA (GRADINA¹)

Potes u mestu Ležimir, na kome se mogu naći arheološki ostaci od praistorije do Turaka. Pored ovog potesa je potes po imenu *Velika gradina* (što v.) (Прица 1991: 123; Поповић 1950: 79). Reč *gradina* u značenju „ruševina ili ostaci starog grada/mesta” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

MANĐELOS, ponekad i (izvrnuto) MARĐELOS, starije (u narodnoj pesmi, izvornuto) MANĐELOŠ, inače starije *NANĐELOS, *NAĐELOS, još starije (takođe izvrnuto) *NAĐOLOŠ, odnosno (malko starije, neizvrnuto) NAĐOLAS i možda *NAĐOLASFALVA, pored toga i (izvrnuto) NOĐOLAS, (^o)NEĐOLAS(I)/(^o)NIDOLAS(I) [-]OLAS[-]’], a izvorno *FRANČVIL (FRANČ[-]’, [-]VIL’); uz to i, starije, *FRUŽSKA VÂS, *FRUŠKA VÂS (VÂS²), FRUŠKA (FRUŠKA²)

Od mađarskog naziva **Nađolos* i *Nađolas*, možda i **Nađolasfalva* (**Nagyolosz, Nagyolasz, Nagolaz, *Nagyolaszfalva*; izvrnuto: **Nogyolasz, Nogolaz, *Négyolasz[i], Negolasy*), što znači „veće (*nagy*) mesto (**falva*) gde se govori romanski (*’olaszul*’), u kojem žive otpre Romani (potomci Rimljana) (*’Olaszok*’), ali i romanofoni Franci, tu doseljeni u vreme srednjovekovne vladavine Franaka nad Sremom, kao i njihovi potomci”. Slično kao i u obližnjem, danas nepostojećem, ranosrednjovekovnom mestu naličnoga

imena *Morjanolas* ili *Marjanolas* (v. pod: Morjan).⁹ Zapravo, mađarski naziv **Nađolos* i *Nađolas*, možda i **Nađolasfalva* (**Nagyolosz*, *Nagyolasz*, *Nagolaz*, **Nagyolaszfalva*) jeste neka vrsta prevoda izvornog starofrancuskog, odnosno franačkog naziva **Franchvil* (**Francheville*, *Franca villa*, *Francavilla*, *Franka villa*, *Frankavilla*, *Frangavilla*, *Fragavilla*) „mesto (*ville*) Franaka (*franche*)”, čiji je tačan prevod naš starosrpski naziv **Fružska Vâs*, **Fruška Vâs* „mesto (*vâs*) Frugâ (Franaka), otkuda i stariji srpski naziv *Fruška*”. Sa izvora Vranjaš u Mandelosu napajala se vodom rimska (Sremska) Mitrovica, *Sirmium*, od čega i dan-danas u Mandelosu stoje uzidane cevi (Прица 1991: 5, 123, 132, 206; Čelebi 1967: 508, 509; ERHSJ 1: 533; Скок 1939: 118, 119; Лома 1993: 217; Csánki 1894: 236; Detelić 2007: 264; Поповић 1950: 81, 173; McGowan 1983: 100, 323; Крстић 2007: 94; Бошковић 2009: 93).

MARTINCI, možda i *MARTINCE, izvorno SENT-MARTON

Naš naziv *Martinci* (**Martince*) je „prerada” izvornog mađarskog naziva *Sent-Marton* (**Szentmarton*, *Zenthmarton*, *Szentmárton*, *Sávaszentmárton*), što znači „posed, možda i kmetsko mesto crkve Svetog Martina (Mrate) (*Szent Marton*)”. Dakle, Martinci su dobili ime po danas nepostojećoj, srušenoj, srednjovekovnoj (katoličkoj) crkvi Svetog Martina (Mrate) (Прица 1991: 136; Новаковић 1875: 138; Csánki 1894: 352; Поповић 1950: 82, 196; McGowan 1983: 327).

MITROVICA¹⁻² v. SREMSKA MITROVICA

MORJAN, starije MORJANOLAS, MARJANOLAS ([-]JOLAS[-]ʔ), izvorno verovatno *MORJANVIL, *MARJANVIL ili sl. ([-]VIL²)

Potes na međi mestâ, u opštini Šid, Nova Bingula (zapravo samo Bingula), i u opštini Sremska Mitrovica, Divoš i Čalma, na kome je ležalo danas nepostojeće, ranosrednjovekovno mesto *Morjanolas* ili *Marjanolas* (**Morjánolasz*, *Moryanolaz*, **Marjánolasz*, *Maryanolaz*), kod današnjega mesta Mandelos (Поповић 1950: 45, 59, 110; Csánki 1894: 236; Прица 1991: 5, 123, 132; ERHSJ 2: 378; Kiss 1980: 299, 300; etim.: Ž. V.). Naš naziv *Morjan* dolazi od mađarskog naziva *Morjanolas* i *Marjanolas* (**Morjánolasz*, *Moryanolaz*, **Marjánolasz*, *Maryanolaz*), što znači „mesto po imenu (koje mađarski ne znači ništa) **Morjan* ili **Marjan* (**Morján*, *Moryan*, **Marján*, *Maryan*), gde se govori romanski (*‘olaszul’*), u kojem žive otpre Romani (potomci Rimljana) (*‘Olaszok’*), a možda i romanofoni Franci, tu doseljeni u vreme srednjovekovne vladavine Franaka nad Sremom, kao i njihovi potomci”. Slično kao i u obližnjem ranosrednjovekovnom mestu naličnoga imena *Nađolas*, današnjem Mandelosu (što v.). Naime, mađarski naziv **Morjánolasz* i **Marjánolasz* bio bi „prerada” verovatno izvorno romanskog naziva **Morjanvil* i **Marjanvil* (**Morjan[a]vil[a]*, **Marjan[a]vil[a]*) ili sl., što znači „marijansko

⁹ V. pod: = vidi pod (tom i tom odrednicom), odnosno upućuje se na odrednicu u zagradi.

(**Morjan[a]*/**Marjan[a]*) mesto (**vil[a]*), tj. mesto posvećeno (Blaženoj) Djev(ic)i Mariji”.

MUTALJ, starije možda *MUTANJ, *MONTANJ, izvorno možda: *izvesna reč + AN MONTANJ ili sl.

Potes na međi mestâ Bešenovo i Šuljam (Поповић 1950: 44, 115; Крстић 2007: 98), koji možda svedoči o tome da su u Bešenovu i Šuljmu nekad živeli i Franci, tu doseljeni u vreme srednjovekovne vladavine Franaka nad Sremom, kao i njihovi potomci. Naime, naš naziv *Mutalj*, starije možda **Mutanj* i **Montanj* dolazi možda od starofrancuskog naziva: **izvesna reč + an Montanj* (*... *-en-Montagne*) ili sl., što bi značilo „ta *izvesna reč + u planini, u gori (en montagne)*” (ERHSJ 2: 482; Лома 1993: 211; etim. Ž. V.).

NADEŽ, starije *NADAŽ, izvorno *NADAŠ

Potes i potok na međi mestâ Ležimir i Divoš, kod manastira Šišatovac (Поповић 1950: 59, 117). Od mađarskog, izvorno: **Nadaš* (**Nádas*), što znači „mesto gde ima trske/šaše; trstik (*nádas*)” (Kiss 1980: 438; Országh et al. 1963: *nádas*). Naziv *Divoš* (što v.) je isto tako mađarski, a mesto je u srednjem veku neko vreme pripadalo mađarskoj (ugarskoj) feudalnoj porodici Morović; početkom XVI veka, u jednoj ispravi, pominju se i dvojica mađarskih (ugarskih) plemića – Srba iz Divoša.

NOĆAJ

Od imena danas nepostojeće, razrušene, srednjovekovne tvrđave *Noćaj*, što znači „tvrđava (i mesto) na potesu gde je gusta šuma, te i noću i danju mrkla noć, pa se stoga taj potes i zove **Noćaj*”, što se poklapa sa tim da je južno od današnjeg mesta Noćaj – šumovit predeo (ERHSJ 1: 16; ПСАХУ XVI: 50; Detelić 2007: 290; etim.: Ž. V.). Naime, u srednjem veku, preko Save su vodila tri važna puta za Srem, a posebno je bio važan prelaz preko Save kod Mačvanske Mitrovice i put od Noćaja za Sremsku Mitrovicu (i jedna i druga zapravo samo *Mitrovica*), i taj prelaz i put obezbeđivala je srednjovekovna tvrđava Noćaj. Izvorno, Noćaj je organski, kroz vekove obuhvatao i danas obuhvata i *Salaš Noćajski*, zapravo samo *Salaš*, kroz koji je prolazio i pomenuti važan put od Noćaja za (Sremsku) Mitrovicu, a u vreme posle Prvog srpskog ustanka *Salaš* (Noćajski) i Noćaj imali su zajedničku osnovnu školu (Прица 1991: 158, 195, 196).

OGRADE

Potes u mestu Bosut, na kome se nalaze ostaci verovatno rimskog poljoprivrednog imanja (Прица 1991: 37). Reč *ograde*, ali u starom značenju „(zaštitni) bedemi oko naseljenog mesta; bedemi ili ostaci bedemâ od starog naselja/mesta” (ПСАХУ XVI: 628; up. ERHSJ 1: 602) može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

ОКОР

Potes u mestu Bešenovački Prnjavor (zapravo samo Prnjavor), na kome je lokalitet iz mlađeg kamenog doba, ali ima i ostataka naselja iz starijeg gvođenog doba (Прица 1991: 29, 30). Reč *o(p)kop* „šanaс” (РСАНУ XVII: 457, 774) може указивати на „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer su stara naselja i utvrđenja znala da budu opkoljena šancem.

ОКОР

Potes u mestu Grgurevci (Поповић 1950: 56). Reč *o(p)kop* „šanaс” (РСАНУ XVII: 457, 774) може указивати на „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer su stara naselja i utvrđenja znala da budu opkoljena šancem.

ОКОПИ

Potes u mestu Laćarak (Поповић 1950: 78). Reč *o(p)kopi* „šancevi” (РСАНУ XVII: 457, 774) може указивати на „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer su stara naselja i utvrđenja znala da budu opkoljena šancem.

(-)OLAS(-)¹⁻³ v. MANĐELOS, MORJAN, VLAH-SELO

PALANKA

Potes u mestu Ležimir (Поповић 1950: 79). Reč *palanka*, ali u starom značenju „manje (poljsko) utvrđenje/manje, utvrđeno mesto; ostaci manjeg (poljskog) utvrđenja/manjeg, utvrđenog mesta, ostaci stare palanke” (РСАНУ XIX: 200; Скок 1939: 121) може указивати на „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

PALANAČKE TORINE, izvorno možda *PALANKA

Potes u mestu Martinci, na kome se nalaze ostaci rimskih građevina i grobova (Прица 1991: 136). Pridev *palanački* ukazuje na reč *palanka*, ali u starom značenju „manje (poljsko) utvrđenje/manje, utvrđeno mesto; ostaci manjeg (poljskog) utvrđenja/manjeg, utvrđenog mesta, ostaci stare palanke” (РСАНУ XIX: 200; Скок 1939: 121), pa na taj način може указивати на „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

PRNJAVOR v. BEŠENOVO

RAKASOVAČA, starije *RAKASOV, još starije *RAKASO, *RAKOSO, izvorno *RAKOV POTOK ili sl.

Potes u mestu Ležimir u XVIII veku (Поповић 1950: 79). Naš naziv *Rakasovača*, starije **Raksov*, dolazi od mađarskog naziva **Rakaso* i **Rakoso* (**Rákászó*, **Rákószó*), što znači „vodeni tok (*szó*) po imenu (koje mađarski ne znači ništa) **Raka* ili **Rako* (**Ráká*, **Rákó*)”. Naime, stariji mađarski naziv **Rákószó* je „prerada” izvorno sloven-

skog i starog srpskog naziva **Rakov potok* ili sl., što znači „potok u kom ima rakova”. Ovo svedoči o tome da su tu nekada prethodno živeli Sloveni, odnosno Srbi. Međutim, mađarska „prerada” ovog izvornog naziva **Rakov potok* ili sl. u **Rakoso* (**Rákószó*) jasno govori o tome da su tu duže vremena vladali i živeli Mađari (Kiss 1980: 115, 537; ERHSJ 1: 138; Országh et al. 1963: *Rákó, szó*; etim.: Ž. V.). U ataru Ležimira mogu se naći arheološki ostaci od praistorije do Turaka (na potesu Mala gradina, što v.), a ime potesa u mestu Ležimir *Kuštilj* (što v.) svedoči o tome da je tu nekad bio *kaštel*, tj. utvrđenje, i to najverovatnije mađarsko (ugarsko).

REMETE

Ime danas nepostojećeg, većeg, srednjovekovnog mesta na međi današnjih mesta Ležimir (Прица 1991: 124, 252), Divoš i Mandelos; pritom je u XVIII veku u Divošu to ime potesa, a u Mandelosu još i danas, s tim da se u Mandelosu isto javlja i potes *Donje Remete* (Поповић 1950: 59, 81), dok se u Ležimiru topos (mesto) gde su verovatno pomenute *Remete* ležale zove *Remetsko brdo* (Поповић 1950: 79). Naziv ovog mesta *Remete* potvrđuje da je ono bilo (istoimeno) kmetsko mesto manastira Šišatovac, koji se tad, izvorno, zvao **Remete* i po kojem su ove *Remete* i dobile ime. Takođe, veće kmetsko mesto manastira Šišatovac (izvorno **Remete*) bio je i sâm Ležimir. Sa svoje strane, reč *remete*, što je isto što i *eremiti*, *eremite* „monasi – isposnici”, upućuje na to da je tu (negde) nekad bio manastir (sa isposnicama) (ERHSJ 3: 127; McGowan 1983: 103; Прица 1991: 124, 128; Крстић 2007: 97; ЗС Епархије сремске; Поповић и Сечански 1936: 71).

Sl. 3. Srednjovekovni manastir Šišatovac (izvorno **Remete*) u Ležimiru

RUKČEVAC v. RUNČEVAC

RUNČEVAC, ponekad i (narodski) RUNĆEVAC, danas takođe i (izvrnuto, i narodski) RUKČEVAC, izvorno možda **RUNC*

Potes u mestu Grgurevci (Прица 1991: 67; Поповић 1950: 56; ЗС с. Гргуревци), koji potvrđuje to da su u Grgurevcima benediktinci iz popaljenih i opljačkanih samostana Lombardije, nakon provale nemačkog cara Fridriha Barbarose u severnu Italiju sredinom XII veka, sagradili danas nepostojeći, srušeni, srednjovekovni samostan Svetog Grgura, čije su kmetsko mesto bili Grgurevci. Naime, reč *runci*, u jednini *runac*, u značenju „(samostanska) parcela zemlje”, italijanskog je porekla i koristila se u katoličkim krajevima srpskoga naroda (ERHSJ 3: 172; etim.: Ž. V.).

RUNČEVAC v. RUNČEVAC

SALAŠ v. NOČAJ

SALAŠ NOČAJSKI v. NOČAJ

SELIŠTE

Potes u mestu Vešenovo (Поповић 1950: 44). Reč *selište* u značenju „topos (mesto) na kojem je bilo staro selo/mesto” (ERHSJ 3: 218) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

SELIŠTE

Potes u mestu Grgurevci (Поповић 1950: 56). Reč *selište* u značenju „topos (mesto) na kojem je bilo staro selo/mesto” (ERHSJ 3: 218) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

SELIŠTE

Potes u mestu Kuzmin, na kome se nalazi rimski lokalitet, gde je bilo rimsko naselje, poljoprivredno dobro ili groblje (Прица 1991: 113). Reč *selište* u značenju „topos (mesto) na kojem je bilo staro selo/mesto” (ERHSJ 3: 218) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

SELIŠTE

Potes u mestu Laćarak, na kome se nalaze ostaci srednjovekovnog naselja (Прица 1991: 119; Поповић 1950: 78). Reč *selište* u značenju „topos (mesto) na kojem je bilo staro selo/mesto” (ERHSJ 3: 218) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

SELIŠTE

Potes u mestu Ležimir (Поповић 1950: 79). Reč *selište* u značenju „topos (mesto) na kojem je bilo staro selo/mesto” (ERHSJ 3: 218) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

SELIŠTE

Potes u mestu Mandelos (Поповић 1950: 81). Reč *selište* u značenju „topos (mesto) na kojem je bilo staro selo/mesto” (ERHSJ 3: 218) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

SELIŠTE

Potes u mestu Veliki Radinci (zapravo samo Radinci), na kome je srednjovekovni, ranoslovenski, lokalitet (Прица 1991: 47; Поповић 1950: 96). Reč *selište* u značenju

„topos (mesto) na kojem je bilo staro selo/mesto” (ERHSJ 3: 218) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

SELO¹⁻² v. STARO SELO, VLAH-SELO

Sl. 4. Rimska pa vizantijska (romejska) (Sremska) Mitrovica, *Sirmium*

SREM (ijekavski, a najčešće veštački, hrvatski srpski SRIJEM), starije *SERM, izvorno *SERJM

Naš naziv *Srem* (ijekavski, a najčešće veštački, hrvatski srpski *Srijem*), starije **Serm*, dolazi od romanskog naziva *Srema*, tj. sremske episkopije **Serjm* (**Serjm[u]*), što je po poreklu (istoimeni) romanski naziv (Sremske) Mitrovica **Serjm* (**Serjm[u]*), koji je latinski glasio *Sirmium*. Rimski Sirmijum bio je raskošan grad i imao je prostrani forum okružen javnim i upravnim zgradama. U blizini je dominirao carski dvor sa bazilikom i gradskom većnicom, kovnicom novca, žitnicom, kupatilima i hramovima. Okolo su bile mnogobrojne palate ukrašene kamenim fasadama, mozaicima i freskama, zatim radionice i livnice metala i stakla, raznovrsne prodavnice i tržnica. Sirmijum je imao pozorište, amfiteatar i veliki hipodrom uz carsku palatu. Prostirao se i preko Save, na današnju mačvansku teritoriju, sa kojom je bio povezan mostovima. Na obali Save bila je dobro utvrđena luka za vojne i trgovačke potrebe, kao i jedno veće brodogradilište. Moćni zidovi su opasivali ceo grad. Gradski vodovod se snabdevalo svezom vodom sa izvora Vranjaš kod mesta Mandelos (što v.) na Fruškoj gori. U vreme nakon rimskog priznanja hrišćanstva, hrišćanska crkva u Sirmijumu igrala je veliku ulogu jer je tu bilo sedište episkopije. U gradu je održano pet crkvenih sabora, a poznate „Sirmijumske formule” rešavale su dogmatska pitanja značajna za čitav hrišćanski svet (Прица 1991: 205, 206; Скок 1939: 109, 110, 114; Новаковић 1875: 146; Veljković 2018: 165). Pored toga, jedno vreme (u XII veku, a verovatno i pre) značenje „Srem” imala je i planina koja dominira Sremom, *Fruška gora*, **Fruška gora*, i to možda čak u izvedenome obliku **Frušskogorje*, **Frušskogorje* (grč. Φραγγοχώριον/*Frangokhōrion*)” (v. pod: Fruška gora).

SREMSKA MITROVICA (ijekavski, a najčešće veštački, hrvatski srpski **SRIJEMSKA MITROVICA**), za vreme NDH (nasilno i veštački, hrvatski srpski) **HRVATSKA MITROVICA**, zapravo samo **MITROVICA** (**MITROVICA**¹), starije **DMITROVICA**, **D(I)MITROVCI**, ^(*)**D(I)MITROVCE**, izvorno **SENT-DEMETER**, skroz izvorno možda ***SAN-DEMETRI**, odnosno ***AGIU DIMITRIU**

Naš naziv *Sremska Mitrovica* (ijekavski, i to najčešće veštački, hrvatski srpski *Srijemska Mitrovica*), za vreme NDH (nasilno i veštački, hrvatski srpski) *Hrvatska Mitrovica*, a zapravo samo *Mitrovica*, starije *Dmitrovica*, *D(i)mitrovci* i ^(*)*D(i)mitrovce*, jeste „prerada” izvornog mađarskog naziva *Sent-Demeter* (*Szentdemeter*, *Zenthdemeter*, *Zenthdemether*, *Zavasentdemetrus*, *Zawazenthdemeter*, *Zawazenthdemether*, *Szávaszentdemeter*), što znači „grad sa crkvom Svetog Dimitra (Dimitrija) (*Szent Demeter*)”. Skroz izvorno možda romanski **San-Demetri* (**Sandemetri*), odnosno grčki **Agiu Dimitriu* (**Αγίου Δημητρίου*/**Hagiou Dīmītriou*), u istome značenju. Dakle, (Sremska) Mitrovica je dobila ime po danas nepostojećem,

razrušenom, srednjovekovnom manastiru Svetog Dimitra (Dimitrija), u kome je bilo sedište rimske i zatim obnovljene vizantijske (romejske) episkopije i koji se jedini, obnovljen, sačuvao uz tvrđavu, nakon avarskog osvajanja rimske pa vizantijske (romejske) (Sremske) Mitrovice, Sirmijuma, potonje emigracije romanskoga stanovništva u Bosnu i Dalmaciju te velikog požara koji će ubrzo progutati grad. Sveti Dimitar (Dimitrije) je hrišćanski mučenik koji je u rimskoj (Sremskoj) Mitrovici, Sirmijumu, stradao u vreme rimskih progona hrišćana i postao svetac – zaštitnik (Sremske) Mitrovice pa je kao patron grada predstavljen na srednjovekovnom i današnjem grbu (Sremske) Mitrovice kao rimski vojnik sa štitom i kopljem uz natpis *Civitas sancti Demetrii* „Grad Svetog Dimitra (Dimitrija)”. Izvorno, (Sremska) Mitrovica organski je kroz vekove obuhvatala i danas obuhvata i današnju *Mačvansku Mitrovicu*, u vreme stare Jugoslavije *Podrinsku Mitrovicu*, pre toga *Malu Mitrovicu* (a zapravo takođe samo *Mitrovicu* [**MITROVICA**²]), sa kojom je kroz vekove i danas bila i ostala spojena mostovima i skelama i u čijem su ataru sačuvani ostaci naselja iz rimskog i vizantijskog (romejskog) perioda (na širem potesu Zidine, što v.) (Прица 1991: 138, 139, 204, 205, 206, 207; Скок 1939: 109, 110; ERHSJ 1: 405; Kiss 1980: 610; Моаџанин 1994: 71; Новаковић 1875: 131; Поповић 1950: 84, 174, 180; Csánki 1894: 233; Бошковић 2009: 73; McGowan 1983: 261, 336).

Sl. 5. Srednjovekovni i današnji grb (Sremske) Mitrovice

STARA BINGULA, zapravo samo **BINGULA**, izvorno **BIGLA**, **BIGLAS**, takođe i **BINGULA**, **BINGOLA**, **BINGALA** i **BINGELA**

Od romanskog naziva *Bingula* (*Bingula*, *Byngula*, [*B*]ingula), takođe i *Bingola*, *Bingala* ili *Bingela* (*Bingola*, *Byngola*, *Bingala*, **Bingela*, *Byngela*), što je „prerada”

izvornog oblika *Bigla* i *Biglas* (**Bigla*, *Bicla*, **Biglas*, *Byglas*), a to znači „mesto gde se drži straža (*bigla*)/drže straže (*biglas*) za ceo kraj”. (Stara) Bingula je u XV veku zabeležena kao vlasteoski posed, veće naselje, odnosno utvrđeno mesto, a ime potesa u ataru (Stare) Bingule *Varadin* (što v.) svedoči o tome da je tu nekad bio i manji grad/manje mesto, i to najverovatnije mađarsko (ugarsko), čemu u prilog svedoči i isto tako, poreklom mađarsko, ime potesa i potoka u susednoj, na području opštine Šid, Novoj Binguli (zapravo takođe samo Binguli) *Borkut-potok*, starije *Barakut*, izvorno mađarski **Báránykút*, a u značenju „mesto gde je bunar (*kút*), na kom se poje ovce (*bárányok*)” (Kiss 1980: 77, 91, 367; Országh et al. 1963: *bárány, kút*; etim.: Ž. V.). S druge strane, na potesima Bašte i Virovi u ataru (Stare) Bingule, nalaze se ostaci rimskog naselja i rimskog groblja, pri čemu su česti nalazi rimskog bronzanog novca iz III i IV veka, a pronađeni nakit pripada vremenu Seobe naroda (ERHSJ 1: 147, 148, 490, 3: 540, 541; EPCJ 3: 269; etim.: Ž. V.; Прица 1991: 215, 216; Csánki 1894: 358; Новаковић 1875: 125; Поповић 1950: 45, 116, 195; McGowan 1983: 58).

STARARAČA, nekad samo *RAČA

Potes u mestu Sremska Rača (zapravo samo Rača), gde je bila stara varoš Rača, danas nepostojeća, srušena, a nekad čvrsto utvrđena, sa (katoličkom) crkvom Svetog Nikole i opatijom, koja je docnije postala franjevački samostan (Прица 1991: 209, 210). Pridev *stari* ukazuje na „mesto gde se pre, odnosno prethodno živelo i stanovalo” (up. ERHSJ 3: 328).

STARI DIVOŠ, nekad samo *DIVOŠ (DIVOŠ²), izvorno *DIOŠ

Potes u mestu Divoš (što v.) (Поповић 1950: 59; Csánki 1894: 242; McGowan 1983: 37). Pridev *stari* ukazuje na „mesto gde se pre, odnosno prethodno živelo i stanovalo” (up. ERHSJ 3: 328).

STARI KUZMIN, nekad samo *KUZMIN (KUZMIN²), starije *KUZMINDAMJAN, KUZMIDAMJAN, KUZMA I DAMJAN, izvorno KOZMADAMJAN

Potes u mestu Kuzmin (što v.), u XVIII veku (Csánki 1894: 328; Поповић 1950: 76; McGowan 1983: 80). Pridev *stari* ukazuje na „mesto gde se pre, odnosno prethodno živelo i stanovalo” (up. ERHSJ 3: 328).

STARI LAČARAK, nekad samo *LAČARAK (LAČARAK²), starije *LAKJARAK, izvorno *JARAK (JARAK³)

Potes u mestu Lačarak (što v.), na kome se nalaze ostaci naselja iz mlađeg kamenog doba (Прица 1991: 119; Поповић 1950: 78; ERHSJ 1: 757; McGowan 1983: 98). Pridev *stari* ukazuje na „mesto gde se pre, odnosno prethodno živelo i stanovalo” (up. ERHSJ 3: 328).

STARO GROBLJE (GROBLJE²)

Potes u mestu Martinci, na kome se nalaze ostaci rimskih grobova (Прица 1991: 136). Reč *grobље* u starom značenju „veći broj humki na jednom mestu, što liči na (staro) groblje” (up. PCAHY III: 655, 657) može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer ostaci starih naselja mogu da izgledaju kao veći broj humki na jednom mestu, te time da budu i ‘staro groblje’. No, u navedenom kontekstu, reč *grobље* može da ukazuje i na „staro groblje, ostatke od starog groblja”, na čiju starinu, odnosno pređašnjost ukazuje i sâm pridev *stari*.

STARO GROBLJE (GROBLJE³)

Potes u mestu Salaš Noćajski (zapravo samo Salaš), na kome su pronađeni ostaci srednjovekovnog groblja (Прица 1991: 195). Reč *grobље* u starom značenju „veći broj humki na jednom mestu, što liči na (staro) groblje” (up. PCAHY III: 655, 657) može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer ostaci starih naselja mogu da izgledaju kao veći broj humki na jednom mestu, te time da budu i ‘staro groblje’. No, u navedenom kontekstu, reč *grobље* može da ukazuje i na „staro groblje, ostatke od starog groblja”, na čiju starinu, odnosno pređašnjost ukazuje i sâm pridev *stari*.

STARO SELO (SELO¹)

Potes u mestu Salaš Noćajski (zapravo samo Salaš), na kome je pronađena bogata ostava iz bronzanog doba, ali i ostaci rimskog utvrđenja (*kastela*), kao i ostaci srednjovekovnog naselja (Прица 1991: 195). Naziv *staro selo*, što je isto što i reč *selište* ukazuje na „topos (mesto) na kojem je bilo staro naselje (mesto)” (up. ERHSJ 3: 218), a u širem smislu na „mesto gde se pre, odnosno prethodno živelo i stanovalo”. Isto tako, na starinu, odnosno pređašnjost ukazuje i sâm pridev *stari*.

ŠANČINE

Potes u mestu Kuzmin, na kome se nalazi rimski lokalitet, gde je bilo rimsko naselje, poljoprivredno dobro ili groblje (Прица 1991: 113). Reč *šančine*, što je isto što i reč *šančevi*, ali u značenju „ostaci od (starih) šančeva” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454, 3: 380), može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo” jer su stara naselja i utvrđenja znala da budu opkoljena šancem.

ŠIRINGRAD, izvorno *ŠIRIM GRAD (GRAD²)

Potes u mestu Donja Zasavica (Zasavica II), na kome se nalaze ostaci velikog rimskog poljoprivrednog dobra i najverovatnije velikog rimskog naselja i velike rimske nekropole, koji čine danas jedno od najbogatijih nalazišta rimskih predmeta na području Mačve (Прица 1991: 77). Reč *širingrad*, izvorno **širim grad* u značenju „ostaci širokog, prostranog, ovećeg starog grada/mesta” (up. ERHSJ 1: 603, 3: 395) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

ŠTALE – BALVANI

Potes u mestu Donja Zasavica (Zasavica II), na kome se nalaze ostaci velikog rimskog poljoprivrednog dobra (Прица 1991: 77). Reč *balvani* u starom značenju „kameni ‘balvani’, tj. veliko kamenje od starih građevina” (РСАНУ I: 269) može ukazivati na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

ŠULJAM, izvorno ŠULJOM

Od mađarskog naziva *Šuljom* (*Sulyom*), što znači „mesto gde ima vodenih orašaka/‘šuljeva’ (*sulyom*)”. U ataru Šuljma, na brdu Gradac (što v.), koje je elipsastog oblika i čija se istočna strana zove Belo brdo, a zapadna Crno brdo, nalaze se ostaci neke srednjovekovne tvrđave, najverovatnije mađarske (Прица 1991: 5, 255; Поповић 1950: 115; McGowan 1983: 94; Országh et al. 1963: *sulyom*; etim.: Ž. V.). Da su u Šuljmu nekad živeli i Franci, tu doseljeni u vreme srednjovekovne vladavine Franaka nad Sremom, kao i njihovi potomci, možda svedoči naziv potesa na međi mestâ Bešenovo i Šuljam, *Mutalj* (što v.).

TONTA, izvorno TONTEL(E)KE, TOMTEL(E)KE i možda *TOMAŠTEL(E)KE

Potes u mestu Ležimir (Поповић 1950: 79, 293). Naš naziv *Tonta* je „prerada” izvornog mađarskog naziva *Tontel(e)ke* i *Tomtel(e)ke*, i možda **Tomaštel(e)ke* (**Tontelke*, *Tontheleke*, *Tonetheleke*, **Tomtelke*, *Tomteleke*, *Tomtheleke*, **Tomást(h)el(e)ke*, **Tamást(h)el(e)ke*), što bi značilo „zemljište/zemlja (-tel[e]k-e, *telek*) izvesnog *Tomaša* (*Tomás*)” (Kiss 1980: 651; Országh et al. 1963: *telek*; Bényei 2010: 3; etim.: Ž. V.; Csánki 1894: 358; McGowan 1983: 57). U ataru Ležimira mogu se naći arheološki ostaci od praistorije do Turaka (na potesu Mala gradina, što v.), a ime potesa u mestu Ležimir *Kuštilj* (što v.) svedoči o tome da je tu nekad bio *kaštel*, tj. utvrđenje, i to najverovatnije mađarsko (ugarsko).

VARADIN, izvorno *VARAD

Potes u mestu Stara Bingula (zapravo samo Bingula) (Прица 1991: 215; Поповић 1950: 116), koji svedoči o tome da je tu nekad bio manji grad/manje mesto, i to najverovatnije mađarsko (ugarsko), čemu u prilog svedoči i isto tako, poreklom mađarsko, ime potesa i potoka u susednoj, na području opštine Šid, Novoj Binguli (zapravo takođe samo Binguli) *Borkut-potok*, starije *Barakut*, izvorno mađarski **Báránykút*, a u značenju „mesto gde je bunar (*kút*), na kom se poje ovce (*bárányok*)” (Kiss 1980: 77, 91, 367; Országh et al. 1963: *bárány*, *kút*; etim.: Ž. V.). Naime, naš naziv *Varadin* dolazi od mađarske reči *varad* (*várad*), što znači „manji grad/manje mesto” (ERHSJ 3: 567). Ovo bi, onda, imalo veze sa tim da je izvorno ime mesta (Stara) Bingula romansko: *Bigla* i *Biglas* (**Bigla*, *Bicla*, **Biglas*, *Byglas*) (v. pod: Stara Bingula), a u značenju „mesto gde se drži straža (*bigla*)/drže straže (*biglas*) za ceo kraj”.

VÂŠ¹⁻² v. ĐIPŠA/DIVŠA, MANĐELOS

VELIKA GRADINA (GRADINA²)

Potes u mestu Ležimir, na kome se nalazi arheološki lokalitet, gde se razaznaju tragovi prostora ovalnog oblika neravnomerno okruženog širokim šancem, koji upućuje na utvrđenje, koje se nazivalo *dvorcem*, a zapisano je krajem XIV veka. Pored ovog poteša je potes po imenu *Mala gradina* (što v.) (Прица 1991: 123, 124; Поповић 1950: 79). Reč *gradina* u značenju „ruševina ili ostaci starog grada/mesta” (ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

(-)VIL¹⁻² v. MANĐELOS, MORJAN

VIŠKUPIJA

Manji potes u mestu Ravnje, na kome se nalaze ostaci srednjovekovnog naselja iz XV veka i (katoličke) crkve (Pre)svete (Djeve) Marije (Прица 1991: 185). Reč *viškupija*, što je isto što i reč *biskupija*, ali u značenju „crkva koju/samostan koji je podigao biskup; ostaci crkve koju/samostana koji je podigao biskup” (ERHSJ 1: 157; Вељковић 2013: 17, 18), odnosila bi se na upravo ovu (katoličku) crkvu (Pre)svete (Djeve) Marije.

VLAH-SELO (SELO²), izvorno verovatno *OLASFALVA ([-]JOLAS[-]³), skroz izvorno možda čak: *FRANČ(-) + izvesna reč ili sl. (FRANČ[-]³)

Možda jedno od srednjovekovnih, starih, imena mesta Bosut (Прица 1991: 38). Naš naziv *Vlah-selo* bio bi „prerada” verovatno izvorno mađarskog naziva **Olasfalva* (**Olaszfalva*), što znači „mesto (**falva*) gde se govori romanski (**olaszul*, **vlaški*), u kojem žive otpre Romani (potomci Rimljana) (**Olaszok*, **Vlasi*), a možda i romano-foni Franci, tu doseljeni u vreme srednjovekovne vladavine Franaka nad Sremom, kao i njihovi potomci”. Skroz izvorno možda čak starofrancuski: **Franč(-) + izvesna reč* (**Franche[-]...*) ili sl., što bi značilo „ta *izvesna reč* + Franaka (*franche*)”. U ataru Bosuta sačuvani su ostaci rimskog vojnog logora (na međi sa [Sremskom] Račom), rimskog naselja, verovatno rimskog poljoprivrednog imanja (na potesu Ograde, što v.), kao i jedan rimski lokalitet (na potesu Crkvine, što v.) gde meštani često, prilikom obrade zemlje, nailaze na rimski novac.

ZIDINE

Širi potes u mestu Mačvanska Mitrovica (zapravo samo Mitrovica), na kome se nalaze ostaci naselja iz rimskog i vizantijskog (romejskog) perioda (Прица 1991: 138). Reč *zidine* u značenju „ruševine s ostacima zidova od starih kuća, obično od starog grada/mesta” (PCAHY VII: 29; ERHSJ 1: 603, 774, 2: 454, 3: 654) ukazuje na „mesto gde se pre živelo i stanovalo”.

LITERATURA I IZVORI

- Бошковић, Ђорђе (2009): *Један попис села митровачког провизората из 1720. године, Зборник МС за историју 79–80*, Нови Сад: Матица српска, 71–95.
- Вељковић, Жарко Б. (2013): *Порфириногенитова „Лонтодокла” данашњи Љутотук – неколики балканоромански топоними Бјелопавлићког краја, Октоих III/4*, Подгорица: Матица Српска, 13–25.
- ВИНЈ I–VI: Баришић и др. (1955–1986): *Византијски извори за историју народа Југославије I–VI*, Београд: САНУ.
- ЕРСЈ 1–: Лома и сар. (2003–): *Етимолошки речник српског језика I–*, Београд: САНУ.
- Крстић, Александар (2007): *Време турске власти у Срему, Срем кроз векове*, Београд, Беочин: Вукова задужбина, 75–100.
- Лома, Александар (1993): *Подунавска прапостојбина Словена: легенда или историјска реалност?, Јужнословенски филолог 49*, Београд: САНУ, 187–220.
- Морошкињ, М. (1867): *Славјанскій именовловъ*, Санктпетербургъ: Е. И. В. Канцеларија.
- Новак, Виктор (1967): *Вук и Хрвати*, Београд: Научно дело.
- Новаковић, Стојан (1875): *Српски поменици XV–XVIII века, Гласник Српског ученог друштва XLII*, Београд: СУД, 1–152.
- Поповић Душан, Сечански Живан (1936): *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796*, Нови Сад: Историско друштво у Новом Саду.
- Поповић, Душан (1950): *Срби у Срему до 1736/7. – историја насеља и становништва*, Београд: САНУ.
- Прица, Радомир (1991): *Насеља у Срему – настанак, развој, значајни догађаји*, Сремска Митровица: Sirmiumart.
- Релић, Кристијан (2005): *Печенеги, Архе I-1*, Београд: ЦПА Архе, 22–28.
- РСАНУ I–: Белић и др. (1959–): *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–*, Београд: САНУ.
- Скок, Петар (1939): *Топономастика Војводине, Војводина I*, Нови Сад: Историско друштво Нови Сад, 109–127.
- ЗС Епархије зап.евр. – Холандија: званични сајт Епархије западноевропске СПЦ – Холандија (<http://www.manastiri-crkve.com>).
- ЗС Епархије сремске: званични сајт Епархије сремске СПЦ (<http://www.eparhija-sremska.rs>).
- ЗС с. Гргуревци: званични сајт села Гргуревци (<http://www.grgurevci.com>).
- ЗС МЗ Лаћарак: званични сајт месне заједнице Лаћарак (<http://www.mzlacarak.com>).
- Anglade, Joseph (1965): *Grammaire élémentaire de l'ancien français*, Paris: Arman Colin.
- Bényei, Ágnes (2010): *Toponym formation in Hungarian*, Debrecen: University of Debrecen (doctoral thesis).
- Csánki, Dezső (1894): *Magyarország történelmi földrajza – a Hunyadiak korában II*, Budapest: Magyar tudományos akadémia.
- Čelebi, Evlija (1967): *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo: Svjetlost.
- Detelić, Mirjana (2007): *Epski gradovi – leksikon*, Београд: САНУ.
- Драшковић, Владо (1994): *Упоредна граматика романијских језика*, Сремски Карловци, Нови Сад: ИК Зорана Стојановића.
- Ђорђевић-Малагурска, Мара (1941): *Бунјевка о Бунјевцима*, Subotica: Gradska štamparija.
- ERHSJ 1–3: Скок, Петар (1971–73): *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика 1–3*, Загреб: ЈАЗУ.
- Гаж, Лјудевит (1846): *Ћије је коло?*, „Danica horvatska, slavonska i dalmatinska” XII-31 od 31.

- srpnja 1846, Zagreb: Narodna tiskarna dr Ljudevita Gaja, 123–125.
- Kiss, Layos (1980): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest: Akadémiai kiadó.
- Kordić, Snježana (2000): *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux.
- Lalošević, Vesna (2006): *Problemi vezani uz mučeničku grupu Svetih Četvorice ovjenčanih, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest 38*, Zagreb: HAZU, 2006, 59–71.
- Lalošević, Vesna (2009): *Dioklecijanov lik u Muci Četvorice ovjenčanih, Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača – o 1700. obljetnici postojanja*, Split: Književni krug, 581–595.
- Maksimović, Jovan i Marko (2010): *Ranohrišćanski mučenici, žrtve nepoštovanja Asklepijevog kulta u vreme Dioklecijana, Acta medico-historica Adriatica 8 (2)*, Rijeka: Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture, 239–261.
- McGowan, Bruce W. (1983): *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri*, Ankara: Türk tarih kurumu basimevi.
- Moačanin, Nenad (1994): *The case of Dimitrofçe*, „Scripta Hierosolymitana” XXXV, Jerusalem: Hebrew university of Jerusalem, 70–74.
- Országh et al. (1963): *Hungarian-English dictionary*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Veljković, Žarko B. (2018): *Starohrvatska imena Kegьlj (*Kéglja) i *Prkьlj iz balkanoromanskog vrela*, „Fluminensia” 30/2018-2, Rijeka: FF Rijeka, 221–234.
- ZS op. Doroghaza: zvanični sajt opštine Doroghaza (Dorogháza) u Mađarskoj (<http://doroghaza.hu>).

Žarko B. Veljković, Serbian scientific center, Belgrade

PROPOSAL OF TOURISMOLOGICAL ETYMOLOGICAL
AND ARCHAEOLOGICAL DICTIONARY OF
SREMSKA MITROVICA MUNICIPALITY

The aim of this article is to give proposal of tourismological etymological and archaeological dictionary of Sremska Mitrovica municipality. Namely, etymological explanation of the name of certain area, inhabited place, place or object of archaeological and touristic offer which is in direct connection with archaeological and touristic character of that area, inhabited place, place or object plays an important role in historical explanation as a part of touristic offer and makes information in touristic offer more clear and understandable. Etymological explanations are given scientifically reliable, being organized as in a lexicon, in a short and clear way, and every etymological explanation given is jointed with certain area, inhabited place, place or object of touristic offer directly connected with, which was the very basis of this proposal of tourismological etymological and archaeological dictionary of Sremska Mitrovica municipality. The ultimate goal is that these etymological explanations one day be integral part of touristic chart of Sremska Mitrovica municipality, in a printed form or online.

II
ИСТОЧНА СРБИЈА И СУСЕДНЕ
ОБЛАСТИ – ЛИНГВИСТИКА,
ЕТНОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА

Призренско-тимочки говори¹

Удружење фолклориста Србије обратило се писмом 15. новембра 2018. године Одбору за стандардизацију српског језика „поводом недоумице коју је у јавности изазвало објављивање зборника радова *Тимок. Фолклористичка и лингвистичка теренска истраживања 2015–2017*, уреднице Светлане Ћирковић, у издању Народне библиотеке „Његош“ из Књажевца и Удружења фолклориста Србије, Београд, 2018“, односно – поводом позивања др Светлане Ћирковић у уводном тексту поменутога зборника на Унескову Листу угрожених језика, према којој у Републици Србији постоји шест угрожених језика, међу којима се налази и „торлачки“. На првој страни уводног текста, након позивања на Унескову Листу / Унесков Атлас угрожених језика, наведено је следеће: „Термин ’торлачки’ је на Унесковој листи наведен у преводу на енглески језик (*Torlak*), а у српској лингвистици се користи термин ’призренско-тимочки’. На Унесковој листи издвојени су као ’торлачки’ неки посебни говори призренско-тимочког дијалекта (...) Ми се такође бавимо само једним говором у оквиру ’торлачког’, а то је тимочки.“ Удружење фолклориста Србије је у закључку свога писма предложило да Одбор „својим научним ауторитетом избрише ’торлачки’ са Унескове Листе угрожених ’језика’ за Републику Србију, будући да је у питању призренско-тимочки дијалекат српског језика“. Пошто се надлежности Одбора не протежу и на комуникацију са Унеском, Одбор се у вези с овим питањем обраћа јавности званичним реаговањем у виду прецизније препоруке и ставова којима се разрешава недоумица у вези с именовањем српских говора призренско-тимочке дијалекатске области, а који свакако чине средство представљања усмене традиције и израза као дела српског нематеријалног културног наслеђа, једнако као и сви други српски народни говори.

СРПСКИ ГОВОРИ ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОБЛАСТИ

Унесков *Атлас угрожених језика (UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger*; <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>), или интерактивна Унескова мапа, представља шест угрожених језика у Републици Србији: арумунски, банатски бугарски, сефардски (европски / шпански), ромски, торлачки и војвођански русински (у оригиналу, на енглеском: Aromanian, Banat Bulgarian, Judezmo (Europe), Romani, Torlak, Vojvodina Rusyn). Дакле, као засебан „угрожени регионални језик“ нашао се у поменутом атласу „торлачки језик“, окарактерисан као

¹ Ова одлука Одбора за стандардизацију српског језика преузета је са сајта Института за српски језик САНУ: <http://www.isj.sanu.ac.rs/odbor-za-standardizaciju/o-odboru/odluke-odbor/>.

„рањив“ (енг. *vulnerable*), а који се под тим називом у Атласу појављује још 2010. године. На поменутој Унесковој мапи „торлачки“ је као угрожен лоциран у четири тзв. средишње области – у југоисточној Србији, западној Бугарској, североисточној Македонији и на јужном Косову. Као алтернативни називи за „торлачки“ се, према Унесковој листи, наводе „горански“, „јањевски“ и „карашевски“ (жупанија Караш Северин у румунском Банату), што су заправо оделити говори призренско-тимочке дијалектске области.

У Унесковом атласу нема дефинисаних критеријума по којима се један језички идиом може прогласити језиком, као што се ни у једноме „од десет међународних докумената у којима се помиње статус језика не наводи (...) експлицитно када један језик треба сматрати посебним језиком, тј. не наводи се који су критеријуми идентитета једнога језика“ (<http://www.isj.sanu.ac.rs/ru/2017/08/11/odluka-odbora-za-standardizaciju-o-statusu-bosanskog-ili-bosnjackog-jezika/>), што оставља или отвара могућност за различита тумачења. Додатно, Унеско се оградајује напоменом да ознаке које се користе у Атласу, као и грађа која се представља, не подразумевају став Унеска о питању њиховог правног статуса у некој држави или области, у некоме граду и слично, као ни о питању одређивања њихових граница.

Државни језици и њихови дијалекти, у нашем случају – српски језик и његови дијалекти, треба да се штите посебним нормативним актима матичне државе. У *Закону о службеној употреби језика и писама*, који је тренутно на снази, нема међутим одредби које се тичу српских дијалеката. *Европском повељом о регионалним или мањинским језицима*, чији је потписник и Република Србија, штите се језици који су „(ii) различити од званичног језика те државе, што не укључује дијалекте званичног језика те државе или језике радника миграната“ (Опште одредбе, чл. 1).

Терминолошки систем се, недвосмислено, разликује у дијалектологијама различитих језика и различит значењски опсег могу имати термини као што су *дијалекат*, *наречје*, *говор*, те је у том смислу различита и њихова употреба у оквиру класификација народних говора / локалних идиома. У старој лингвистичкој литератури из западних научних центара, углавном балканолошкој, често се користи енгл. *Torlak* да се означе говори призренско-тимочке области. Међутим, енглеским *language* именује се искључиво ’језик’, дакле – енглески, руски, француски језик итд., док се енглеским *vernacular* именује ’народни говор’, говор који се разликује од књижевног језика, тако да је дистинкција међу њима прецизно установљена.

Значајно је истаћи да не сагледавамо основ за издвајање неког дијалекта или локалног идиома као посебно угроженог („рањивог“) у смислу растакања његовог граматичког профила или нестанка, будући да сви народни говори последњих деценија бивају захваћени ковитлацем савремених цивилизацијских токова и тековина, попут штампаних и електронских медија пре свега. У вези с неумитним ишче-

завањем богатства у виду „разноврсних прелива нашег народног говора“, како је говорио Павле Ивић, најважније је једно – да то богатство не ишчезне незабележено. Посебну пажњу, ипак, треба обратити на мењање постојеће дијалекатске мапе Косова и Метохије, као на последицу посведочених различитих начина потискивања до уклањања и српског стандардног језика и његових народних говора (призренско-тимочких, косовско-ресавских и зетско-сјеничких) на просторима јужне српске покрајине у новије време; највећи број сведочанстава с терена налази се у књизи Митре Рељић *Српски језик на Косову и Метохији данас (социolingвистички и лингвокултуролошки аспект)* (2013).

З а в р ш н е н а п о м е н е: Потреба да се одређени дијалекат или локални идиом сачува у своме усменом и писаном лику свакако носи позитиван предзнак. Међутим, мора се водити рачуна о томе да се код призренско-тимочких говора, па тиме и код тимочко-лужничког дијалекта и његових говорника, не ради ни о каквој етничкој нити језичкој посебности, будући да се привидна особеност ове дијалекатске области заснива заправо на својеврсној комбинацији језичких одлика које су распрострањене знатно шире, те да нема никаквог основа за евентуално измештање било којих призренско-тимочких говора или њихове целине из српског етничког и језичког корпуса. Будући да се језик сматра најизразитијим показатељем етничког идентитета, у стручним се текстовима мора водити рачуна о јасном, прецизном и аргументованом одређивању према терминима / називима који нису саставни део терминолошког система српске науке о језику, како се не би десило да неопредна и(ли) неаргументована употреба таквих преузетих термина / назива буде евентуално злоупотребљена на геополитичком плану – са могућом идејом креирања неке нове нације и(ли) новог (књижевног) језика на српском етничком терену, а имајући притом у виду последице језичког инжењеринга који је на нашим просторима током последње три деценије био у пуном замаху производећи нове политичке језике, без узимања у обзир стручних, лингвистичких критеријума. Дакле, оно што се раније и у понеким лингвистичким радовима називало *југоисточним / торлачким дијалектом* српског језика назива се у савременој србистици, а и у савременој славистици, *призренско-тимочком дијалекатском облашћу*, управо онако како се наводи у књизи Павла Ивића *Српски дијалекти и њихова класификација* (2009), у којој се помиње и тимочко-лужнички дијалекат, или пак говори тимочко-лужничког дијалекатског типа, као и *тимочки говори* као њихова подгрупа (стр. 198–199). Употреба синтагме *торлачки језик* може указивати на потребу прекрајања језичког идентитета говорâ призренско-тимочке области и стога се у домаћим научним и стручним текстовима треба држати утврђеног става српске и словенске дијалектологије, дакле – треба користити назив **призренско-тимочки говори** за **српске говоре призренско-тимочке дијалекатске области**.

О б р а з л о ж е њ е

Термин *торлачки* коришћен је у прошлости у стручној литератури за именовање говора читаве призренско-тимочке дијалекатске области, дакле – за именовање области која је по своме простирању далеко шира од северног дела тимочко-лужничких говора (односно, од делова општине Књажевац и југоисточног дела општине Зајечар) у њеним оквирима, те се стога употреба овога термина показала као непримерена и термилошки погрешна. Уз недовољно широк обухват терена за који се везује (па и ту са не баш прецизно утврђеним границама), термин *торлачки* се као атрибуција дијалекта није доцније ни могао уклопити у научни термилошки систем српске дијалектологије, који садржи дводелне називе дијалекатских јединица, а чији редослед сегмената сведочи о правцу простирања датог дијалекта, тј. о правцу његовог разношења политичким или економским миграцијама (косовско-ресавски, шумадијско-војвођански, херцеговачко-крајишки итд.). По називу једнога краја у источној Србији и по особинама говора тога краја, које су у различитој мери изражене и у другим локалним идиомима југоисточне и јужне Србије, у прошлости су поједини лингвисти, као нпр. Томо Маретић, наводили *торлачки* и као засебно, четврто наречје српско-хрватског језика (*Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, Zagreb MCMLXIV, torlački dijalekt). Разлози појединих лингвиста за сврставање призренско-тимочке (у даљем тексту ПТ) области ван штокавског наречја налазили су се у томе што је у обзир узиман само синхрони план, те тако занемариван дијакрони развој говора ове области, без кога су уочаване само балканске иновације које су их разликовале од осталих српских дијалекатских формација. Доцније се у српско-хрватској филолошкој литератури могла срести паралелна употреба термина *призренско-тимочки* и *торлачки* (углавном без дилеме да су у питању два назива за један исти дијалекат српског језика).

У *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (Матица српска, 1976), под одредницом *Торлак* даје се следеће значење, које је обележено као застарело: „назив за представника српског дијалекта који се говори у јужној и југоисточној Србији“. Локална припадност, (само)идентификација које се исказује именовањем *Торлак* дефинише се у *Тимочком дијалекатском речнику* Јакше Динића (одредница *Торлак*), објављеном у едицији „Монографије“ Института за српски језик 2008. године, као „становник долине Белог Тимока од Књажевца до Вратарничке клисуре. Торлаци углавном себе не зову Торлацима. То њих други тако називају, поготово они који живе северније од њих, Зајечарци, а нарочито Власи. Међутим, у последње време једна група школованих људи из Минићева и околине преко својих скупова и локалних медија настоји да афирмише овај назив“.

И сам Александар Белић у знаменитој студији *Дијалекти источне и јужне Србије* (1905) говори о недоумицама које су се везивале и које се везују за статус и порекло ових говора, те су они некада бивали одређивани и као српски, и као

бугарски, и као „прелазни“, јер „њихов географски положај и неке специјалне црте давали су им нарочит значај и чинили питање о њима загонетним“ (стр. XXVII). Белић је говоре ПТ области поделио у три групе – тимочко-лужничку, сврљишко-заплањску и јужноморавску (доцније призренско-јужноморавску), при чему је навео да су се призренско-јужноморавски говори пружили моравском долином ширећи се миграцијама ка северу, док тимочко-лужнички говори захватају изразито брдовиту област источне Србије, планинским масивом одвојену од моравске долине. Резултати бројних теренских истраживања све до данашњих дана потврђивали су заснованост ове Белићеве поделе говора ПТ области из 1905. У наведеној се подели „без проблема уклапа главнина бугарских говора који су по својим особинама блиски српским призренско-тимочким говорима. Ти бугарски говори су тесно повезани са тимочко-лужничким дијалектом“ (Целокупна дела Павла Ивића X/2**, 2. *О дијалектологији*, 2018, стр. 226–227).

Павле Ивић је у последњој класификацији српских дијалеката коју је дао (постхумно објављена студија *Српски дијалекати и њихова класификација*), „помиривши“ дијахрону и синхрону гледну тачку, доделио ПТ говорима у оквиру штокавског наречја посебно место у односу на све остале штокавске говоре – као структурално иновативним у односу на (све остале) структурално конзервативне, будући да су их иновације учиниле много особенијим него архаизми (Целокупна дела..., стр. 259–260). У истој студији, П. Ивић је призренско-јужноморавску, сврљишко-заплањску и тимочко-лужничку групу говора назвао дијалектима у оквиру призренско-тимочке дијалекатске области. Како је приметио Слободан Реметић у тексту *Језик Моравског слива*, и поред издавна уочене хетерогености говора ПТ зоне, тј. неких крупнијих разлика међу њима, подужи је и списак особина, и старијег и новијег датума, које су им заједничке (монографија групе аутора *Моравска*, 2006, стр. 687, 689). На основу предложене четворне поделе тимочко-лужничког дијалекта од стране руског лингвисте и признатог проучаваоца српских народних говора Андреја Н. Собољева, П. Ивић је овај дијалекат диференцирао на тимочку, белопаланачку, пиротску и лужничку јединицу, а без противречја са старом поделом на тимочки и лужнички поддијалекат. Примерима је илустрована изузетна архаичност тимочког говора, изузимајући иселеничке говоре на тлу Румуније, спрам свих осталих говора ПТ области (Исто, стр. 242–243).

Познато је да је физиономија данашњих говора ПТ зоне одређена у основи двама таласима хронолошки сукцесивних иновација, од којих је први онај који им је донео низ западнојужнословенских развојних црта у односу на источнојужнословенски језички масив, док је други био знатно доцнији експанзивни балканистички талас. Пишући, на пример, *О пореклу и особинама пиротског говора*, Павле Ивић бележи да потврду српске и штокавске основице ПТ говора имамо у њиховом поседовању свих основних (фонетских и морфолошких, пре свега) особина којима се српски говори разликују од бугарских још из давнашњег времена

настанка разлика између ова два језичка типа, и међу којима нема ниједне црте која би им била заједничка (уп. нпр. наше *сън* и *дън* према буг. *сън* и *ден*, *земља* према *земя*, *њега* према *него*, *играмо* према *играме* итд. Дакле, штокавске иновације из најраније фазе, тј. до отприлике 12. века, углавном су присутне у ПТ дијалекатској зони, док је доцнији њихов развој ову зону дотицао само делимично. У већини ивичних по своме положају говора, у областима које притом углавном нису биле на правцима честих миграција и контаката, налазимо прежитке давнашњег језичког стања, неке језичке црте које су се с протоком времена измениле у централним областима (Целокупна дела Павла Ивића X/2***, 2. *О дијалектологији*, 2018, стр. 92–93), па су тако и у говорима ПТ области, али не у свим, сачувани неки архаизми који су нестали у другим српским штокавским говорима: чување посебне фонеме за полугласник – *лъже*, *дън*, *огънъ*, као и чување неизмењеног вокалног *л* и *л* на крају речи или слога – *јаблка*, *плн*, *слза*; *бел*, *променил*, *нашьл*, уз појаву и рефлекса који се делимично или потпуно разликују од оних у осталим српским народним говорима (*слуза*, *слунце* нпр.).

Сматра се да српски језик у целини припада периферији балканског језичког савеза, док српски ПТ говори спадају у категорију Шалерових „балканских језика првог ранга“. Може се говорити о веома старим општебалканским особинама у призренско-тимочким говорима, јер су оне резултат промена извршених током асимилације затеченог предсловенског (махом романизованог) становништва на овим просторима – о чему је писао Александар Белић, али и о иновацијама које су настале у претходно већ поменутом другом таласу, знатно касније. Те структуралне иновације (истрвеност квантитативних и квалитативних опозиција и постојање само једног, експираторног акцента, потом аналитичка деклинација и компарација, ишчезавање инфинитива, тј. његова замена конструкцијом *да* + презент, употреба удвојених облика личних заменица), које су мање познате већини осталих српских народних говора, али које су у литератури засведочене и подалеко од југоисточне периферије штокавске области, везују се за ступање призренско-тимочких говора „у развојну сферу балканског језичког савеза“ – не касније од 15. века. Кључна чињеница, коју је Павле Ивић изнео у *Дијалектологији* из 1985, јесте та да су „главне изгласе које спајају призренско-тимочке говоре са бугарским и македонским језиком хронолошки (...) секундарне у односу на оне које обележавају блискост истих говора са осталим штокавским дијалектима. Стога оне, иако имају вредности за типолошку (структуралну) карактеристику говора, ипак не значе ништа за њихово порекло“ (стр. 122–123), при чему је посебно важно истаћи и то да су ПТ говори, према релевантним написима из области балканологије, ипак само делом били захваћени процесима балканизације у односу на суседне бугарске говоре, као и да су ове особине одлика не само словенских него и несловенских балканских језика (румунског, албанског и новогрчког).

„Посебан је случај становништва чији говори имају призренско-тимочку основицу у северној Македонији (тетовско-кратовски појас) и у западној Бугарској,

уз коју иду и димитровградски и босилградски крај (‘белоградчишко-брезнишки говори’). Те популације имају највећим делом македонско, односно бугарско национално опредељење“, те се ови говори због својих носилаца не проглашавају српским, али они „улазе у састав дијалекатских формација које су претежним делом српске“ (Целокупна дела... X/2**, стр. 121). Помињући специфичну ситуацију у којој су се нашли говори југоисточне Србије, као „непосредно ослоњени на суседне, но језички блиске јужнословенске области, бугарску и македонску“, Првослав Радић у тексту *Белешке о југоисточним србијанским говорима и још понечему. Социolingвистичко и културолошко гледиште* (2018) наводи да нема препрека да се наши говори који са суседнима представљају дијалекатски континуум сврстају у оквиру српског језика, будући да је П. Ивић „међу овим континуумима јасно омеђио оне који би имали бити репрезентанти српског у односу на бугарски и македонски језик“ (стр. 76–77). ПТ дијалекатска област, осматрана у односу на српски књижевни језик и на већину српских дијалеката, делује „егзотично“ по многим својим одликама, али она заправо не припада никаквим особеним дијалекатским формацијама, тачније – она само поседује заједничке одлике једне граничне зоне према, у највећем своме делу, генетски сродним језицима.

У хрватској дијалектологији уобичајено је третирање ПТ дијалекатске области као засебног наречја – торлачког; тако Јосип Лисац у својој дијалектологији (*Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Zagreb 2003) наводи да се овим наречјем „говори на крајњем југоистоку средњојужнославенскога дијасистема, између косовско-ресавскога дијалекта штокавскога наречја те бугарског и македонскога језика“ и додаје да се њиме углавном користе Срби. Уз „торлачке“ говоре Хрвата у појединим насељима јужне српске покрајине (чији носиоци данас углавном живе у Хрватској), аутор сврстава и карашевске говоре у Румунији, будући да Карашевце помиње само као католике и Хрвате, за разлику од Свиничана, за које наводи да су православни и Срби (стр. 143, 147). О припадности карашевских говора ПТ дијалекатском типу у његовој старијој фази (тј. пре завршеног процеса усвајања балканизама), судећи по њиховом пореклу и главним одликама, писао је у више наврата Павле Ивић; то су говори са типично штокавском физиономијом, са много архаичних црта, али и са иновацијама развијеним кроз вишевековно трајање у инословенској средини. Лингвиста и универзитетски професор из Темишвара Михај Н. Радан у књизи *У походе тајновитом Карашу. Етнолошке и фолклористичке студије* (2004) скреће пажњу на чињеницу да је највероватније због верског фактора, али и због језичких црта диференцијалних у односу на друге банатске и уопште српске говоре, дошло до колебања Карашевака при етничком опредељивању – између српског и хрватског идентитета, при чему је до деведесетих година прошлог века била жива посебна национална свест о постојању *карашевског народа* и *карашевског језика*, да би се потом Карашевци у знатнијем броју почели национално опредељивати као Хрвати. Опречни закључци у вези са етничким пореклом Карашевака опстајали су у струци све до половине

прошлог века, када се почињу појављивати лингвистички, а касније и етнографско-историјски радови који су аргументовано показали припадност карашевских говора штокавском наречју и српском дијалекатском корпусу (стр. 172–177).

Нарочито треба имати у виду да је овде реч о једној од српских области које се налазе при геолингвистичком ободу, па с освртом на тај податак треба посебно бити обазрив у коришћењу терминологије и у класификацијама, будући да погрешно перципирање и(ли) именовање говора који имају овакав статус може произвести знатне последице и ван (социо)лингвистичког плана. Посебну обазривост код третирања ПТ говора изискује и чињеница да аспирације према делу српских говора налазе свој одраз, најалост, и данас на картама *Бугарског дијалектолошког атласа*, па тако *Карта на диалектната делитба на българския език* (https://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/) има легенду у оквиру које се налазе *западни бугарски говори*, под које се сврставају и *крајњи северозападни говори* (дати светлоплавом бојом): преко Мораве, линијом која иде западно од градова Врање – Лесковац – Ниш – Алексинац, па на североисток скреће од Сталаћа ка Зајечару. Мора се указати и на чињеницу да ПТ говори на Косову и Метохији нису обухваћени овом картом, а они су, као и косовско-ресавски, стариначки говори на томе простору, разнети далеко на север и североисток сеобама српског становништа почев већ од 14. века.

Овом приликом скрећемо пажњу и на стереотипне констатације које се често у јавности могу срести – о недовољној истражености, проучености и описаности ПТ говора. Будући да су говори ПТ области одувек били атрактивни и интригантни због комбинације архаичних и иновационих језичких црта које их одликују, изучавали су их подробно још од првих година 20. века и страни и домаћи слависти, тако да они данас по броју студија посвећених појединим њиховим говорима и по обухвату тема представљају најбоље истражене српске народне говоре. Број дијалекатских речника који се везују за овај терен је петнаестак (објављиване су и обимне допуне првим издањима појединих речника), не рачунајући мање збирке речи, при чему су многи од њих објављени међу корицама *Српског дијалектолошког зборника*, научног гласила са традицијом дугом преко 110 година. Такође, грађу за *Речник САНУ*, који је речник и народног а не само књижевног језика, чине и примери из ПТ говора. Библиографија ПТ говора за период од 1992. до 2014. године садржи преко хиљаду јединица – од монографија, преко ауторских радова из дијалектологије, ономастике, историје језика, па све до дијалекатских текстова – које су у целини или у некоме своме сегменту посвећене резултатима истраживања ових говора (Марина Јуришић и Јордана Марковић, 2016). У новије време публикован је и знатан број прозних и поетских остварења (најчешће су то збирке приповедака и песама) писаних на некоме од локалних идиома са ПТ подручја, што знатно доприноси културној вредности ових говора.

Дакле, код призренско-тимочких говора, па тиме и код тимочко-лужничког дијалекта и његових говорника, не ради се ни о каквој етничкој нити језичкој

посебности, будући да се привидна особеност ове дијалекатске области заснива заправо на својеврсној комбинацији језичких одлика које су распрострањене знатно шире, те нема никаквог основа за евентуално измештање било којих призренско-тимочких говора или њихове целине из српског етничког и језичког корпуса. Термин *торлачки* коришћен је у прошлости у стручној литератури за именовање говора читаве призренско-тимочке дијалекатске области (*југоисточни / торлачки дијалекат* српског језика), дакле – за именовање области која је по своме простирању далеко шира од северног дела тимочко-лужничких говора (односно, од дела општине Књажевац и југоисточног дела општине Зајечар) у њеним оквирима, те се стога употреба овога термина показала као непримерена и термилошки погрешна. Будући да се језик сматра најизразитијим показатељем етничког идентитета, у домаћим научним и стручним текстовима мора се, с једне стране, водити рачуна о јасном, прецизном и аргументованом одређивању према терминима / називима који нису саставни део термилошког система српске науке о језику, док се, с друге стране, треба држати утврђеног става српске и словенске дијалектологије, дакле – треба користити назив *призренско-тимочки говори* за *српске говоре призренско-тимочке дијалекатске области*.

Текст ове одлуке утврдила је Одборова Комисија за односе с јавношћу и решавање неодложних питања на седници од 26. фебруара 2019. године.

Нацрт текста одлуке сачинила је др Софија Милорадовић,
члан Одбора за стандардизацију српског језика.

МОНАСТИР ВАСКРЕСЕЊЕ ХРИСТОВО ИЗМЕЂУ РЕЛИГИЈСКИХ И СЕКУЛАРНИХ ДИСКУРСА*

Биљана Анђелковић

Етнографски институт САНУ, Београд

e-mail: biljana.andjelkovic@ei.sanu.ac.rs

Апстракт: *Полазећи од тезе Џона Ида (John Eade) и Мајкла Салнауа (Michael Sallnow) да су светилишта арене за сукобљавање различитих дискурса у овом раду покушаћу да прикажем како различити актери (локално становништво, гости, представници локалне власти и представници цркве) интерпретирају подизање и обнову манастира Васкресење Христово у селу Добри До код Пирота. Један од главних циљева рада јесте да кроз ову студију случаја прикаже да у позадини подизања или обнове манастира не стоје увек и нужно верски разлози нити верске потребе, већ шири дијапазон мотива којима се руководе актери обнове.*

Кључне речи: *манастир Васкресење Христово, Добри До, локална заједница, манифестација „Молитвена чорба“, дискурси.*

Abstract: *Starting with the thesis of John Eade and Michael Sallnow that a shrine is “an arena for the interplay of a variety of imported perceptions and understandings, in some cases finely differentiated from one another, in others radically polarized” (Eade and Sallnow 2013, 10), in this paper I will try to show how different actors (local people, guests, representatives of local authorities and representatives of the church) interpret the building and reconstruction of the monastery Resurrection of Christ in the village of Dobri Do near Pirot. One of the main aims of the article is to show through this case study that in the background of the raising or restoration of the monastery there are not always religious reasons or religious needs, but a wide range of motives that are managed by various actors.*

Key words: *monastery Resurrection of Christ, Dobri Do, local community, manifestation „Molitvena čorba“, discourses.*

* Овај текст је резултат рада на пројекту *Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност* (ЕДБ 177028), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година двадесетог века у Србији је започео процес ревитализације религије.¹ Са тим, као и другим друштвено-политичким процесима који су захватили простор бивше Југославије, започео је процес подизања и обнове бројних манастира Српске православне цркве.² Манастири који су обновљени међусобно се разликују у многим стварима, али је свима заједничка одређена комбинација различитих функција – религијске, друштвене, културне, економске и др. У овом раду желела сам да, преко једне студије случаја, прикажем међудејство различитих фактора и преплитање функција које манастири могу имати, како на нивоу локалне заједнице, тако и на нивоу религијске организације којој припадају (СПЦ), али и на државном нивоу.

Идеја за овај рад јавила се пре неколико година док сам боравила у селу Добри До код Пирота, у време када су мештани већ подигли конак и када су овај подухват помињали са пуно поноса.³ Сетила сам се како је све изгледало 2007. године, када сам први пут посетила село. Том приликом сам сазнала да на улазу у село, са леве стране, постоји „манастир“ – тачније, богомоља коју мештани зову *манастир*, *манастирче* или *манастирђе*. Трошна, камена грађевина коју су ми показали, зарасла у шибље, није одавала утисак да је реч о цркви или манастиру (сл. 1). У овој богомољи није било свештеника, ни монаштва, нити се на овом месту служила литургија, а ни верници се овде нису окупљали, сем на Ускрс, када мештани на овом месту „*дају молитву*“. Оно што ме је посебно привукло овом манастиру јесте чињеница да он у многим аспектима не одговара критеријумима за означавање манастиром – нема монаштво, у њему нема богослужења, посећује се само једном годишње, итд. Зато сам у склопу бављења представама које о манастирима постоје у српском народу и у Србији покушала да подизање или обнову овог манастира, и његово означавање манастиром, посматрам као један специфични вид комуникације, тј. као специфичан вид решавања одређених друштвених проблема.⁴ У раду овог обима нећу бити у могућности да прикажем све теоријске

¹ Питању ревитализације религије у Србији у новијем периоду пажњу су посветили како социолози религије (Благојевић 2001, 2009; Вукомановић 2008; Кубурић 2009, Кубурић/Гавриловић 2012, Радисављевић-Ћипаризовић 2002, 2006; и др.), тако и антрополози религије (Павићевић 2009, 2012а, 2012б; Радуловић 2012б, 2013; Синани 2013 и др.).

² Процењује се да је од 1990. године подигнуто и обновљено око 500 цркава и манастира у свим државама где СПЦ има своје епархије, док је у Србији, током последње две деценије, изграђено више од 200 цркава и још око 100 богомоља које су у завршној фази изградње (Више о томе у: „Молитва међу скелама“, *Новости*, 4. новембар 2011. године). Показатељ интензивне градње манастира СПЦ јесте и податак да је између 2012. и 2014. године подигнут 21 манастир (Вишњић 2014).

³ Село Добри До налази се на десетак километара од Пирота, када се скрене са пута Пирот-Завојско језеро. Ово је село збијеног типа. Мештани га зову Добродол (Добри до). У њему данас живи између тридесет и педесет мештана, док је некада било око сто педесет домаћинстава која су се углавном бавила узгојем оваца, крава и коза.

⁴ П. Ђ., председник црквеног одбора, је 2010. године био колачар и тада је покренуто питање изградње конака који се срушио. Конак је завршен пре неколико година, а П. Ђ. је 2016. године изјавио за Пи Канал (који је тада снимао репортажу на овом месту): „Сада нам је циљ и намера да изградимо и нов манастир који нам је доста стар и јадно изгледа. Стога позивам све грађане Доброг Дола да буду добре воље и да дају прилог да бисмо могли нешто да урадимо“ (<https://www.youtube.com/watch?v=Pfx8zrxLmIU>). На иницијативу локалних мештана, а уз помоћ локалних власти, цркве и донација започела је адаптација камене цркве која је срушена 2017. године и поново изграђена.

импликације бављења оваквим манастиром, па ћу се усмерити само на анализу наратива који о њему постоје на различитим нивоима.

У раду ћу, пре свега, приказати овогодишње окупљање код манастира где су мештани имали троструки разлог за славље – прославу Ускрса, *молитву* и обељевање стогодишњице од откривања темеља на којима је подигнут данашњи манастир. Грађа за рад прикупљена је опсервацијом на терену, интервјуисањем двадесетак испитаника који су у априлу 2018. године присуствовали слављу, као и анализом локалних медија о подизању овог манастира. Главна намера рада јесте да испита шта овај манастир представља у животу локалне заједнице, због чега је обновљен, као и то да ли сви актери који су учествовали у обнови на идентичан начин интерпретирају значај обнове манастира. Циљ рада је да, кроз анализу наратива различитих актера који су учествовали у обнови манастира (Добродолци,⁵ представници локалне власти и цркве), покаже како се на овом (култном) месту преплићу верски и секуларни дискурси.⁶ Посебна пажња биће посвећена просторном понашању учесника проучаваног догађаја, редоследу активности који се том приликом примењује, али и придавању значаја различитим аспектима и елементима овог процеса од стране учесника и посматрача.

ИСТОРИЈА МАНАСТИРА ВАСКРЕСЕЊЕ ХРИСТОВО

Манастир Васкресење Христово први пут је, по казивању мештана, подигнут 1918. године.⁷ Настанак манастира везује се за откривање темеља од стране мештанке села – Љубе Шунтине – која је сањала да на том месту треба да копа. То место налазило се у башти која је припадала породици у коју се удала, па је била „*велика срамота да жена из богате куће копа*“, јер су то иначе радили надничари. По казивању мојих саговорника, она је неколико пута покушавала кришом да копа, али би је Пеша (муж, прим.аут.) *видео и најурио одатле*“.⁸ Жена је била упорна, па је уз помоћ још неколико жена успела да откопа темеље (помињу се Јованка Прцкова и њене сестре Николија и Нада).⁹ Након откривања темеља помоћ су им пружили и други мештани, који су се потом укључили у акцију подизања „манастирчета“.

⁵ Овим термином обухваћени су како мештани села, тако и сви који воде порекло из села.

⁶ Тезу о томе да су света места „арене за сучељавање религијских и секуларних дискурса“ изнели у уводу зборника „*Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*“ (1991) Џон Ид (John Eade) и Мајкл Салнау (Michael Sallnow).

⁷ Најдетаљнију причу о историји манастира ми је испричала бака Лепосава (82 године) која памти актере поменутих догађаја и проблеме који су пратили подизање манастира. Нешто је чула од старијих, а нечега се и сама сећа. Други испитаници, нарочито млађи, знају само најзначајније елементе приче о настанку манастира.

⁸ У пиротском крају веома побожне жене називале су се цркварке, цркварице или црквењаче, а негде и манастирке. Црквара је било далеко мање. У другој половини деветнаестог и у првој половини двадесетог века скоро свако село пиротског краја је имало по неку цркварку (Бранковић 2009).

⁹ Бранковић 2009, 124.

По причи старијих мештана Пеша се тешко носио са овим догађајима, због чега је Љубу често тукао. Али, сви кажу да никако није могао да је спречи и да је она увек налазила начин да копа или да нађе људе који ће да јој помогну јер „*ју Бог водио*“. Сам Пеша, који није мењао мишљење ни под притиском комшија, на крају је уснио сан који га је натерао да се предомисли и да пружи помоћ подизању ове богомоље.¹⁰ Имена жена које су биле најзаслужније за откривање темеља и подизање манастира уклесана су на каменом споменику који и данас стоји испред цркве.¹¹

Након што је подигнута црква мештани су покушали међусобно да поделе бригу око манастира, као и трошкове куповине икона и других предмета неопходних за цркву. Међутим, нису сви подједнако били заинтересовани. Деда Илија, коме је предложено да купи крст, испрва није желео, али је потом сањао сан у коме је чуо глас да мора да купи крст, након чега је упрегао кола и отишао да наручи крст.¹² Слично се догодило и са бака Лепосавом, коју од милоште мештани зову бака Лепка. Она је имала тридесет година када су јој понудили да чува и одржава цркву, што је одбила због великог броја обавеза у домаћинству и око деце. Недуго након тога је и она сањала сан у коме јој је „речено“ да мора да прихвати ту дужност. Тек након тога је прихватила да брине о манастиру.

У периоду након Другог светског рата било је, према речима мештана, покушаја забране и заустављања овог „назадног“ народног обичаја и окупљања испред манастира како би се прославио Ускрс, али до потпуног одустајања од овог обичаја никада није дошло, чак ни у оним породицама у којима је било чланова Савеза комуниста. Додуше, у том периоду је „чување“ овог обичаја више била „дужност“ старијих жена у породици, док су се мушкарци чешће придржавали „препоруче“ власти да се Ускрс и „молитва“ не обележавају.

Током друге половине, а нарочито крајем, двадесетог века дошло је до масовног расељавања становништва села у Пирот, Ниш и друге градове у Србији. Константно опадање броја становника села током последњих деценија довело је до тога да овај манастир све више буде изложен пропадању, јер је мали број, углавном старијег становништва, долазио овде и одржавао овај обичај. Пре десетак, петнаест година овде су почели на Ускрс да долазе и нешто млађи мештани или њихови потомци који више не живе у селу, па би се скупило двадесетак до педесет мештана.

¹⁰ „*Кад је дошло на Пешу на с'н да мора да се отвори манастирче. И после је био збор... оно раније збор... И после он – село га убедило – оно беше село јако и како село рече... И после је почело село да помага и то је село створило тија манастир. Али, она је била вођа.*“

¹¹ На каменом споменику стоји уклесано: „1918. г. храм Васкресеније Крстово подигоше жене Милошка и Љуба из Добри Дол“.

¹² По казивању једне испитанице то се догодило овако: „*Дојде му на с'н да побије крс' (Илији, прим.аут.). Дојде му на с'н да побије тија крст. Дојде му на с'н човек и каже: „Мораш пред манастирем да побијеш крс', ако не...“.* Он му каже – *Ма, ко ти бре тамо... назвал... И оно га дојди и ичепи га. И он се мучил, ши'л по доктори, там, овам. Не помага му ништа. И он такај се надигне и упрегне говеда и отиде у Темску и кути тија крс' и побије и дојде си на своје село.*“

Сл. 1 - Изглед манастира Васкресење Христово, пре реновирања
(преузето са: <https://www.koznazna.com/dobri-do/>)

Сл. 2 - Изглед манастира након реновирања

Иако на улазу у ову богомољу стоји велика дрвена табла са натписом „Манастир Васкресења Христовог“, а и Добродолци ову богомољу називају *манастир*, нема података да је овде икада живело монаштво, нити се најстарији становници села сећају прича да је овде у прошлости живело братство или сестринство. Због тога би се пре могло рећи да је овде реч о молитвишту, месту на коме чланови локалне заједнице приносе молитву верујући да је она на овом месту делотворнија него на другим местима. Негде се оваква места обележавају крстом (у пиротском крају се називају *оброк*), а негде, као у овом случају, подизањем богомоље. Томе је свакако допринела и чињеница да су овде откопани темељи, да је неколико мештана уснило чудесне снове да овде треба да се подигне црква, због чега мештани и данас верују „да ово није обично место“ и да „мора да нешто ту постоји“.

АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Пракса подизања цркава и манастира СПЦ у Србији у новијем периоду, нарочито у сеоским срединама, одразила се на обнову многих колективних обреда.¹³ Један од таквих примера јесте и овај манастир у коме током последњих година „оживљава“ традиција прослављања Ускрса уз колективну молитву и припремање „молитвене чорбе“. Обичај колективне молитве прежитак је времена у коме су људи прибегавали различитим обредним радњама како би обезбедили здравље укућана и стоке, просперитет домаћинства, плодност њива или се заштитили од временских непогода. Данашња *молитва* нема више ову функцију, али је у данашњем време, са новим генерацијама добила нову, о чему ће бити речи у наставку рада.

У манастир Васкресење Христово стигла сам у преподневним сатима 8. априла 2018. године. Испред цркве је већ тада био окупљен велики број људи који су стајали испред обновљене цркве. Били су поређани у полукруг испред цркве, поред импровизованих трпеца на земљи, са житом, ускршњим јајима и предјелом, чекајући да свештеник стигне и да пресече *колаче* (сл. 3). За ту прилику се припрема славски колач, жито, вино и све оно што ће након обреда окупљени однети кући и појести. Пресецање колача обављено је након богослужења и након што је свештеник пресекао колач домаћина овогодишње свечаности. Од овог колача се потом служе и окупљени, који су са одушевљењем коментарисали како су успели у акцији обнове манастира. Редослед по коме породице, односно фамилије, стоје у полукругу одређен је врло давно. Иако се нико са сигурношћу не сећа на који је начин успостављен, строго се поштује.¹⁴ Ово је веома битно за чланове заједнице, јер онемогућава социјалну хијерархију и сукоб око места, односно редоследа по коме ће бити поређани у простору и по коме ће свештеник пресецати колаче. Инсистирање на традицијом утврђено заузимање места различитих породица у односу на богомољу указује на извесну хијерархију, која није до краја разумљива, али носи изванредан осећај важности и поноса код оних породица које имају „боља“ места (ближа цркви). Са друге стране, нису сви аспекти и елементи овог процеса једнако важни свим учесницима. Некима је важно да се појаве што раније, да их виде и да буду виђени, некима да учествују у организацији, некима да буду колачари или да припремају чорбу. Расподела улога или функција актерима је веома важна. Бити колачар представља одређену врсту престижа, као и бити главна куварица.¹⁵ Хијерархија се успоставља и путем успостављања директних или индиректних веза са

¹³ Радуловић/ Благојевић 2013, 30.

¹⁴ Испитаник Г. ми је објаснио да „у селу има фамилије по презимену, али има и фамилије по надимку (Колени, Сенћини, Капетановици...) и ко дође он ту мора да стани“. Дакле, место које неко заузима је између чланова фамилије по надимку.

¹⁵ Колачар се бира сваког Ускрса за наредну годину и том приликом му се око врата ставља венац од цвећа.

утемељивачима манастира, што показује чињеница да је ове године, због стогодишњице, изабран колачар који је директан наследник жене која је сањала темеље манастира.¹⁶ Прошле године је Р. изјавила како је њена бака „овде одржавала манастир“ и да је за њу „велика радост и весеље да овде поново види људе као некад кад су били пуна црква и пуно двориште“.¹⁷

Сл. 3 - Породице поређане у полукруг чекају свештеника да пререже колаче

Последњих неколико година село „оживи“ на Ускрс – једини дан у години када се људи окупљају испред манастира и, уопште у селу, у већем броју. Из године у годину је све већи број посетилаца. Последњих неколико година тај број се креће око стотинак мештана, гостију и људи који воде порекло из овог села. Раст броја посетилаца, последица је, с једне стране, позитивних утисака који посетиоци преносе на своје рођаке, а са друге, медија који су од почетка обнове, најпре конака, а касније и цркве пратили окупљање Добродолаца на Ускрс.¹⁸ Атмосфера испред манастира је обично врло жива, више породична и неформална, будући да овде ретко свраћају они који немају директне везе са селом. Некада, у мањем броју,

¹⁶ Домаћин прославе и колачар био је З. П., чија је прабака уснила сан о постојању светиње на месту где се данас обнавља црква: „Ја сам колачар, домаћин ове године и то се потретило баш на стогодишњицу моје прабаке која је сањајући да у овом месту има манастир и почела је да копа. Једно време су је направили баш на луду. Кад је ископала прве крстове и иконе скупило се цело село да би саградили поново један манастир. Након 100 година дошло време да га поново обновимо“. Наведена изјава је преузета из репортаже коју је објавила пиротска телевизија Пи Канал. Прилог под називом „Молитвена чорба – Добри до“ може се погледати на <https://www.youtube.com/watch?v=nPow90r-zN4>

¹⁷ Изјава преузета из репортаже на телевизији Пи канал <http://www.pikanal.rs/2017/04/18/uskr-s-u-dobrom-dolu/>

¹⁸ М. је 2017. године за Пи Канал изјавила: „Баш ми је мило овако величанствен скуп, што се оволико омладине одазвало. Млади људи...то ме посебно радује. И зато сам и ја из Ниша дошла, а идуће године ће доћи и моја породица“. Њена изјава се може погледати на <http://www.pikanal.rs/2017/04/18/uskr-s-u-dobrom-dolu/>

дођу гости који немају везе са селом, обично на позив домаћина („*његова тазбина, комшије, пријатељи, колеге, кумови*“), али они не учествују у обредима, већ само у послужењу.

Док окупљени размењују утиске о окупљању испред цркве, коментаришући ко је дошао или ће доћи, шта се дешавало у претходних годину дана – у конаку, грађевини од три мање просторије, подигнутом пре свега за организацију ове свечаности, постављају се столови за госте које позива овогодишњи домаћин. Ту је неколико жена постављало предјело, а испред конака се у казану кувала чорба тзв. молитва (сл. 4).¹⁹ Пракса припремања чорбе, стара један век, која би на први поглед представљала очување традиције, има још једну, можда и важнију функцију. А то је да се она, за разлику од других послужења која колачар износи само пред позване госте, дели свима који су тог дана дошли испред манастира.

Окупљени доносе посуде у које се сипа ова чорба и потом је односе кућама за породични ручак. Једна испитаница је рекла да се „*раније тува јело – сипа се чорбалак*“, а сада готово сви односе. Ова чорба би се, у симболичком смислу, могла назвати „заједничком трпезом“ која чланове заједнице ставља у исту раван, упркос чињеници да сат или два касније само мањи део окупљених остаје на ручку који организује колачар и који се потом претвара у приватну прославу. Једна старија информанткиња

Сл. 4 - Бака Милованка, која више не учествује у припремању чорбе

М. је за припремање чорбе рекла: „*Мора да га спреми. То се све после раздели то јело што се ту спреми, а они (колачар, прим.аут.) си спремају посебно кога су позвали. Ја сам си дошао што си могу, а ти си дошла као гост. Њима се тамо постави ручак. Али, од ту чорбу се на сви сипа*“. М. је реченицом „*ја сам си дошао што си могу*“ мислила да њој као мештанки није потребан посебан позив који је гостима неопходан, јер она као мештанка има пуно право да буде испред манастир-

¹⁹ Ова чорба се, како каже бака Лепосава која ју је припремала више од две деценије, „кува од меса јагњета, лука, са три запршке и то се укрчка. Та чорба се прави од ову воду, од поток (испред конака протиче вода са извора, прим. аут.). Јагње закољемо тамо код крс’, прекадимо га, па га закољемо“. Чорба од јагњег меса, која се припрема и ван молитве, назива се јанија.

чета. Такође, чорба је једна од оних елемената без кога је ово окупљање локалне заједнице још увек незамисливо. Овај обичај је поштован и у време када је власт након Другог светског рата забрањивала да се чорба кува испред цркве, јер су је домаћице спремале код куће, доносиле испред манастира и кришом служиле.

Баш због тога што је припрема ове чорбе једно од важнијих обележја овог окупљања, у локалним медијима је оно представљено као манифестација „Молитвена чорба“. Интересантно, али током претходних година и у ранијим репортажама овај назив се не помиње. На Ускрс 2016. године је бака Лепка, дајући одговор на питање новинару локалне телевизије како се зове чорба, рекла да се чорба зове – „Молитва за Исуса Христа“.²⁰ Од ове године је цела прослава добила назив *Манифестација „Молитвена чорба“*. Та чињеница би ми вероватно промакла, да након прославе, у локалним медијима нисам видела репортажу о овом догађају, у оквиру које је пренета изјава помоћника градоначелника општине Пирот, коју је дао из Доброг Дола:

*„На иницијативу председника месне заједнице и на основу претходних искустава која су имали људи овде, као што и сами видите, на основу великог броја посетилаца, драго ми је што смо се и ми из градске управе укључили у ову манифестацију да покажемо младим нараштајима да не треба заборавити село“.*²¹

Овом изјавом, централни догађај – прослава Ускрса, као и обележавање стогодишњице манастира, остало је у сенци поруке „младим нараштајима да не треба заборавити село“. Изјава помоћника градоначелника, као и финансијска подршка коју је ова тзв. манифестација добила од општине, указује на врсту наратива који нема директне везе са религијском функцијом манастира, са светошћу места, нити са интеграцијом локалне заједнице. Ова изјава је сам догађај обојила дискурсом о „оживљавању села“ или „повратком на село“ – доминантним дискурсом када је реч о селима током последње две деценије.²² Интерес општине јесте да „оживи“, макар у медијима и макар кроз манифестацију, село које полако нестаје и чији је број становника у константном паду. Са друге стране, ова реторика се ослања и на искуства из других села и општина где су манифестације са елементима народне традиције постале веома посећене (попут нпр. манифестације *Молитва под Миџором, Петровски дани и сл.*). Конкретна манифестација не обилује, осим

²⁰ Прилог доступан на <https://www.youtube.com/watch?v=Pfx8zrxLmlU>

²¹ Наведена изјава је преузета из репортаже коју је објавила пиротска телевизија Пи Канал. Прилог под називом „Молитвена чорба – Добри До“ може се погледати на <https://www.youtube.com/watch?v=nPow90r-zN4> (приступљено 27.9.2018)

²² Последњих деценија се села у околини Пирота, као и друга старопланинска села, суочавају са недостатком становништва. Због тога се последњих година, кроз бројне домаће и међународне пројекте ради на развоју сеоског туризма. Један од познатијих примера тог типа јесте село Гостуша, познато и као Камено село, у коме су становници добили средства како би обновили своје куће, а потом развили сеоски туризам. Једна од главних идеја овог пројекта била је да се задржи аутентичност преосталих кућа које имају камене кровове. Са обновом кућа и развојем сеоског туризма у селу, општина је урадила и неке инфраструктурне пројекте (мост и деоница асфалтног пута).

у пар елемената, народним обичајима, нити другим елементима (културним, забавним...) који би привукли неког ко нема некаквих веза са овим селом. Овде се не истиче ни карактер светости, чиме је у потпуности десакрализована природа овог објекта, као и његов верски значај за становнике села.

За разлику од помоћника градоначелника, свештеник је ово окупљање тумачио више у складу са религијским дискурсом „повратка вери“ и „повратка цркви“. Обнова саме цркве је за њега представљала симбол обнављања духовног и црквеног живота заједнице:

„...лепо је да се људи окупе око цркве. Ако Бог да да се то заврши, па можда следеће године да се одслужи и служба овде, ако буде неко слободан да служи службу, а после да се реже колач. То је најлепше. Јер, овако неко дође овде, није ни био на служби, само се реже колач. Треба човек да се причести. Још нема унутра престо. Још треба да им дамо како то треба да изгледа. Треба и владика да да благослов да се може служити“.

Такође, свештеник је дао и изјаву локалној телевизији:

„Сви су изнели колаче у част васкрсења, ми смо то пререзали, благословили трпезу, осветили воду и мислим да је ово леп дан, некако симболично да се народ окупи око цркве. То што можда у ранијем периоду годинама се нисмо окупљали у оволиком броју, али надамо се да ће ту црква да одигра улогу да овај народ окупи и да уједини и да будемо сви сложни. Како каже владика Николај: да се сложимо и умножимо и обожимо. То је та порука васкрсиња. Христос васкрсе!“²³

Представници цркве, дакле, овај догађај виде као важан јер се „народ окупио око цркве“. Не улазећи у природу или садржај овог окупљања свештеник је закључио да је реч о окретању народа цркви. Ова пракса, која је била типична за простор читаве Србије у периоду постсоцијализма, још увек има доста елемената и мотива који стоје у позадини сваког окупљања, а који још увек нису подробно истражени од стране етнолога и антрополога. Рецимо, овде већина испитаника не прави разлику између цркве и манастира, већини окупљених литургија не значи много, већ им је битно само пресецање колача, такође им је битније поштовање народних обичаја од хришћанских. Иако су овде били присутни и људи који су „у вери“, ни они не одступају од народних обичаја попут кађења јагњета, клања и проливања његове крви у крст и др.

Између друштвено-политичког и религијског дискурса које сам навела у претходним пасусима, налази се читав низ индивидуалних, личних разлога за учешће у обнови овог манастира. По речима мојих испитаника – мештана и њихових потомака који живе ван села, главни разлог због кога су се одазвали позиву за обнову светиње и дошли на ову прославу јесте жеља да се макар једном годишње окупе на овом месту. Место на коме су чланови заједнице један век неговали наро-

²³ Наведена изјава је преузета из репортаже коју је објавила пиротска телевизија Пи Канал. Прилог под називом „Молитвена чорба – Добри До“ може се погледати на <https://www.youtube.com/watch?v=nPow90rzN4>

дне обичаје, данас је место на коме се (уз исте обичаје) негује и култура сећања на заједничко одрастање или порекло. То је место на коме се негује сећање на заједничке претке који су подигли ово место и који су и у време форсиране атеизације друштва настојали да одрже поменуте народне обичаје.

А.Л., која је дошла из Београда у село након што је од рођака чула за ово празнично окупљање, изјавила је:

*„Ово окупљање је фантастично, сетити се старих родитеља, прародитеља, деда. Највише сам због тога овде. Мени је отац овде из Доброг Дола и очев отац. Тако да сам у ствари дошла да видим и фамилију, јер се ретко виђамо“.*²⁴

Она је можда најтачније описала позадину овог окупљања. Функција окупљања, по њеном мишљењу, јесте да се људи присете својих корена, својих предака и да се међусобно упознају или обнове родбинске везе.

Да је ово најпрецизније виђење овог окупљања сведоче и друге изјаве мојих испитаника којима ни један други елемент попут светости, на пример, није толико значајан колико само окупљање.

Постоји још један веома важан елемент који је поменуо један информант – а, то је – носталгија:

„Тада су већином долазиле жене. Са цвећем и децом... Тако, ту. А мужеви су ишли у задругу, испред продавнице. Некад је био и турнир у малом фудбалу. А жене су долазиле ту. И како је народ изумирао, онда су почели из града да долазе. Нема више ничег у селу, село изумире и сви се овде враћају због носталгије. Сви су отишли доле (у Пирот, прим.аут.), али воле да виде бабу и деду, па дођу и онда иде то. Како су се из села селили у град, тако макар на један дан хрле из града у село“. (С.)

Г. каже како је код њега лично дошло до промене у интересовању. Њега је у манастир некада доводила бака. Са друге стране, када је био млађи, није га сам обичај много ни занимао нити му је посвећивао пажњу:

„Кад смо били млађи, мање ме је занимало, више су тамо ишли старији, сад идем стално. Ми сви волимо село и било која да је акција ја подржавам, шта ћу!? Иду и моја деца, само мало школа и мало ту су се удаљили. Али, кад дођу године... долазиће они“.

Да је претходних година било мање омладине испред манастирчета потврђују моји старији испитаници. Прошле године је ово запажање, изнела мештанка села Јелена (рођ.1940):

*„Сад је лепше него раније. Сад је пуно, и омладина, и све. Раније није била омладина тол’ко. Друкије је било. Бранили су да не долазе у цркву, да не долазе деца, а сад је све одобрено и све је лепо“.*²⁵

²⁴ Исто.

²⁵ <http://www.pikanal.rs/2017/04/18/uskrs-u-dobrom-dolu/> (приступљено 20.10.2018.)

Присуство млађих и средњих генерација на овом месту јесте важна „порука“ старијем становништву које је остало да живи у селу – да нису сами и да нису заборављени. Порука је још снажнија када у позадини обнове манастира, стоје подршка две институције – цркве и општине, а ту су и обећања за друге инфраструктурне радове који предстоје у наредном периоду.

Слично као Г., и други припадници средње генерације са којима сам разговарала, размишљају о селу и акцијама побољшања инфраструктуре (пут кроз село, пре свега) у селу окренули су се када је село било на ивици „изумирања“. Обнова манастира и оживљавање *молитве* код манастира, у смислу масовности присутних, била је један од првих, али важних корака да се већина оних који су током последњих деценија одлазили из села у град(ове) „привуче“. Након „молитве“ одлазили су да обиђу куће у којима су рођени, одрасли или из којих су потекли њихови родитељи. Неки од њих су започели и сређивање кућа како би у њима могло да се борави, макар током викенда.

Оно што већини мојих саговорника недостаје у селу, јесте неко место заједничког окупљања. Велики одлив становника одразио се кроз нестанак бројних објеката око којих се некада становништво окупљало – основна школа, задружни дом, млекара, кафана, продавница, чак је и чесма код које се становништво сусретало изгубило своју улогу након што је урађен водовод 2016. године. Последња грађевина у низу која је изгубила своју некадашњу улогу јесте сеоска црква код које су се мештани окупљали на све веће празнике, као и током литије која је организована на Мали Спасовдан.²⁶

Иако је *молитва* колективни празник, он се перципира као празник локалне заједнице и гости овде не долазе без позива. О томе сведочи П. из Пирота који се ове године није појавио на *молитви* „*јер није позван*“. Он годинама долази на позив свог пријатеља из села, који је овом приликом пропустио да га позове лично и П. није желео да дође. Када су се њих двојица чули у току дана П. је показао разочарање због тога што није позван. Са друге стране, његов пријатељ је остао збуњен таквом реакцијом, јер је сматрао да за овакав догађај није потребно „*да иког позиваш*“. Овај пример показује да појединци који немају директне везе са селом ову прославу доживљавају као колективни (донекле и породични) празник мештана села Добри До, као и свих оних који воде порекло из овог села. Сам Ускрс, као један од највећих хришћанских празника, остаје у позадини *молитве* и заједничког окупљања људи из овог села. Овај манастир је „својина“ мештана, а не као у већини других случајева, СПЦ, односно монаштва које у њему живи. Због тога овде и не долазе појединци који немају везе са селом.

²⁶ М.: Црква си постоји, али има једно три године како се тамо не иде.

С.: Носиле се тамо литије, па се клена, удара се у дрво. Баба Ленка је и горе кувала јанију. Закоље се шиљеже... То је од овце. Намени се јагње за тај дан. И коље се поред крста, као што је јутрос рађено овде. Крв тако иде у земљу.

Мештани овог села користе назив манастирче или манастирће како би га разликовали од цркве која се налази на гробљу и у коју су мештани много чешће одлазили током године.²⁷ Непостојање монаштва не виде као „препреку“ за назив, што значи да манастире и монаштво не перципирају као део истог контекста или бар не виде проблем у томе да манастир може да постоји без монаштва и свакодневне молитве. За њих је довољно да једном у току године „принесу молитву“ како би ова богомоља за њих испунила своју сврху. Да су „обновили манастир“ мештани су говорили још 2016. у време када је на овом месту био подигнут само конак.²⁸ Иначе, сам конак је завршен 2015. године и од тада почиње да се повећава број људи који долази да посети село. Љ. је још прошле године изнела своје запажање на ту тему: „*Људи долазе, и стварно, ова зграда како је се направила, то нарочито, на сад...овај дан...ова година. То је народа много.*“²⁹ Још 2016. године један од мештана, Топлица (чика Тота) је изјавио: „*Ја мислим да ова изванредно. Нисмо очекивали да ће така да буде, али испало је стварно супер. Ипак се враћамо мало у прошло време и много нам значи. Малтене с поједини се не знамо. Деца млада – сад се упознавамо на тај дан. И то је по мени изванредно. Ја сам ту нон стоп, на радови*“.³⁰

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Пример обнове манастира Васкресење Христово значајан је из два разлога. Пре свега, он потврђује тезу да на светим местима долази до преплитање различитих, не нужно религијски дискурса (Eade/Sallnow 2013); док, са друге стране, показује како се ти дискурси користе да мобилишу различите категорије становништва на неку акцију. Такође, кроз овај пример можемо пратити различите „стилове“ религиозности и различите нивое верске културе становништва у Србији данас, које се врло лако уједињује кроз акцију обнове цркава и манастира, нарочито у сеоској средини. Овај пример је утолико занимљивији што обнова манастира Васкресење Христово нема директне везе са потврдом етничког или националног идентитета, нити је условљен религијском потребом становништва.³¹ Претпоставка је, стога, да

²⁷ Реч је о цркви Вазнесење Господње. Црква је саграђена 1849. године на темељима старијег храма, а према писаним изворима саграђена је 1640. године. Црква је некада имала своју парохију (Бранковић 2009). Пред црквом је на Мали Спасовдан, такође „давана молитва“. Колачар је давао овцу од које се припремала чорба. Било је неопходно да овца буде бела (није добро да буде црна) (<https://www.koznazna.com/dobri-do/>). Један мештанин (С.) кога сам питала због чега је ова богомоља названа манастир, а не црква, изјавио је да „*ова није црква, црква је код гробља, а ово је „манастирће*“.

²⁸ <https://www.pirotskevesti.rs/gradska-hronika/dobri-domladi-nisu-zaboravili-selo/>

²⁹ <http://www.pikanal.rs/2017/04/18/uskr-s-u-dobrom-dolu/>

³⁰ Прилог је доступан на <https://www.youtube.com/watch?v=Pfx8zrxLmlU>

³¹ Након ратова на простору бивше Југославије дошло је до подизања и обнове бројних богомоља којима се потврђивао етнички/национални идентитет српског становништва, нарочито на просторима где су

је примарни разлог обнове ове богомоље – обнављање и учвршћивање друштвених веза. Дакле, одлазак у цркву на празник, задовољава пре нерелигиозне него религиозне потребе.³²

Поставља се, онда, питање због чега је обновљен баш манастир, а не неки други објекат где би становништво могло да се окупља? Одговор на ово питање није једноставан и вероватно би у будућности требало урадити додатна истраживања и пратити како ће даље тећи планови за ревитализацију ове локалне заједнице. С једне стране, обнову ове богомоље је могуће посматрати у контексту интензивираних градње цркава и манастира Српске православне цркве, а са друге, кроз обнову народне религиозности у периоду постсоцијализма. У време када се масовно подижу и обнављају цркве и манастири Српске православне цркве, ова пракса се најчешће интерпретира као последица „повратка људи вери“ или „традицији одлазака у цркву“. Подизање цркава се обично представља као одговор на потребе верника, док се подизање и обнова манастира у јавним/медијским дискурсима обично тумачи као потреба монаштва. Ни једно од ова два мишљења није увек нити у потпуности тачно, мада се спорадично појављују примери који оправдавају овакво мишљење. У већини случајева, ипак, реч је о томе да цркве или манастири Српске православне цркве јесу објекти/институције о којима већина становника у Србији има врло позитивне представе и, што је за овај рад од значаја, обнова ових грађевина најлакше мобилише и интегрише чланове локалних заједница.³³

Локална богомоља је данас једино место, када говоримо о (овој) сеоској заједници, у којој је могуће видети припаднике оба пола, свих генерација. Ова места уједињују, с једне стране „чуваре нематеријалне културне баштине“ (у овом случају жене старије генерације) и млађег становништва, чије присуство на неки начин потврђује континуитет поменутог обичаја.

Треба поменути и то да становници Доброг Дола до сада нису превише акцентовали аспект *чудесног* на овом месту, који је у новијем периоду постао врло раширен образац за мобилизацију локалног становништва у обнови светиња.³⁴ То с једне стране, говори да овде за сада нема речи о комерцијализацији овог објекта и стављања истог на мапу верског туризма. Томе, додуше недостају и други инфраструктурни услови. Судаћи по ономе што сам ове године чула и видела у Добром Долу, реч је пре свега о интегративној функцији једне богомоље и локалног оби-

Срби остали да живе у мањини. Оживљавање националног идентитета у другој половини осамдесетих и током деведесетих година одразило се и на ревитализацију религиозности, што је за последицу имало оживљавање црквеног, али и народног православља (видети Бандић 1997, 2010; Радуловић 2012б; Синани 2013; и др.).

³² Радуловић/Благојевић 2013, 28.

³³ Ови закључци су проистекли из вишегодишњих теренских истраживања представа о манастирима за потребе докторске дисертације „Поклоничка путовања: антрополошко истраживање представа о манастирима Српске православне цркве код поклоника на почетку 21. века“ на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, која још увек није одбрањена.

³⁴ Радуловић 2012.

чаја, али треба видети у ком ће правцу протицати даљи развој тзв. манифестације „Молитвена чорба“. Ионако не би било необично да елементи (не)материјалног културног наслеђа постану део културне и туристичке понуде неког краја.

ЛИТЕРАТУРА

- Бандић, Душан. 1997. *Царство земаљско и царство небеско*. Београд: XX век.
- Бандић, Душан. 2010. *Народно православље*. Београд: XX век.
- Благојевић, Мирко. 2001. Ревитализација религије и дијалог, у: *Интеррелигијски дијалог као вид помирења у Југоисточној Европи*, Београд: БОШ.
- Благојевић, Мирко. 2009. Ревитализација религије и религиозност у Србији: Стварност или мит?. *Филозофија и друштво* 20(2): 87-117.
- Бранковић, Снежана. 2009. *Светилишта под отвореним небом: камена знамења и освећена стабла*. Пирот: Музеј Понишавља.
- Вишњић, Перо. 2014. *Саборник манастира српских*. Лозница: Флеш.
- Вукомановић, Милан. 2008. *Ното viator: религија и ново доба*. Београд: Чигоја штампа.
- Вукомановић, Милан. Ревитализација религије у Србији и концепт многоструке модерности. (доступно на: https://www.academia.edu/5476948/Revitalizacija_religije_u_Srbiji_i_koncept_mnogostruke_modernosti)
- Eade, John/Sallnow, Michael. 2013 [1991]. Introduction, in: *Contesting the Sacred. The anthropology of Christian Pilgrimage*, John Eade and Michael Sallnow (eds.), 1-29. Eugene, Oregon: Wipf&Stock.
- Калезић, Димитрије. *Енциклопедија православља*. Београд: Савремена администрација.
- Кубурић, Зорица. 2009. Ревитализација религије на Балкану. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XXXIV(2)*: 251-264.
- Кубурић, Зорица/Гавриловић, Данијела. 2012. Веровање и припадање у савременој Србији. *Религија и толеранција* 10 (18): 7-19.
- Павићевић, Александра. 2009. Да ли су антрополози дужни да буду (не)религиозни. Прилог целовитом проучавању антрополошког материјала. *Теме* 4: 1413-1434.
- Павићевић, Александра. 2012а. Улога религије у идентитету грађана Србије: између личних избора и колективних представа. Срби Сјенице и Пештера. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 139: 159-172.
- Павићевић, Александра. 2012б. Антрополошка проучавања религије у Србији Интелектуално наслеђе и перспективе. *Етнолошко-антрополошке свеске* 20, (н.с.) 9: 35-46.
- Радисављевић-Ћипаризовић, Драгана. 2002. Религија и свакодневни живот: везаност људи за религију и цркву у Србији крајем деведесетих, у: Болчић, Силвано Анђелка Милић (ур.), *Србија крајем миленијума*: 215-248. Београд: ИСИФФ.
- Радисављевић-Ћипаризовић, Драгана. 2006. *Религиозност и традиција*. Београд: ИСИФФ.
- Радуловић, Лидија/Благојевић, Мирко. Традиционална верска култура и официјелно православље. *Култура* 2013: 23-36.
- Радуловић, Лидија. 2012. (Хипер)продукција чуда и чудесних дела: значења народних и црквених интерпретација и њихов значај за процес десекуларизације у Србији. *Етноантрополошки проблеми* 7(4): 919 – 933.

Радуловић, Лидија. 2012б. *Религија овде и сада: ревитализација религије у Србији*. Београд: Филозофски факултет и СГЦ.

Радуловић, Лидија. 2013. Исти а различити: пример компаративне предности резултата истраживања религиозности у антропологији. *Етнолошко-антрополошке свеске 21 (21)*: 153-167

Sinani, Danijel. 2013. The Restoration of Public Celebrations of Municipal ‘Slavas’ and Religious Festivals in Belgrade as a Symbolic Demarcation Between Political Systems. *Antropologija 13(1)*: 23-37.

Spasojević, Milan/Milojević, Milica. New churches in the cities of Serbia and site selection for their construction. *Prace geograficzne 137*: 37 – 49.

Biljana Anđelković, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

MONASTERY RESURRECTION OF CHRIST BETWEEN RELIGIOUS AND SECULAR DISCOURSES

Starting with the thesis of John Eade and Michael Sallnow that a shrine is “an arena for the interplay of a variety of imported perceptions and understandings, in some cases finely differentiated from one another, in others radically polarized” (Eade and Sallnow 2013, 10), in this paper I will try to show how different actors (local people, guests, representatives of local authorities and representatives of the church) interpret the building and reconstruction of the monastery Resurrection of Christ in the village of Dobri Do near Pirot. One of the main aims of the article is to show through this case study that in the background of the raising or restoration of the monastery there are not always religious reasons or religious needs, but a wide range of motives that are managed by various actors.

СЕЛО ГЛОЖАНЕ И ЊЕГОВИ ЦРКВЕНИ ХРАМОВИ

Оливера Думић, Небојша Ђокић
Српски научни центар, Београд

e-mail: ndjokic05@gmail.com

Апстракт: У раду је обрађена сажета историја села Гложана код Свилајнца, као и црквених храмова у њему. Допуњени су подаци који постоје код Станоја Мијатовића, а који су још увек основна литература о овом селу. Први пут су презентовани и подаци о новој цркви у Гложану, врло значајном архитектонском остварењу Владимира Поповића из међуратног периода.

Кључне речи: Гложане, Ресава, Свилајнац, Милосав Здравковић Ресавац, Миљков манастир.

Abstract: The paper deals with the concise history of the village Gložane near Svilajnac as well as the church temples in it. Data for the village of Gložane published by St. Mijatović, almost a century ago, has been significantly amended this time. For the first time, data on the new church in Gložane from the interwar period, a very important architectural accomplishment by Vladimir Popović, were also presented.

Key words: Gložane, Resava, Svilajnac, Milosav Zdravković Resavac, Miljko's monastery.

У давна времена је на десној обали Велике Мораве, на потезу од села Војска до Црквенца, стајала и окупљала око себе вернике група мањих манастира. У селу Војска је “манастир”, тј. црква Томић, која се у турским дефтерима помиње као манастир Ајдин.¹ Код села Радошина се налази, још увек недовољно проучени, обновљени манастир “*Пречисте Радешино*”, који је у време деспота Стефана Лазаревића сазидао војвода Радослав Михаљевић², а на потезу Добршево је недавно обновљен црквени храм на који је још Станоје Мијатовић скренуо пажњу.³ Наравно, ту је и најпознатији међу њима – Миљков манастир⁴, у чијој се непосредној близини налази и манастир Златенац – највероватније некадашњи манастир Св. Николе код села Добршева, који се помиње још у турским дефтерима.⁵ У Манастирском потоку, у атару села Црквенац, налазио се манастир Св. Стефана (или Степана, како се назива у турским дефтерима),⁶ а у околини има још остатака старих манастира и цркава, од којих су неки и обновљени.

СЕЛО ГЛОЖАНЕ

Село се простире дуж обала Гложанске реке са кућама поређаним у правцу исток-запад.

Кроз Гложане протиче Гложанска река која извире више села Бресја и има два изворна крака: Чуке и Јаруге. Оба крака се спајају испод самог села Бресја и пошто у месту Врбаку приме Лисин поток од њих настаје Гложанска река. Иначе, сама Гложанска река има више притока и то десних (Зидински поток, Ђурин поток, Виноградац и Девесинац) и левих (Чукарски поток, Плочник и Багинац).

¹ М. Стојаковић име овог манастира је читао као Идин. М. Stojaković, *Braničevski tefter – pominični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd, 1987, 216-219; врло је тешко објаснити ово необично име, а још теже одгонетнути како се он заправо звао; Рамила Тричковић и Оливера Думић име овог манастира читају као Ајдин, што је и логичније и језички прихватљивије. Детаљније видети у О. Думић, *Манастири Томић и Јаковић*, Браничевски гласник 6, Пожаревац 2009.

² О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, 62.

³ Премда је манастир Св. Николе из турских дефтера вероватно данашњи Златенац није искључено ни да је то овај манастир у Добршеву. С. Мијатовић, *Ресава*, Насеља и порекло становништва, књига 26, СЕЗ XLVI, Београд, 1930, 198.

⁴ О Миљковом манастиру детаљније видети у књизи О. Думић, Н. Ђокић, *Просу се бисер крај Мораве – Миљков манастир*, Крушевац, 2006.

⁵ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, 142-43; Б. Кнежевић, *Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године*, Саопштења XX-XXII, Београд, 1988/89, 205.

⁶ М. Стојаковић, *Braničevski tefter - pominični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd, 1987. г., 171, напомена 332; *Олга Зиројевић, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984. г., 190; Бранка Кнежевић, *Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године*, Саопштења XX-XXI, Београд, 1988/89, 204. Детаљније о цркви у Црквенцу видети у књизи О. Думић, Н. Ђокић, Д. Николић, *У Ресави два алам камена – храм Зспења Пресвете Богородице у Црквенцу*, Крушевац, 2006.

На простору гложанског атара налазила су се данас напуштена насеља Буковица, Добршево, Тушево и Златенац. По предању, насеље је добило име по томе што се у сеоском атару налазило много трња и глождара.⁷

Извори су: Стублина, Урошев кладенац, Кавадинац, Плочник, Виноградарац, Зујков кладенац, Влашки кладенац, Црквина, Томин кладенац (извире из камена) и Учитељев кладенац. Делови сеоског атара су: Доње селиште, Кључ, Тушево, Буковачко брдо, Дољача, Лиса, Михаиловац, Парлози, Житар, Оглавак, Велика шума, Пауновац, Стари виногради, Зиман, Грнчар, Велико поље, Дрењар, Рт, Златенац (где је некада било село истог имена), Питомо поље, Добршево, Јовин бат, Липар, Збеговиште, Баг, Плочник, Горње селиште, Гај, Велики и Мали Дивотин, Влашки крст, Зидина, Ђурин поток, Ђурђева главица, Хум (Ум), Подруми, Градиште, Градац, Манастирско и Девесице.⁸

По предању, село Гложане на овом месту датира од времена прве сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем. Том приликом се овде населило неколико породица из околине Гњилана (славе Св. Ђурђа), неколико породица из околине Врања (славе Св. Николу) и неколико породица из околине Прокупља (славе Св. Арханђела). У прво време су се населили уз саму Мораву и ту основали неколико засеока: Тушево, Златенац, Лавадинац и Плочник. Ускоро се становништво у засецима повећало досељавањем из Кривога Вира (славе Св. Тому) и Извора у Крајини (славе Св. Стевана). Исељеници из Ужичке Каменице (славе Св. Луку) населили су Лавадинац.⁹

Међу досељеницима из Ужичког краја који су се доселили у Лавадинац био је и неки Ђурко Јованов. Убрзо по доласку стекао је прилично имање, а ту су му се и деца изродила. Имао је четири сина: Вучка, Андреју, Милована и Петра. Најмлађи Петар се рано истакао, па је као релативно млад човек изабран за ресавског кнеза. Скоро читав век споменути насељеници живели су у својим засецима, које је често плавила Морава, повремено их остављајући без крова над главом. По предању, свако од ових малих села или заселака је имало своју цркву и гробље. Ђудљива Морава је двајкада мењала корито, често плавећи њиве и односећи куће, остављајући људе без крова над главом, да се злопате у немаштини и оскудици. Због тога су се сељаци из Тушева и Златенца често жалили књазу Милошу, коме је то на крају досадило, па је наредио да се преселе иза брда које би их штитило од поплава.¹⁰

Постоји легенда како је изабрано баш ово место за насељавање. Свештеник је пошао са народом да бира место за насеље, па кад је дошао на место где се данас налази стара црква рекао је да је уморан и да више не може даље да иде, већ

⁷ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 7

⁸ С. Мијатовић, *н. д.*, 198

⁹ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 8

¹⁰ *Исто*, 8 - 9

ће остати ту. Да га не би оставили самог сви људи су пристали да остану с њим, па су около почеле да ничу прве куће. Сва брда која су опкољавала долину и место одређено за насељавање била су обрасла трњем глождаром – па је тако ново насеље добило име Гложане. Касније по наређењу Турака сав тај глождар је био посечен. Како су околна брда била подесна за винограде, у селу је одмах почело да се развија виноградарство. На местима изван села, која се и данас називају подруми и дрнор, дигнути су заједнички подруми где је чувано вино, које је претходно муљано заједничким мечкалицама и ракија која је печена у заједничким казанима. У близини тих места и данас се налази кладенац у коме су прани судови потребни за смештај пића. Околина Гложана је богата и шумом која је искоришћена за изградњу подрума и кућа брвнара.¹¹

Шта кажу историјски извори о историји Гложана?

Село Гложане, тачније брод код Гложана, први пут се помиње у Раваничкој повељи. Наиме, поред других земљишних прилога, кнез Лазар је манастиру Раваници приложио и брод код села Гложана на Морави.¹²

Село Тушево је убележено на једној аустријској карти из 1689. године.¹³

У аустријском попису из 1718. године помиње се не само Гложане, већ и Тушево, Златенац и Добршево, при чему је само Гложане било насељено – имало је две куће, док су преостала три села била ненасељена, тј пуста.¹⁴

У време аустријске власти у Србији, након Пожаревачког мира 1718. године, под Комору или Дворско коморско веће, по списку из 1730. године, у Ресавском дистрикту потпадала су следећа села: Бобово, Гложане, Грабовица, Ђонци, Јеховац (Јовац), Иванковац, Миросава, Орашје, Поповац, Свилајнац, Суботица, Химаре и Војска. Под војну управу потпадала су 1737. године у Ресавском дистрикту следећа насеља: Горње Сење, Доње Сење, Миросава, Алацкиа (можда Алаке у селу Звезду), Срњак, Tseniovas, Пењавица или Пањевац, Враше (пола је припало комори), Ђуприја и Матеовце.¹⁵

У извештају Максима Ратковића из 1733. године спомиње се и Гложане. Оно је тада припадало парохији манастира Ресаве која се састојала од следећих села: Орашје, Пањевац, Јовац, Грабовица, Поповић, Ђонци, Грабовац, Свилајнац, Гложани и Војска. По предлогу Максима Ратковића, првих пет села је требало да остане

¹¹ Исто, 9

¹² Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство* у: “Манастир Раваница”, Београд, 1981, 98. Колега мр А. Кретић сматра да село Гложане из Раваничке повеље није исто са данашњим истоименим село већ да се средњовековно Гложане налазило знатно северније али исто на Великој Морави.

¹³ Р. Шмит, *Преглед географских назива места на картама Србије и српских земаља и на плановима Београда и др. места по збирци Бечких архива*, Споменик LXXXVI, Други разред 67, Београд, 1937, карта бр. 2188 из 1689. године

¹⁴ Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик ХСVI, Београд, 1948, 21

¹⁵ Д. Поповић, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира (1718-1739)*, Београд, 1950, 71, 73

под манастиром Ресавом, док је било предвиђено да села Ђонци, Грабовац, Свилајнац, Гложани и Војска заједнички саграде цркву брвнару у селу Грабовац, које је било на средокраћи. Те 1733. године парохијани су већ били “усјекли” нешто грађе за будућу цркву. Иначе, Гложане је у то време имало 11 хљебова (тј домова),¹⁶ становници су били Срби и били су потчињени комори.¹⁷ Сама ресавска парохија је 1733. године имала 168 хљебова, тј домова. Парохију су опслуживала три јеромонаха – Арсеније, Виктор и Димитрије Пешић. Сва тројица су били свештеници пре него што су се замонашили, сви су били родом из Херцеговине и сва тројица су замонашена у манастиру Морачи.¹⁸

Максим Радковић спомиње и првог свештеника рођеног у Гложану. Био је то поп Димитрије, свештеник при, данас непостојећој, цркви у Каменову “Четрдесет мученика”. Радковић наводи да је Димитрије рођен у Гложану и, премда не наводи где се школовао, готово је извесно да је отац Димитрије учио књигу у манастиру Ресава. Епископ Николај је 1731. године рукоположио Димитрија у чин ђакона, али му том приликом није дата синђелија – и није је имао све до 1733. године. Духовник му је био јеромонах Арсеније из Ресаве, коме се последњи пут исповедио на Ускрс 1733. године. Познато нам је још и то да је поп Димитрије, за оновремене прилике, имао доста сопствених књига – Требник московски, Октоих, Петогласник српски и Псалтир српски.¹⁹

У извештају о Београдској епархији из 1734. године наводи се да ће села Ђонци, Свилајнац и Гложане “потпасти под цркву грабовачку”.²⁰ Истини за вољу, још увек нисмо нашли неки поуздан документ који би поткрепио претпоставку да је грабовачка црква одиста довршена, међутим, највероватније је заиста било тако – и то још и пре него што су се, неколико година касније, Турци вратили у ове крајеве.

Као добар познавалац Ресаве и вишегодишњи старешина Миљковог манастира, Филарет Петровић – поред других свештеника по Србији – спомиње попове Недељка Миловановића из Гложана и Станишу из Црквенца као заслужне свештенике мирског реда, који су током Првог српског устанка знатно допринели борби српског народа за слободу.²¹

¹⁶ То вероватно представља стотинак становника.

¹⁷ Г. Витковић, *Извештај – Написао 1733 Максим Радковић Ексарх београдског митрополита*, Гласник СУД књ. 56, Београд, 1884, 153-154

¹⁸ Г. Витковић, *н. д.*, 167-168

¹⁹ Г. Витковић, *н. д.*, 166

²⁰ Споменик XLII, 112, 121 и 129

²¹ П. Доброљуб, *СПОМЕН - Заслужних духовника и свештеника за ослобођење наше отачбине (У суботу по 22. фебруару)*, Хришћански весник бр. 3 (март) 1887, 225-226. П. Доброљуб је псеудоним Филарета Петровића.

ГЛОЖАНЕ ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Истражујући Ресаву, Станоје Мијатовић је почетком XX века обишао Гложане и, наравно, понешто и забележио. Село је у то доба имало око 368 кућа, а 15 родова.²² Идући од истока, делило се на Златенску, Томицку, Чилицку, Добрицку и Доњу малу (где су били и Тушевљани).

Мијатовић је забележио да су у Златенцу још стајале рушевине “од неког старог манастира, који је подигао Златко, пети брат Миљков и Радин. Црква је у виду крста; знатно је већа и боље очувана но црква у Радошину. Од ње стоје зидови скоро два метра високи. Свет долази ту о свакој младој недељи на молитву.”²³

У Добршеву, крај Мораве, стајале су развалине неке старе цркве која је, према народном предању, била задужбина Вука Бранковића. Ова је црква била нешто мања од цркве у Златенцу и имала је очуван зид висине око једног метра. По предању ту су за време сабора који се одржавао на Малу Госпођу, Турци изненада ударили, много света поробили, побили и побацали у Мораву, а многи су се подавили у Морави, која се баш тада била излила. Народ верује, да се и данас на том месту чује на тај дан, у глуво доба ноћи, јаук и запомагање људи, жена и деце. Мијатовић је записао и да су се на Зидини или Градишту на Хуму налазиле развалине од “града”, који није био много велики и који је имао шестоугаони облик. Ту су се налазиле “старинске рударске алатке, старински новци, велике, танке, плочасте цигле, људски костури, рбине од старог посуђа и т. д.” Близу овога градишта налазе се развалине, за које народ сматра, да су од неке цркве. Мијатовић није заборавио да забележи и да се на 2 до 3 км југозападно од овога села, поред саме Мораве, налази Миљков манастир, који се некада звао Буковица. По предању њега је подигао Миљко, брат Томин, Јаковљев, Златков, Тутин и Радин, а по другом предању њега је подигао Ђорђе Радул-беговић, војвода каравлашки.²⁴

По Мијатовићу Гложане је село старијег постања. Старо Гложане било је у Горњем Селишту, над селом, па се отуда поместило ниже, због чуме. Из Доњег Селишта овде се такође преселило Тушево због моравске поплаве, по заповести кнеза Милоша, око 1816. године. Из истог узрока и по истој заповести овде се 1825. године преселило и село Златенац, које је било такође крај Мораве, између Радошина и Гложана. Сеоска је слава млади Св. Никола, а заветине Ђурђевдан (због града), Св. Арханђел (због чуме) и Св. Тривун (због винограда). У селу се почетком XX века налазило пет циганских кућа од којих се три занимале торбарењем, а две ковачким занатом. Ковачи су овде били од старине; торбари су дошли из Медвеђе. Године 1819. село је имало 50 кућа са 133 пореске главе; године 1870. имало је 233

²² С. Мијатовић, *н. д.*, 198

²³ С. Мијатовић, *н. д.*, 198.

²⁴ Станоје М. Мијатовић, *н. д.*, 199

пореске главе. На западној страни села, у брду идући ка Миљковом манастиру, били су Гложански Подруми. Почетком XX века је остао још понеки, а остали су пренети у село.²⁵

У Гложану су се до Другог светског рата много гајиле свиње због чега су село понекад називали и “Мала Пешта”.²⁶

СЕЛО ГЛОЖАНЕ И МИЉКОВ МАНАСТИР

Још је 1867. године Веселић забележио предање да је манастир на старим темељима подигао неки богати трговац из Гложана по имену Миљко. Тако је манастир на три године пре Кочине крајине (а то значи негде око 1785. г.) обновљен и шиндром покривен.²⁷ Миљко Томић је пред смрт дошао у манастир и ту и умро, мада се не зна да ли је пре смрти примио и монашки завет.²⁸

После убиства Мустафа-паше, Карађорђе је радио на припремању устанка па је у том циљу користио попа Миљка (тада већ монаха Мелентија) из Миљковог манастира да се повеже са попом Станишом Алексићем из Црквенца, Ђурицом Сточићем из Свилајнца, ресавским кнезом Петром, попом Ђорђем из Гложана, Синђелићем из Грабовца, бимбашом Милованом из Радошина, Ђор Милојем из Брестовца, кнезом Паном и његовим братом протом Милијом из Ломнице и чика Јовом из Велике Ресавице.²⁹ Почетком устанка у Миљковом манастиру су се, крај Мораве, пуна два месеца крили Марко из Ацибеговца и Милосав из Лапова.³⁰

Баш некако пред смрт игумана Мелентија, 18. августа 1826. године је поред Миљковог манастира прошао Јоаким Вујић који је о манастиру оставио само кратку белешку: “... Тако путујући на десно оставим манастир Буковицу, иначе наречени Миљков манастир, који лежи на Гложанској земљи при реки Морави између страшни камени стена. Храм цркве ове јест Воведеније пресвајатија Богороди-

²⁵ Станоје М. Мијатовић, *н. д.*, 199 - 200

²⁶ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 7

²⁷ Веселић је Миљков манастир обишао 1867. године. О првим почецима и оснивању овог манастира Веселић није знао ништа да каже јер није било никаквих старих записа, натписа или уопште било каквих писаних извора из којих се нешто конкретно могло закључити. Међутим, претпостављао је да је манастир “прилично” стар и да је више пута обнављан. Ипак, по његовом мишљењу први пут је саграђен за време турске владавине. Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији*, част I, Београд 1867, 112. И званична комисија која је 1837. г. обишла манастир као обновитеља манастира спомиње неког богатог човека из Гложана по имену Миљко, само не зна када је обновљен. М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867, 95

²⁸ Д. Митошевић, *Миљков манастир на Морави, код Лапова*, Смедерево, 1962, 10; потомци Миљка Томића су тридесетих година XX века још увек живели у Гложану, Јеромонах Зосима, *Манастир Миљково*, Духовна стража бр. 1 (I четврт) 1932. г., 37

²⁹ Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, Београд, 1954, 60

³⁰ Р. Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка - Из успомена архимандрита Саве Петровића*, Београд, 1954, 126

*ци и притјажвава приличну земљу, от које Турчину спахији јежегодно главницу по 14 гроши плаћа. ...*³¹

Протопрезвитер манастира Буковице (Миљковог манастира) Георгије Илић је 9/21. јуна 1827. године писмом замолио Милосава Здравковића да помогне манастиру у вези Гложанаца. Књаз Милош је био одредио да они дају помоћ манастиру али кад су требали да уреде виноград они то нису хтели. “Сада” када су требали да окопају кукуруз то су одбили као што су одбили да 6 дана “закопају” виноград. Гложанци су се бранили тврђењем да они иду на кулук у Свилајнац и да не могу да стигну на две стране. Због тога је протопрезвитер Георгије молио кнеза Милосава да пошаље пандура да натера сељаци да помогну манастиру.³²

Књаз Милош је 12/24. марта 1834. године колима допутовао из Крагујевца у Свилајнац, у пратњи кнегиње Љубице и сина. Истог дана је упутио писмо (Н^о 901) митрополиту Петру којим га је обавестио да је одлучио да нека села преда у нурију Миљковом манастиру, па је затражио да митрополит у складу с тим пошаље манастиру синђелију на њих. Била су то села Гложане (од 89 кућа) и Бресје (од 24 кућа) у Ресави, као и манастирски Прњавор (од 13 кућа) са друге стране Велике Мораве, у Смедеревској нахији. У истом писму књаз обавештава митрополита да ће у манастир послати и два монаха који су управо тих дана прешли из Аустрије у Србију. Митрополит је 15/27. марта 1834. г. писмом из Крагујевца одговорио књазу да је послао писмо у Миљков манастир јеромонасима Доротеју и Григорију да је манастир у нурију добио села Гложане и Бресје, поред већ његовог Прњавора.³³ По подацима из априла 1837. г. манастир је још увек имао парохију са 2 села (Гложане и Бресје), са 116 домова и 600 душа од чега је Гложане имало 93 дома са 474 душа а Бресје 23 дома са 126 душа.³⁴

По “Списку свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. године” у Миљковом манастиру је 1836. године боравио само јеромонах Григорије Стојановић.³⁵ У јесен 1837. године је и јеромонах Григорије напустио Миљков манастир, а на његово место је постављен мирски свештеник Милош Стојковић из Гложана. Међутим, књаз Милош је одлучио да манастир и даље задржи у нурију села Гложане и Бресје која су, у складу са постојећом уредбом, била

³¹ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац, 1999, 61

³² АС - Збирка Мите Петровића – 3943, Писмо Протопрезвитера Георгија Илића Милосаву Здравковићу од 9. јуна 1827. године

³³ Архив Србије, Књажевска канцеларија – Црква и свештенство - XXXV – 108, лист 1 (писмо књаза Милоша од 12. марта 1834. г.) и лист 2 (писмо митрополита Петра од 15. марта 1834. г.). Оба писма видети у Додатку.

³⁴ У то време у њупријском округу су се налазила још два манастира Раваница и Манасија. Ова три манастира су укупно имали 3 парохије, 18 села, 1013 дома и 6142 душе. “Главни преглед свију у Србији налазећих се манастира, њиних парохија, под парохије спадајућих села и у овим налазећег се числа кућа и живећих душа. 9. априла 1837. г. у Крагујевцу” у: Др Тихомир Ђорђевић, *Насеља и порекло становништва књига 22*, Београд - Земун, 1926, 580

³⁵ АС-Државни Совјет -РН^о 196/837, Списак свештенств монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ³⁸, число – 20, лист 56

дужна да дају раднике за обраду манастирске земље и за убирање летине. На основу усменог налога књаза Милоша, Совјет је наредио мајору Петру Ђорђевићу, старешини среза ресавског, округа ћупријског, да ово књажевско решење народу објави и истовремено нареди да се летина на манастирском имању убере. Да би се знало шта је јеромонах Григорије у мастиру затекао а шта оставља попу Милошу, истим наређењем Н. 4171. А. од 21. септембра/3. октобра 1837. г. Совјет је препоручио мајору Петру да прегледа стари инвентар по коме је јеромонаху предат манастир па да предавши, по њему, све ствари манастирске попу Милошу и туторима манастирским (који би требало да присуствују попису) забележи шта све од ствари из старог инвентара недостаје а шта је приновљено. Да би се то урадило било је неопходно да се сачини нов инвентар и то у два примерка, па да се један остави код попа Милоша а други да се пошаље самом Совјету, заједно са извештајем о стању манастира. У складу са овим наређењем, мајор Петар је 24. септембра/6. октобра 1837. г. дошао у манастир где су, сутрадан, 25. септембра/7. октобра, стигли и кметови села Гложана и Бресја који су упознати са наређењима књаза Милоша и Управителног Совјета. Кметови су изразили задовољство тиме што и даље остају под манастиром, сматрајући да је то једини начин да манастир не пропадне. Такође су обећали да ће се потрудити да што је могуће више потпомогну манастир. Затим се приступило попису и изради инвентара манастирског имања и ствари. Попису су, поред попа Милоша, присуствовали још и тутори манастира Милан Петровић и Милосав Јовановић. Занимљиво је да се стари инвентар није налазио у манастиру већ код протопрезвитера ресавског Богосава Здравковића. Извештај са новим инвентаром (укључујући преглед изгубљених и приновљених ствари) је мајор Петар Ђорђевић 26. септембра/8. октобра 1837. г. послао Управителном Совјету.³⁶ Споменимо, да је јереј Милош Стојковић пребивао у Гложану и да га је рукоположио Митрополит београдски Антим 25. јуна/7. јула 1830. године у манастиру Каленићу. Интересантно је да је јереј Милош пред постављење био капелан при цркви у Гложану.³⁷

Јереј Миленко из Гложана је изразио жељу да се замонаши у манастиру Манасији. Међутим ускоро се предомислио па је настојатељ Манасије упитао митрополита шта да ради. Из митрополије је те 1836. године настојатељу Манасије одговорено да јереја Миленка који не жели да се “покалуђери” из манастира оцу у Гложане одпусти.³⁸

Негде између 1837. и 1852. године, Миљков манастир је званично постао метох Манасије. Било је то највероватније 1842. године, јер је у манастиру све до Другог светског рата била сачувана књига на чијим је корицама стајао натпис

³⁶ Архив Србије – Државни Совјет – 1837 – 697

³⁷ АС-Државни Совјет -РН^о 196/837, Списак свештенств монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ³⁸, число – 141, лист 64

³⁸ АС-Митрополија-Но. 784/36

“Протокол циркулара и других важнијих рјешенија духовне власти за цркву манастира Миљково, метоха манасијског од 1842–18... године”. У тој књизи је, поред наредби духовне власти за период 1842-1846. године, било и неколико података о манастиру које је прикупио игуман Методије Миловановић и унео их у књигу 1/14. априла 1909. године.³⁹ Нажалост, поменута књига није сачувана, као ни летопис игумана Методија.

Из Манасије је 1852. године за настојатеља Миљковог манастира јеромонах послат Пантелејмон Поповић, родом из Гложана (рођен око 1798).⁴⁰ Пантелејмоново крштено име је било Пантелеј Поповић, а 26. априла/8. маја 1824. године га је у Крагујевцу рукоположио Митрополит београдски Агатангел. Јереј Пантелеј је 1836. године пребивао у Гложану и имао је своју парохију на коју је имао и синђе-лију.⁴¹ На гложанској парохији је остао до, пред крај, 1845. године када се, оставши удовац, замонашио, добивши монашко име Пантелејмон.⁴²

Пошто је 1852. године дошао из Манасије, јеромонах Пантелејмон је већ следеће, 1853. године, почео да обнавља цркву. О завршетку обнове сведочи натпис испод звонаре, са јужне стране: “1856. подъ владомъ Князя Александра Карађорђевића и Митрополита Петра, Єромонахъ Пантелејмонъ сазидао и възвысіо монастирь, цинкомъ покріо помоћу народа.”⁴³ Током те обнове, манастир је добио и два нова конака од којих су један подигли мештани Свилајнца а други мештани Лапова.⁴⁴

За историју Миљковог манастира је значајан и податак да је 20. децембра 1854. г./1. јануара 1855. г. за настојатеља манастира Манасије постављен архимандрит Евгеније који је у то време био и професор београдске Богословије. Он је овај манастир потпуно преобразио и знатно допринео његовом привредном јачању.⁴⁵ Архимандрит Евгеније је доста радио и на привредном јачању Миљковог манастира, у чему је имао и пуну подршку намесника Миљковог манастира, јеромонаха Пантелејмона.

Архимандрит манасијски Евгеније је, на основу налога ЕН_о. 273, у лето 1858. године “уручио” Миљков манастир јеромонаху Пантелејмону. Истовремено

³⁹ Јеромонах Зосима, *н. ч.*, 36.

⁴⁰ Пантелејмон је умро 1868. г. у 70. години живота. Пастир, бр. 16 од 21. априла 1868. године, 254.

⁴¹ АС-Државни Совјет -РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ^{тс}, число – 135, лист 64.

⁴² Жена Богдана му је умрла 28. марта/9. априла 1843. године. Подаци су узети из матичних књига рођених, умрлих и венчаних при гложанској цркви које се налазе у Историјском архиву у Јагодини.

⁴³ Јосиф Веселић, *н. д.*, 114. Премда митрополит Михаило тврди да је Миљков манастир са храмом Ваведења Пресвете Богородице озидан тек 1856, он је, заправо, тада само реконструисан, а саграђен је много раније. Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 77.

⁴⁴ Д. Митошевић, *Миљков манастир на Морави, код Лапова*, Смедерево, 1962, 17.

⁴⁵ *Некролог*, Хришћански весник бр. 9 од 1. маја 1880, 213.

је одлучено и о сталном опредељењу⁴⁶ јеромонаха Тимотеја да не би био на терету Миљковом манастиру.⁴⁷

Нурија је манастиру одузета 25. септембра/7. октобра 1866. године.⁴⁸ Манастир је, иначе, 1864. г. имао готовине 5024 гроша и 29 пара чаршијских.⁴⁹

ГРАЂЕЊЕ ЦРКВЕ СВЕТОГ ОЦА НИКОЛАЈА У ГЛОЖАНУ

О томе када је тачно саграђена црква у Гложану постоје различити подаци. Њу не спомињу ни Радосав Марковић ни Кашић.⁵⁰ По подацима митрополита Михаила црква у гложану је сазидана од слабог материјала 1818. године.⁵¹ Коларић усваја 1821. годину као годину подизања цркве у Гложану.⁵² Др Радомир Милошевић усваја 1807. годину као годину када је црква Светог Оца Николаја саграђена од земљаног набоја.⁵³

По “Списку цркви налазећи се у Окружју Ћупријском и описанију сваке цркве понаособ и њеном састојанију” Гложане има цркву којој је храм Светог оца Николе (9. маја) саграђену 1820. године од слабог материјала.⁵⁴

Суд Нахије Ћупријске писао је књазу Милошу из Свилајнца је 12/24. децембра 1832. године, одговарајући на његово писмо Но 3523 од 9/21. децембра 1832. године о црквама у нахији Ћупријској саграђеним у последње време. У овој капетанији биле су то ове новоподигнуте цркве:⁵⁵

- Црква Свилајначка прављена је 1827. године, храм Пренесеније Мошчеј Свјатога отца Николаја (9. мај),

- Црква у селу Дворишту, прављена је 1831. године, храм Пренесеније Мошчеј Свјатога отца Николаја (9. мај),

- Црква у селу Гложани, прављена је 1821. године, храм Пренесеније Мошчеј Свјатога отца Николаја (9. мај).

⁴⁶ “Сталном опредељењу” – тј, сталном месту боравка (напомена аутора).

⁴⁷ АС – Митрополија – Но. 529 и 617 од 1858. године.

⁴⁸ Јосиф Веселић, *н. д.*, 117.

⁴⁹ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867, 95 и 96.

⁵⁰ Р. Марковић, *Задужбине кнеза Милоша*, Просветни гласник бр. 3-5 (март, април и мај) 1942; Д. Кашић, *Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира*, Гласник српске православне цркве бр. 10/1960.

⁵¹ Митрополиту Михаилу, *Православна српска црква у Кнжжеству Србији*, Београд, 1874, 32

⁵² М. Коларић, *Класицизам код Срба (1798-1848)*, В, Београд, 1966, 25 без навођења извора.

⁵³ *Српска православна епархија Браничевска – Шематизам 2003*, Пожаревац, 2003, 198

⁵⁴ АС - ДС - ИИ Бф1Но30/836 Списак цркви налазећи се у Окружју Ћупријском и описаније сваке цркве понаособ и њеном састојанију - У Ћуприји 5. октобра 1836 число 7. лист 217-218

⁵⁵ Тих. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)* - Насеља и порекло становништва књ. 22, Београд - Земун, 1926, 218

Као што видимо, зависно од аутора, црква у Гложану је саграђена негде између 1818. и 1821. године. Међутим, веома је значајно да изнад западног (главног) улаза у цркву постоји ктиторски натпис који је из времена зидања цркве и на коме недвосмислено пише да је црква саграђена 1820. године и да је задужбина Милосава Здравковића Ресавца.

Благоволенима оца поспешѣниема сѣа и всесове рше-
нема всевѣятаго и живѣотворишаго дѣа водрМзѣса храма
сеи стѣтеле и члѣдотворца николаа ѣждивениема нас-
тоѣниема его благородѣа господара Милосава Здрав-
ковиѣа его вѣчны спомена гднѣ лѣта ѣ. ѡ. к. ѡ.
ѣндѣкта ѣ ... Костадин Молер

У Архиву Србије нисмо могли да нађемо ни један докуменат из времена градње ове цркве, али с обзиром на ктиторски запис сматрамо да је 1820. година врло вероватна, премда је највероватније да је кнез Милосав само обновио старију цркву из 1807. године (или још старију).

Наиме, крајем 1976. године “стогодишњи” старац Љубисав Петровић, дугогодишњи одборник, благајник и председник гложанске црквене општине причао је протојереју Станимиру Трифуновићу да су њему отац, деда и други стари људи приповедали да је стара гложанска црква саграђена 1807. године. Та стара црква се састојала из два одељења и припрате. Једно одељење са припратом је служило за богосложење а друго одељење за школу у којој су се школовала по два три детета. Наставу су изводили свештеници. Ту стару цркву су, по причању Љубисављевом спалили Турци 1814. или 1815. године. Стара црква је била посвећена Св. Јовану Богослову. Порушену, стару цркву, по том предању, обновио је 1820. године Милосав Здравковић Ресавец који је управо негде у то време прешао из Црквенца у Свилајнац. Приликом обнове првобитној цркви је са западне стране додат отворени ходник - припрата. После обнове, школа је била пресељена у доњи део дрвене звонаре која је дотрајала и срушена 1972. године. Ово одељење је служило као школа све док није направљена зграда за школу и постављени учитељи. Обновљена црква је посвећена Св. Николи, крсној слави Милосава Ресавца.⁵⁶

Слично предање о старијој цркви је забележио и свештеник Раде Муждека четврт века раније. Само што предање које је он забележио ставља зидање цркве нешто раније. Наиме, по њему, убрзо по насељавању Гложанаца, на простор где се село и данас налази,⁵⁷ подигнута је, у данашњој црквеној порти, једна зграда слична кошари чија је једна половина служила за школу а друга половина за цркву. Ову зграду су Турци до темеља спалили па су приликом њихове обнове Гложанци одвојили цркву од школе. Цркву је 1820. године обновио Милосав Здравковић

⁵⁶ Споменица парохије Гложанске, Гложане, 239 - 240

⁵⁷ Ово насељавање на место даље корита Мораве тј пресељење са старијег положаја ближег Морави се догодило вероватно нешто пре Кочине крајине.

Ресавац и дао јој своју славу - младог Св. Николу 9/22. маја. Школска зграда је подигнута преко пута порте и касније је служила и као општина. Око 1888. године општина је школи уступила своју зграду која се налазила у данашњем школском дворишту а која је дигнута нешто после досељавања а све време је служила као општина.⁵⁸

Не постоји много архивских података о гложанској цркви из времена прве владавине књаза Милоша. Један од ретких писаних извора је писмо Георгијевића Милосаву Здравковићу писано у Свилајнцу 17/29. маја 1826. године у коме поред других ствари стоји и питање попа Ђорђа Милосаву Здравковићу да ли овај намерава да прави неку кућу поред цркве гложанске или нема такве намере.⁵⁹

ЦРКВА У ГЛОЖАНУ ОКО 1836. ГОДИНЕ

По подацима комисије која је 1836. године пописала и описала цркве и манастире у Окружју ђупријском⁶⁰ црква Гложанска тј храм Свјатог оца Николаја, “лежи у сред села Гложана положеније зовомим место под зиманом”.⁶¹

По подацима исте комисије црква је сазидаана у 1820 години од стране “Гна Исправника Ђупријског Милосаву Здравковића”.⁶² Црква је била саграђена од дрвета, окречена изнутра и споља, патосана печеном циглом и покривена ћерамидом. Такође била је заграђена квалитеним јаким прошћем.⁶³

Од утвари црквених поседовала је један антимијс, 2 покроба престолна, 2 чирака од туча, 2 чирака од калаја, један путир на налоњ, један дискос са звездицом, једно копље, 2 ложице, 2 дарка, 3 завесе, 8 икона престолних са дверима, 5 кандила калајних, један полилеј велики, 12 икона празничних и 12 апостолских, једно распеће, једну плаштаницу, 3 звонцета, 2 певнице, један налоњ прост, 2 завесе под престолним иконама, један иконостас, 2 барјака од платна, 2 кадионице, 2 мумаказе и један сандук за одејаније. Од одејанија црквеног црква је имала: 4 фелона, 2 стихара, 3 наруквице, један воздух, 3 епитрахиља, један појас са чампрама од туча, једна чампра мала од сребра. Од црквених књига била су 2 Евангелија, 2 Службеника, један Триод, један Пентикостар, један Осмогаласник, 2 Минеја општа, 2 Ми-

⁵⁸ Споменица парохије Гложанске, Гложане, 10

⁵⁹ АС-ЗМП-3790

⁶⁰ Чланови комисије су били: член Исправничества Окружја ђупријског Ђора Николић, протопрезвитер Ресавски Богосав Здравковић и протопрезвитер Параћински Милосав Михајловић. АС - ДС - II БфIНо30/836 Списак цркви налазећи се у Окружју ђупријском и описаније сваке цркве понаособ и њеном состојанију - У Ђуприји 5. октобра 1836

⁶¹ АС - ДС - II БфIНо30/836 Списак цркви налазећи се у Окружју ђупријском и описаније сваке цркве понаособ и њеном состојанију - У Ђуприји 5. октобра 1836 число 7. лист 217-218

⁶² Исто

⁶³ Исто

неја месечна (за март и април), један Минеј празнични, 2 Псалтира, један Часловац и један Требник велики.⁶⁴

Црква није имала звона а ни новца - ни у готовом ни у облигацијама. Такође није располагала ни покретном нити непокретном имовином.⁶⁵

За разлику од гложанске цркве, Миљков манастир је те 1836. године имао, поред друге непокретне имовине 16 “мотика” винограда у Гложанима као и један подрум код гложанских подрума.⁶⁶

Мирослав Здравковић је 20. јуна/2. јула 1830. године написао писмо митрополиту Агатангелу и послао га по свом “посланику” који га је преосвећеном предао у Јагодини. Митрополит му је одговорио писмом од 22. јуна/4. јула у коме га је известио да је Радисава Јовановића тог дана (22. јуна) рукоположио за ђакона, а истог дана је примио и друго кнежево писмо које је донео његов посланик Милош Стојковић из Гложана кога ће, по кнежевом захтеву, сутра 23. јуна за ђакона рукоположити. Рукоположиће их и за свештенике али то не може урадити у вароши Јагодини већ следећих дана где буде погодне прилике. Што се тиче да се овом свештенику (коме ?) да и нека нурија “удова” Агатангел за његову љубав хоће и то да уради па му одређује два села Чешљову бару са 88 домова и такође Далошницу (?) са 55 домова али је нужно да се и синђелије на та места узму. Зато кнез треба у складу са тим и наредбу да изда и са његове архијерејске стране та два места за њега задржава. Такође и за ђакона Радисава Јовановића да кнез нареди шта треба.⁶⁷

По извештају начелника окружја ћупријског Петра Ђорђевића од 6/18. маја 1839. године Радошин је имао 42 пореских глава и 38 кућа, Гложане 101 1/2 пореских глава у 102 куће, Бресје 31 пореска глава у 24 куће, Црквенац 123 пореске главе у 110 кућа, Врлан 27 пореских глава у 28 кућа, Грабовац 72 пореске главе у 65 кућа и Свилајнац 407 пореских глава у 399 кућа. Свако од ових села је имало своју општину које се састојало само од дотичног села.⁶⁸

Интересантно је да је у јесен 1836. године у Гложану пребивало шест свештеника. Био је то најпре стари Георгије Илић кога је још 1788. године рукоположио митрополит Макарије у Нишу. Овај, иначе веома угледни свештеник био је 1836. године без нурије и синђелије јер је био кажњен због већ раније споменутих злоупотреба у Миљковом манастиру.⁶⁹ Ни Миленко Поповић те 1836. године није имао

⁶⁴ Исто

⁶⁵ Исто

⁶⁶ Архив Србије – Државни Совјет – 1837 – 697

⁶⁷ АС-ЗМП-4292 Писмо: Високоблагородном Господару Милисаву Здравковићу Обор Кнезу Нахије Ресавске с почитанијем у Свилајновце. Писмо написао митрополит Агатангел 22. јуна/4. јула 1830. године у Јагодини.

⁶⁸ Радош Љушић, “Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова Кнежевине Србије из 1839. године”, у: *Мешовита грађа књига IX* (1981), Београд, 1981, 163

⁶⁹ АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 131

ни парохије ни синђелије. Њега је 14/26. јуна 1829. године рукоположио епископ Антим у Крагујевцу.⁷⁰ Јереј Михаило Поповић је истовремено имао и нурију и синђелију. Михаила је рукоположио митрополит Антим у Раваници 20. јуна/2. јула 1830. године.⁷¹ Милорад Стефановић је такође имао и нурију и синђелију. Њега је рукоположио још митрополит Леонтије у Крагујевцу 18/30. маја 1813. године.⁷² Парохију и синђелију је имао и касније веома познати свештеник (и монах) Пантелеј Павловић кога је 24. априла/6. маја 1824. године у Крагујевцу рукоположио митрополит Агатангел.⁷³ Коначно, шести је био Гаврило Поповић, свештеник црквеначки кога је митрополит Антим рукоположио у врбовачкој цркви 18/30. јуна 1830. године. И он је 1836. године имао нурију и синђелију.⁷⁴

При гложанској цркви је те 1836. године постојао и капелан, био је то Милош Стојковић, кога је рукоположио митрополит Антим у манастиру Каленићу 25. јуна/7. јула 1830. године.⁷⁵

Интересантно је да је Милован Поповић, који је живео у Проштинцу опслуживао село Дубницу из цркве у Гложану. Иначе, Милована је рукоположио митрополит Агатангел 21. јула/2. августа 1816. године у Београду.⁷⁶ Оно што је још занимљивије то је да је остала села своје парохије (дубничке или проштиначке како се у то време обично називала) јереј Милован, у то време, опслуживао из цркве у Свилајнцу.⁷⁷

Почев од 1837. године можемо да пратимо и која је места обухватала ова парохија. На основу матичних књига цркве у Гложану знамо да се у пролеће те

⁷⁰ АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 132

⁷¹ АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 133

⁷² АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 134. Интересантно је, да за сада, уопште нисмо могли да утврдимо која села је обухватала парохија Милорада Стефановића. Његова супруга Марта је била 29. септембра/11. октобра 1839. године кума на крштењу Коруна сина Петра Поповића из Гложана. Марта је умрла 3/15. октобра 1849. године. У сваком случају он је још 5/17. јула 1857. године био још увек жив. Тада је служио у гложанској цркви на крштењу Никодије ћерке Јована и Анђелије Поповић. Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868, 297. Да је он све време живео у Гложану говори нам податак и да му је у њему 3/15. октобра 1849. године преминула супруга Марта. Историјски архив Јагодина, Матична књига умрлих Гложане 1837-1852, 277.

⁷³ АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 135

⁷⁴ АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 136

⁷⁵ АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 141

⁷⁶ АС- Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836, лист 64, число 126

⁷⁷ Матичне књиге рођених, умрлих и венчаних цркви у Свилајнцу и Гложану које се налазе у Историјском архиву у Јагодини.

1837. године црквеначка парохија састојала од села Црквенца и Врлана. Парох је био Гаврило Поповић. Истовремено гложанска парохија, која је од 1834 до пролећа 1838. године била при Миљковом манастиру, састојала се од Гложана, Бресје и Прњавора (који се налазио са лаповачке стране). Интересантно је да су тада и многа друга села припадала гложанској цркви. Парохији јереја Пантелејмона Поповића припадала су села: Дубока, Рајкинац и (вероватно) Лучица. Парохији јереја Михаила Поповића припадала су села Грабовац, Радошин, Војска и (до краја 1837. године) Витежево. Међутим, Михаила ће, већ почетком 1838. године на парохији заменити Миленко Поповић. Капелан Милован Поповић је опслуживао село Дубницу из гложанске цркве све до јуна/јула 1839. године.

Премда је ђупријски протојереј Богосав Здравковић још 1836. године за цркву Томићку свештенике Петра Поповића из Ланишта и Јанка Јовановића из Радошина ради служења одредио,⁷⁸ села Дубока и Рајкинац ће све до негде јуна 1839. године остати при гложанској цркви. Око годину дана раније, негде марта 1838. године Миљков манастир ће остати без нурије и села Гложане и Бресје ће преузети јереј Пантелејмон али ће истовремено задржати Дубоку и Рајкинац све до негде јуна 1839. године. Тада ће, коначно, Дубока и Рајкинац припасти Томићу. Отприлике тада ће и Дубница припасти свилајначкој цркви док је Грабовац још 1838. године припао Свилајнцу. Међутим, када је јереј Миленко Поповић умро 23. августа/4. септембра 1840. године⁷⁹ преостала села из његове парохије Војска и Радошин су припала јереју Пантелејмону.

Тако су, коначно негде крајем 1840. године у гложанској цркви установљене само две парохије гложанска (Гложане, Бресје, Радошин и Војска) и црквеначка (Црквенац и Врлане) које ће, мање више у овом облику опстати дуже време. Осим што ће гложанска парохија убрзо (можда већ до краја те године) остати без села Војске а црквеначка ће добити село Грабовац.⁸⁰

За читаоце ће вероватно бити интересантно да укратко изнесемо и како су изгледале парохије при свилајначкој цркви у периоду од 1837. године до краја 1840. године када ће се ситуација углавном стабилизovati и већих промена неће бити до готово данашњих дана.

На основу података из Матичних књига цркве у Свилајнцу за овај период⁸¹ крајем 1837. године протојереј Богосав Здравковић је имао парохију која се састојала из села Медвеђе, Јасенова и Седлара. Истовремено јереј Милован Поповић је имао парохију која се састојала из Суботинца, Купиновца, Роћевца и Дубнице (која је опслуживана из гложанске цркве). Парохија јереја Јована Димитријевића се састојала само из једног дела Свилајнца док је други део Свилајнца опслуживао јереј Јован Радосављевић коме је припадало и село Луковица. Поред њих, при

⁷⁸ АС-Митрополија-Но. 338/36

⁷⁹ Историјски архив Јагодина, Матична књига умрлих Гложане 1837-1852, 49

⁸⁰ Подаци из матичних књига цркве у Гложану.

⁸¹ Ове матичне књиге се налазе у Историјском архиву у Јагодини.

свилајначкој цркви су били и јереји Радисав Јовановић чија је парохија била село Бобово и Милош Петровић чија је парохија била село Дубље.

До 1840. године ситуација се доста изменила. Вероватно су и Медвеђа и Грабовац до тада добили капеле (које се поуздано спомињу у нешто каснијим изворима) па је распоред парохија при самој свилајначкој цркви доста измењен. Тако су крајем 1840. године при свилајначкој цркви постојале четири парохије. Парохија јереја Милована Поповића се састојала из села Дубнице, Роћевца, Купинова, Простинца и Ђуриновца. Јереј Милија Поповић је у парохији имао део Свилајнца и Суботинац, јереј Радисав Јовановић други део Свилајнца и Бобово и коначно јереј Јован Радосављевић трећи део Свилајнца и село Луково.

Вратимо се ипак цркви у Гложану.

У Гложану се средином XIX века спомиње и свештеник Атанасије Поповић који је у њему и живео али није служио при гложанској цркви. Атанасије се први пут спомиње (још увек не као свештеник) 6/18. октобра 1839. године када му се родио син Евтимије.⁸² Атанасије је рукоположен негде крајем 1843. године. Од децембра те године служи при свилајначкој цркви уместо свештеника Огњана Павловића. Парохија му се састојала од дела Свилајнца (и вероватно део Бобова). Међутим Атанасије и даље живи у Гложану па тако када му се 28. маја/9. јуна 1846. године родио син Аврам у документима изричито пише да је житељ гложански.⁸³ Пре 1850. године на парохији га је заменио јереј Јован Стефановић. За сада нисмо могли да утврдимо да ли је у међувремену Атанасије умро или је негде премештен (али сигурно не у Гложане).

Када говоримо о црквеначкој парохији, тешко је рећи када је Грабовац трајно враћен црквеначкој парохији, али је то највероватније морало бити негде у лето 1858. године.⁸⁴

У међувремену, јереј Пантелејмон Поповић се замонашио али се ипак још једно време задржао на парохији гложанској (до новембра 1845. године). У међувремену, негде маја 1845. године на гложанску парохију је постављен јереј Сава Поповић. Сава Поповић је живео и пре рукоположења у Гложану па је највероватније ту и рођен око 1820. године. Око 1840. године оженио се са Стеваном са којом 27. јануара/8. фебруара 1841. године добио сина првенца Аксентија.⁸⁵ За сада смо могли да утврдимо да је касније добио и три ћерке Стану (7/19. фебруара 1842. године),⁸⁶ Станику (10/22. новембра 1845. године)⁸⁷ и Милену (11/23. маја 1848.

⁸² Атанасијева жена се звала Живана. Историјски архив Јагодина - Матична књига рођених 1837-1848.

⁸³ Тог дана родио му се син Аврам. Историјски архив Јагодина - Матична књига рођених 1837-1848.

⁸⁴ Подаци из матичних књига цркве у Гложану.

⁸⁵ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1837-1848, 155

⁸⁶ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1837-1848, 189

⁸⁷ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1837-1848, 312. Станика је умрла 28. марта/9. априла 1851. године. Историјски архив Јагодина, Матична књига умрлих Гложане 1837-1852, 329

године).⁸⁸ Јереј Сава је на парохији остао до јануара/фебруара 1860. године када га на парохији мења већ раније спомињани Пантелејмон Поповић, овог пута као старешина Миљковог манастира. Ипак, парохија ће остати при гложанској цркви и тако ће бити све до почетка 1864. године када се у једном кратком временском периоду као пароси јављају и Пантелејмон и Сава. За сада нисмо могли да утврдимо да ли је Сава Поповић у овом периоду био премештен на другу парохију или је, што је вероватније, био болестан па га је Хаџи Пантелејмон мењао.⁸⁹

На жалост, већ после само пар месеци по повратку на парохију јереј Сава ће умрети па ће гложанска парохија дефитивно потпасти под Миљков манастир негде априла или маја 1864. године. Још пре него што је парохија потпала под манастир парохију је започео да опслужује јеромонах Иларион из Миљковог манастира који се у матичним књигама први пута јавља 29. марта/10. априла 1864. године.⁹⁰ Управо се он јавља и у првом упису 8/20. маја 1864. године у коме је наведено да је гложанска парохија при Миљковом манастиру.⁹¹ Иларион ће опслуживати гложанску парохију до 13/25. септембра 1864. године када се први пут јавља јеромонах Трифун Димитријевић који ће дужност гложанског пароха обављати до 15/27. маја 1865. године када ту дужност поново преузима стари хаџи Пантелејмон али само на пар месеци.⁹² Од 12/24. септембра 1865. до 4/16. априла 1866. године гложански парох ће бити јеромонах Јосиф.⁹³ И њега ће заменити хаџи Пантелејмон али опет само на кратко - до 31. јула/12. августа 1866. године.⁹⁴ Врло кратко време гложанску парохију ће из Миљковог манастира опслуживати црквеначки свештеник јереј Гаврило Поповић до 18/30. септембра 1866. године.⁹⁵ Њега наслеђује јеромонах Данило али ће он остати гложански парох, само пар дана јер је већ 25. септембра/7. октобра 1866. године гложанска парохија одузета Миљковом манастиру и враћена гложанској цркви.⁹⁶

Одмах је, наравно, постављен и нови парох - био је то јереј Димитрије Павловић који се већ првог дана 25. септембра/7. октобра 1866. године јавља у матичним књигама.⁹⁷ Димитрије се последњи пут јавља у истим књигама 13/25. априла 1870. године.⁹⁸ Једно краће време ће гложанску парохију опслуживати црквеначки

⁸⁸ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1837-1848, 399

⁸⁹ Подаци прикупљени из матичних књига цркве у Гложану.

⁹⁰ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868,

⁹¹ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868,

⁹² Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868,

⁹³ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868,

⁹⁴ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868,

⁹⁵ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868,

⁹⁶ Небојша Ђокић, Љубодраг Поповић, *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожаревац, 2005, 191

⁹⁷ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868,

⁹⁸ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1864-1875,

парох Гаврило Поповић а онда се 7/19. јула 1870. године први пута јавља Михаило Стојчевић.⁹⁹

Негде око 1870. године учитељ у Гложану је био Јован М. Гагић, рођен у селу Мађере (срез ражањски) око 1844. године од виђених родитеља. Основну школу је завршио у Ражњу, четири разреда гимназије и Богословију у Београду. Богословију је завршио 1868. године, након чега је две и по године био учитељ у Јовцу и Гложану (“Гложанима”). Рукоположен је за ђакона 26. фебруара/10. марта 1871. године, а за свештеника га је 28. фебруара/12. марта 1871. године у Неготину рукоположио епископ Евгеније – након чега је постављен за пароха у Ћићевцу.¹⁰⁰

При гложанској цркви 1874. године постојале су две парохије: гложанска и црквеначка. Гложанска парохија се састојала из села Гложана (202 дома), Радошина (73 дома) и Бресја (53 дома) тј свега 328 домова. Црквеначка парохија се састојала од села Црквенца (167 домова), Грабовца (147 домова) и Врлана (40 домова) или свега 354 дома.¹⁰¹

Светозар Станковић, свршени богослов а бивши учитељ гложански 24. августа/5. септембра 1880. године рукоположен је за ђакона цркве јагодинске.¹⁰²

Намесник Миљковог манастира јеромонах Филарет је почетком 1880. године премештен у братство манастира Раванице, док је за управника Миљковог манастира тада постављен јереј Гаврило Поповић, свештеник црквеначки,¹⁰³ па је тако од почетка 1880. па све до 1884. године Гаврило био настојатељ Миљковог манастира.¹⁰⁴

Нешто раније, већ познатом регулацијом парохија у Београдској митрополији, црквеначка парохија је 1883. године добила само два села, Црквенац (са 197 домова) и Грабовац (са 172 дома), тј укупно 369 домова.¹⁰⁵

По подацима митрополита Михаила, при гложанској цркви су 1895. године биле две парохије: гложанска и црквеначка. Гложанска се састојала од села Гложане, Радошин, Бресје и Врлан и имала је 380 домова са 2705 душа, а свештеник

⁹⁹ Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1864-1875,

¹⁰⁰ Пуних 18 година је службовао при цркви Св. Николе у Браљини да би 1888. године јевреј Аврам Крстић парох радошевачки, као главни покретач, уз помоћ јереја Јована Гагића и осталих житеља Ћићевца озидео нову цркву у самом Ћићевцу. Јереј Јован Гагић се одликовао беседништвом у цркви и ван ње. Епископ нишки Никанор одликовао га је црвеним појасом 1903. године. Био је члан Свештеничког удружења, члан Земљорадничке задруге и члан утемељивач фонда сиромашних ђака у Ћићевцу. Јереј Јован Гагић је умро 8/21. марта 1911. године у 67. години живота, после дужег боловања. *Глас нишке епархије са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш, 1899, 65; Јереј Сава М. Петковић – парох II ћићевачке парохије, *Некролог – Јереј Јован М. Гагић*, Весник српске цркве св. 4 (април) 1911, 365

¹⁰¹ Митрополито Михаило, *Православна српска црква у Књажевству Србији*, Београд, 1874, 32

¹⁰² Хришћански весник бр. 20 од 15. октобра 1880, 480. Протојереј Светозар Станковић је у Јасици 24. августа/6. септембра 1930. г. прославио педесетогодишњицу свештеничке службе. *Јасика 6. септ. (24. август)*. Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 24 од 15/28. децембра 1930. г., 369

¹⁰³ Хришћански весник, бр. 10 од 15. маја 1880. г., 240

¹⁰⁴ *Шематизам за 1881.*, Београд, 1881. г., 204

¹⁰⁵ *Споменница Цркве Црквеначке*, 7

је био Михаило Стојчевић.¹⁰⁶ Црквеначка парохија се те 1895. године састојала од села Црквенац и Грабовец и имала је 432 дома са 2821 душом. Ова парохија је имала капелу у селу Грабовцу у којој су се вршила венчања, крштења и сечења колача, а свештеник је у то време био Станоје Јовановић.¹⁰⁷

Међутим, по подацима из Споменице, црквеначка парохија је годину дана раније (1894. године) добила још једно село, Врло, а истовремено је и пребачена да буде при свилајначакој цркви.¹⁰⁸

Јереј Михаило Стојчевић је умро 1896. године.¹⁰⁹ Крајем те 1896. године за гложанског пароха долази Димитрије Тодоровић.¹¹⁰

Димитрије Тодоровић је рођен 1866. године а рукоположен 1895. године.¹¹¹

Свештеник црквеначки Станоје Јовановић постављен је почетком 1898. године за намесника ресавског.¹¹²

Богдан Ђуричић, ђакон свилајначки, рукоположен је за свештеника 8/20. септембра 1898. године и постављен на парохију црквеначку.¹¹³

За време Првог светског рата оба свештеника и Димитрије Тодоровић из Гложана и Богдан Ђуричић из Црквенца били су интернирани од 1916. до 1918. године у Бугарској.¹¹⁴ За Богдана Ђуричића знамо да је у Бугарској био од 28. јануара/9. фебруара 1916. године до марта 1918. године када се вратио у Црквенац и поново преузео парохију.¹¹⁵

При гложанској цркви је 1924. године била само једна парохија. Наиме, црквеначка парохија која се 1924. године састојала из села Црквенца и Грабовца и била I кл. (имала је 3743 душа), била је додељена цркви свилајначакој. При гложанској цркви је била само гложанска парохија која се 1924. године састојала из села Гложана, Бресја и Радошина и била је I класе (имала је 3262 душа). Парох је био Димитрије Тодоровић, који је до 1924. године био је одликован црвеним појасом и протском камилавком.¹¹⁶

¹⁰⁶ Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 47-48

¹⁰⁷ Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 47-48

¹⁰⁸ *Споменица Цркве Црквеначке*, 7

¹⁰⁹ *Шематизам Краљевине Србије за 1897. годину*, Београд, 1897. г.

¹¹⁰ *Шематизам Краљевине Србије за 1897. годину*, Београд, 1897. г.

¹¹¹ *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци, 1925, 81

¹¹² *Постављени*, Весник српске цркве св. II (фебруар) 1898, 190

¹¹³ *Рукопложења*, Весник српске цркве св. XI (новембар) 1898, 1064

¹¹⁴ *Списак Свештених лица српске православне цркве, које су непријатељске власти по окупацији Србије интернирали – б) Интернирани од стране бугарских власти у Еска Хумаји*, Весник Српске Цркве бр. од септембра – децембра 1922, 616.

¹¹⁵ О. Думић, Н. Ђокић, Д. Николић, *У Ресави два алем камена – Храм Успења пресвете Богородице у Црквенцу*, Крушевац, 2006, 52

¹¹⁶ *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци, 1925, 81

На Васкрс 1921. године - а поводом васпостављања Патријаршије – патријарх је, међу осталима, одликовао протојерејском камилавком и Димитрија Тодоровића, свештеника гложанског.¹¹⁷

Марта 1928. године дошло је серије “замена” парохија у Браничевској епархији. Јереј Војислав Стојиловић, парох великолаолски, премештен је и постављен за пароха жабарске парохије одлуком ЕБр. 200 од 4/17. марта 1928. године. Истовремено протојереј Димитрије Лазих парох жабарски и намесник среза моравског, по молби је премештен, решењем ЕБр. 238 од 4/17. марта 1928. године за пароха александровачког, с тим да и даље остане намесник среза моравског. Истим решењем ЕБр. 238 од 4/17. марта 1928. године александровачки јереј Драгољуб Мијатовић је по молби премештен и постављен за пароха гложанске парохије. “Круг” је да тако кажемо затворен на тај начин што је јереј Александар Стефановић парох кличевачки по молби премештен, решењем ЕБр. 309 од 14/27. марта 1928. године, на парохију велико лаолску док је истим решењем ЕБр. 309 од 14/27. марта 1928. године протојереј Александар Садовничеј, капелан барске парохије, по молби премештен о постављен за пароха кличевачке парохије.¹¹⁸ Иначе, јереј Драгољуб Р. Мијатовић је био рођен 1900. године а рукоположен 1922. године. Прва парохија му је била у Крепољину.¹¹⁹

На жалост, јереј Драгољуб се убрзо по доласку у Гложане разболео па му је већ одлуком ЕБр. 672 од 19. маја/1. јуна 1928. године постављен за капелана јереј Добривоје Милићевић који је примљен из клира нишке епархије.¹²⁰ Убрзо затим епископ браничевски својом одлуком ЕБр. 583 од 13/26. априла 1929. године поделио је канонски отпуст за Жичку епархију јереју Драгољубу Мијатовићу пароху гложанском.¹²¹ По пријему у клир епархије жичке маја 1929. године јереј Драгољуб је постављен за пароха удове грбичке парохије у Гружи.¹²² У међувремену епископ браничевски је одлуком ЕБр. 567 од 10/23. априла 1929. године јереја Добривоја Милићевића капелана гложанске парохије поставио за сталног пароха исте парохије.¹²³

Међутим, јереј Добривоје је врло брзо дошао у сукоб са надлежним црквеним властима. Због тога је пресудом Духовног суда Бр. 4422 од 20. маја/2. јуна

¹¹⁷ *Одликовања*, Гласник службени лист Српска православна Патријаршија бр. 23 од 11/14. децембар 1921, 397-398

¹¹⁸ *Списак личних промена и одликовања у епархији Браничевској од 3 (16. јануара) 1928. године*, Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 21 од 1/14. новембра 1928, 321

¹¹⁹ *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци, 1925, с. 78

¹²⁰ *Списак личних промена и одликовања у епархији Браничевској од 3 (16. јануара) 1928. године*, Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 21 од 1/14. новембра 1928, 322

¹²¹ Гласник СПП бр. 16 од 15/28. августа 1929, 241

¹²² Гласник СПП бр. 17 од 1/14. септембра 1929, 258

¹²³ Гласник СПП бр. 16 од 15/28. августа 1929, 242

1931. године која је постала извршна кажњен, за кривице из чл. 173 т. 3 Закона о црквеним властима, са 30 дана епитимије.¹²⁴ Но ни то није било довољно па је одлуком надлежног архијереја ЕБр. 1802 од 19. новембра/2. децембра 1931. године јереј Добривоје одлучен од чинодејствовања до оправдања пред судом због више “тежих кривица”.¹²⁵

На основу чл. 267 Црквеног устава Св. Арх. Синод под Син. бр. 8504 Зап. 2423 од 29. октобра/11. новембра 1932. године у смислу предлога Епископа браничевског ЕБр. 1780/1932 одобрио је састав црквених општина и регулацију парохија у Епархији браничевској. У Архијерејском намесништву ресавском састав црквених општина је био следећи: свилајначка са 3 парохије свилајначке, бобовска са бобовском парохијом, дубничка са дубничком парохијом, седларска са две седларске парохије, суботичка са суботичком парохијом, медвеђска са две медвеђеке парохије, црквеначка са црквеначком парохијом, грабовачка са грабовачком парохијом, гложанска са две гложанске парохије, војштанска са војштанском парохијом, витежевачка са витежевачком парохијом и дубочка са дубочком парохијом.¹²⁶

Одлуком архијерејских власти ЕБр. 1122 од 7/20. јуна 1933. године јереј Миодраг Лилић привремени парох у Паланци (Банатска епархија) постављен је за привременог пароха I гложанске парохије с тим да даљег наређења врши дужност и пароха II гложанске парохије.¹²⁷

Одлуком бр. 435 од 18. фебруара/2. марта 1936. године премештен је Већеслав Зеин капелан кисилевски за привременог пароха II гложанске парохије.¹²⁸ Руски свештеник Већеслав Зеин је у Браничевску епархију дошао из Бањалучко Бихаћке епархије где је 1924. године службовао у Скендер Вакуфу.¹²⁹ Кад је дошао у Браничевску епархију Већеслав Зеин је најпре постављен за заступника оболелом пароху везичевском јереју Владиславу Стевановићу одлуком ЕБр. 1551 од 7/20. децембра 1928. године.¹³⁰ Неколико месеци касније одлуком ЕБр. 752 од 30. априла/13. маја 1929. године јереј Већеслав је постављен за привременог пароха II рановачке парохије.¹³¹ Одатле је пребачен за капелана у Кисилево да би коначно, као што смо навели, дошао у Гложане. Ипак ту се није дуго задржао већ је одлуком ЕБр. 989/1937 (негде мај/јун) презвитер Већеслав Зеин парох II гложанске парохије, по молби, премештен за пароха Влаолског у архијерејском намесништви млавском.¹³²

¹²⁴ Гласник СПЦ бр. 5 од 1/14. марта 1932, 70

¹²⁵ Гласник СПЦ бр. 5 од 1/14. марта 1932, 70

¹²⁶ Браничевски весник св. 1/1933, 15-16

¹²⁷ Браничевски весник књ. I св. 3 (1933), 149

¹²⁸ Браничевски весник св. 2/1936, 72

¹²⁹ *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци, 1925, 31

¹³⁰ Гласник СПП бр. 4 од 15/28. фебруара 1929, 52

¹³¹ Гласник СПП бр. 16 од 15/28. августа 1929, 243

¹³² *Премештаји*, Браничевски весник св. мај-јун-јул/1937, 161

ЗИДАЊЕ НОВЕ ЦРКВЕ У ГЛОЖАНУ

Управо у то време грађена је нова црква у Гложану али да би исприповедали причу о њеном зидању морамо се вратити готово четврт века уназад.

Пошто је 1903. године стара црква била осетно попустила покренуто је питање о изградњи нове цркве. У то време парох гложански је био Димитрије Тодоровић, председник општине Јован Стевановић и деловођа Аксентије Милошевић. Између њих је настао сукоб око првенства који ће трајати све до почетка Балканских ратова, а затим је наступио Први светски рат тако да од изградње нове цркве није било ништа.¹³³

Надлежни епископ је 1922. године наредио да се стара црква затвори јер је склона паду. Тадашњи председник општине Обрад Милановић сазвао је одбор, који је донео одлуку да се сагради нова црква. Одмах је извршен разрез црквеног приреза у износу од 100.000 динара. Међутим, поново је дошло до међусобне расправе о старешинству и редоследу уноса имена у оснивачку повељу па се због тога није ни покушало са наплатом разрезаног приреза.¹³⁴

Неколико година касније, тачније 1. фебруара 1926. године за књиговођу и благајника општине дошао је Влада Петровић. Он је разрезани прирез наплатио од становника других села који су имали земљу у атару гложанске општине. Наплаћена сума је износила 20.000 динара и њу је Влада уложио у Државну хипотекарну банку у Нишу као фонд за изградњу нове цркве. Априла исте године претседник општине Обрад Милановић је предложио општинском одбору да се донесе одлука да се раније разрезани црквени прирез од мештана отпише али се Влада Петровић томе супротставио јер је део већ био наплаћен од сељана из околних села. Тако да је усвојено да се црквени прирез ипак не отписује већ је Влада врло брзо сву суму разрезаног приреза наплатио.¹³⁵

Ипак, тек у пролеће 1934. године је Влада, тада као општински деловођа, са новоизабраним председником општине Драгутином Стевановићем покренуо питање о изградњи нове цркве. О овоме се водила дискусија све до почетка 1935. године када је на предлог председника Стевановића донета одлука о изградњи нове цркве са предвиђеним утрешком новца до 200.000 динара. Ову одлуку је и месни збор одобрио. У то време је у фонду за изградњу цркве било само 120.000 динара. Рачунало се да ће бити разне помоћи и добровољног прилога од мештана те је на предлог председника Стевановића одбор донео одлуку да се припреми материјал и отпочне изградња цркве. Изабран је и грађевински одбор од 10 чланова и 8 заменика.¹³⁶

¹³³ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 240

¹³⁴ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 240-241

¹³⁵ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 241

¹³⁶ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 241-242

Петровић се за пројекат обратио угледном београдском архитекти Владимиру Поповићу, иначе рођеном Гложанцу. Поповић је потпуно бесплатно израдио пројекат нове цркве водећи рачуна о предрачунској суми од 200.000 динара. Касније, током изградње Поповић ће потпуно бесплатно повремено контролисати радове.¹³⁷

По добијеном плану расписан је конкурс и радови на изградњи цркве уступљени су Драгутину Аировићу, предузимачу из Јагодине, с тим што је општина преузела на себе обавезу да сама сав материјал пренесе на градилиште.¹³⁸

Радови на изградњи нове цркве су започети у пролеће 1936. године. Сплетом околности премда су радови започети одобрење за изградњу цркве још није добијено. Због тога је Петровић са свештеником Миодрагом Лилићем отишао у Пожаревац код надлежног епископа да прибави одобрење. Одатле се свештеник вратио а Петровић је продужио за Београд код Министра правде а затим у Патријаршију у Сремске Карловце. Коначно, морао је да оде и у Ниш у банску управу. Најзад после 28 дана вратио се у Гложане са добијеним свим потребним одобрењима за изградњу цркве.¹³⁹

Премда је изградња цркве добро напредовала поново је дошло до сукоба међу члановима и заменицима грађевинског одбора и члановима општинске управе око старешинства и око тога ко ће којим редом бити унет у повељу. Овај сукоб је претио да поново доведе до обуставе изградње. Због тога је Петровић предложио да се у повељи поименично спомену само Краљ, патријарх, епископ и парох а да се напомене да су цркву изградила грађани села Гложана. Сазвани збор грађана је једногласно прихватио овај предлог па је коначно састављена следећа повеља:

“ПОВЕЉА

*Грађани села Гложана лично из својих средстава и добровољних прилога у години 1936 г. саградиле ову цркву Св. Николе а за време владавине Њ. В. Краља Петра II Карађорђевића; Патријарха српске православне цркве г. Гаврила Дожића; Епископа Браничевске епархије са седиштем у Пожаревцу, г. Венијамина и пароха - старешине цркве Миодрага Лилића.”*¹⁴⁰

Повеља је смештена у темељ зида источне стране олтара.

Петровић је предложио одбору да се у цркви изгради костурница и у њој пренесу тела изгинулих српских војника 1915. године. Одбор је прихватио овај предлог, костурница је изграђена и тела изгинулих српских војника на територији тадашњег среза ресавског пренешена су у њој. Петровић се у то време обратио за помоћ лично тадашњем министру правде Драгиши Цветковићу кога је лично познавао и добио помоћ у износу од 20.000 динара. Уписао се и извесни број других

¹³⁷ Споменница парохије Гложанске, Гложане, 242

¹³⁸ Споменница парохије Гложанске, Гложане, 242

¹³⁹ Споменница парохије Гложанске, Гложане, 242-243

¹⁴⁰ Споменница парохије Гложанске, Гложане, 243

добротвора (чија су имена уклесана на посебној плочи) а било је и друге помоћи па је прикупљена потребна сума.¹⁴¹ Иконостас је купљен од Николе Ивковића из Новог Сада.¹⁴²

Црква је завршена и од епископа Браничевског Венијамина, уз велику народну свечаност, освећена 6. јуна 1939. године. Домаћин прославе био је Влада Петровић. До потпуног довршетка цркве укупно је утрошено 318.000 динара.¹⁴³

ПРОЈЕКТАНТ ЦРКВЕ У ЦРКВЕНЦУ, АРХИТЕКТА ВЛАДИМИР ПОПОВИЋ

Владимир Поповић звани Влајко рођен је у селу Гложану код Свилајнца 20. јануара/1. фебруара 1876. године од оца Михаила Стојчевића (који је у то време био свештеник у Гложану) и мајке Радојке.¹⁴⁴ Владимир је испунио жељу свог прадеде, иначе угледног свештеника, да не буде поп,¹⁴⁵ али је зато, да се не заборави породична свештеничка традиција, променио презиме Стојчевић у Поповић.

Владимир Поповић је студирао на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду од 1894. до 1899. године, а диплома му је издата 23. новембра 1901. године. У напомени на дипломи стоји белешка да је кандидат 1899. године обрадио цркве у византијском стилу и да је награђен другом наградом. Следеће, 1900. године је добио прву награду за светоставски темат о гимнастичком дому у ренесансном стилу, а награђен је и 1901. године. Већ као подархитект београдске општине, Поповић је у пролеће 1902. године са одличним успехом положио државни технички испит и стекао сва права на бављење архитектуром. Указом краља Петра од 20. јуна 1904. унапређен је у подархитекту друге класе, а указом од 3. јуна 1906, такође у Министарству грађевина где је радио, додељено му је звање архитекте треће класе. У жељи да отвори пословне могућности и изван државне службе, Поповић је марта 1914. године добио уверење да му се признаје подобност за предузимача грађевина, на основу чега је могао учествовати у свим јавним лицитацијама. Касније, марта 1925, Министарство грађевина Краљевине СХС је Поповићу потврдило право на јавну праксу у архитектонској струци.¹⁴⁶

¹⁴¹ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 244

¹⁴² *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 244

¹⁴³ *Споменица парохије Гложанске*, Гложане, 244

¹⁴⁴ Владимир је крштен 2/14. фебруара 1876. године у цркви Св. Николе у Гложану. Крстио га је свештеник Ђорђе Поповић који је у то време био капелан свом оцу црквеначком свештенику Гаврилу Поповићу. Кума је била Милица супруга Вулете Стојановића из Гложана. Историјски архив Јагодина - *Матична књига рођених Гложане 1875-1883*, 8-9

¹⁴⁵ М. Јовановић, *Архитект Владимир Поповић*, Саопштења XXIV, Београд, 275. Споменимо да Јовановић наводи да је свештенику Михаилу презиме било Стојићевић међутим у свим документима Михаило се потписује са Стојчевић. Под истим презименом га воде и у свим званичним документима.

¹⁴⁶ М. Јовановић, *н. д.*, 275

Поповић је у августу 1936. године отворио у Београду биро за посредовање у купопродаји некретнина “Светехника”. У његове научне и техничке излете вођене свестрано радозналим духом спада и недатовани нацрт апарата “Стеноколерин” за уништавање стеница.¹⁴⁷

Из Балканских ратова и Првог светског рата Поповић је изишао као капетан прве класе и са високим одликовањима. Узалуд је после Другог светског рата нудио своје искуство и знање новим властима – нико није хтео старог архитекту и ратника. Једноставно, био је од свих заборављен и гурнут на маргину научних и стручних токова. 24. фебруара 1947. године се, опет безуспешно, јавио на конкурс Савезног пољопривредног добра “Косанчић” у Торжи објављен у “Политици”, са понудом да припреми нацрте и планове за грађење стамбених објеката, магацина, штала, товилишта, радничких барака, ускотрачне пруге и артерског бунара, али би, интимно, био задовољан чак и да буде само руководилац или макар извођач радова. “Ја сам овлашћени приватни архитекта и градитељ више од 40 година”, пише Поповић у својој молби. “Специјално сам се бавио студијама за израду пољопривредних зграда, стаја за стоку и живину, и о томе сам спремио једну књигу коју мислим да ћу ускоро отштампати. Исто тако спремио сам за штампу популарну техничку књигу о подизању станова. Тако опремљен мислим да би Вас задовољио, ако бисте ми поверили израду потребних пројеката како за све стаје тако и за станове запослених чиновника и намештеника.” Референце о њему као стручном раднику и човеку, како је дописао Поповић, могли су дати Кирило Савић, редовни професор Техничког факултета и министар у влади ФНРЈ, др Веља Стојковић, познати привредни стручњак и писац, инг. Драг. Адамовић, редовни професор Техничког факултета и др М. Влајинац, професор Пољопривредног факултета у пензији. Међутим, Поповић је 30. јула 1947. године умро у Београду од излива крви у мозак.¹⁴⁸

Почетке неимарске каријере Владимира Поповића можемо да пратимо још кроз његов удео у судбини цркве Св. Ђорђа на Опленцу. Наиме, на конкурс за цркву и мазулеј Карађорђевића добио је другу награду (првонаграђени је био Никола Несторовић), али се краљ Петар одлучио да се на Опленцу изведе нацрт Владимира Поповића чији му се план, лично, највише допао.¹⁴⁹ У Тополи је 24. септембра 1907. одржана велика свечаност поводом полагања камена темељца са узиданом повељом писаном старословенским писмом коју су потписали краљ Петар, митрополит Димитрије, министри Никола Пашић и Андра Николић и архитект “протомајстор” Владимир Поповић.¹⁵⁰ Забележено је да је током припрема за почетак градње, у новембру 1906. године, краљ примио архитекту Поповића. Тај

¹⁴⁷ М. Јовановић, *н. д.*, 275

¹⁴⁸ Оглас у Политици (Београд 24. фебруара 1947). М. Јовановић, *н. д.*, 275

¹⁴⁹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић 2*, Београд 1990, 399.

¹⁵⁰ Српске новине (Београд 26. IX 1907); Повеља за Задужбину Његовог Величанства Краља Петра II у Тополи, Српске новине (Београд 28. IX 1907); М. Јовановић, *Опленец*, Топода 1989, 42-43; Српске новине (Београд 27. IX 1907).

једини позив у двор би се могао протумачити и као знак опадања првобитног одушевљења за Поповићев план.¹⁵¹ Сама свечаност почетка зидања била је прилика да се јавности опише црква која ће бити подигнута на опленачком брегу, на простору месног вашаришта.¹⁵² Међутим, име архитекте Поповића је волшебно нестало из даље приче о Опленцу, а краљ је после две године одлучио да се црква Св. Ђорђа гради по плановима младог архитекте Косте Ј. Јовановића. Породица се добро сећа да је Поповић тужио краља за неиспуњење уговора, премда писана грађа не пружа податке ни о тачним разлозима одустајања од прихваћеног, одобреног и започетог извођења нацрта. Остаје нејасна и тешко објашњива и тврдња да је управо Владимир Поповић потписивао Јовановићеве планове, јер овај на то још није био стекао право.¹⁵³

Поповић је учествовао и на међународном конкурс за нову зграду Управе Државних монопола која је требало да буде саграђена на северном углу улица Немањине и Кнеза Милоша у Београду, и на коме су имали право да учествују архитекти Словени и изван Србије. Такмичење за скице за зграду Монополске управе завршено је 29. октобра 1908. године, а прву награду су добили Николај Васиљевич Васиљев и Степан Самоилович-Кричински, грађевински инжењери из Петрограда, другу архитекти Драгослав Ђорђевић и Никола Несторовић, трећу Владимир Поповић а четврту Франтишек Блажек, архитект и професор у Нозице Чечни.¹⁵⁴

Чак и ови малобројни свима познати примери јасно показују да је Владимир Поповић у годинама пред Први светски рат приметно суделовао у архитектонском животу Београда и Србије. Упркос нескривеном залагању да пронађе путеве до националног стила у архитектури, припадао је групи оних чија се полазишта не могу одвојити од чињенице да ипак припадају свом времену. Зато није требало ни претпоставити да ће његови каснији пројекти бити засновано на неком другом принципу. На Опленцу се дословније придржавао основног конкурсног задатка да се приближи Грачаници као узору. Међутим, двадесет година касније, тачније, за цркву Успења Пресвете Богородице у Црквенцу, вероватно му је било постављено много мање прецизних и строгих услова, па је Поповић могао слободније да искаже своје идеје о томе како, још једном, покушати да се начини успешан спој традиционалног са новим материјалима и облицима који ће им одговорати.¹⁵⁵

Храм у Црквенцу је грађен од 1925. до 1928. године, а архитекта Владимир Поповић је свој однос према средњовековном наслеђу које је, како је време одмицало, полако али сигурно освајало наклоност и све већу популарност, управо

¹⁵¹ Д. Живојиновић, *н. д.*, 401, 403

¹⁵² Д. Живојиновић, *н. д.*, 397.

¹⁵³ М. Јовановић, *Опленец*, Топода 1989, 48.

¹⁵⁴ Српски технички лист 24 (Београд 15. VI 1908) 228, 44 (2. XI 1908) 389. О конкурс је писао Ж. Шкаламера, *Сецесија у архитектури Београда 1900—1914*, Зборник за ликовне уметности МС 3 (Нови Сад 1967) 326—328. М. Јовановић, *Архитект Владимир Поповић*, Саопштења XXIV, Београд, 276-277

¹⁵⁵ М. Јовановић, *н. д.*, 280

ту, код храма у Црквенцу, изразио кроз другачију, модерну интерпретацију. Цео пројект црквеначког храма је изведен геометријски дисциплиновано и са поштовањем бетона као основног материјала. Црква представља добро промишљену целину искусног пројектанта који је рационално владао системом организације простора у духу византијског градитељства, мада спреман да га искаже кроз морфологију прочишћену од пуге имитације, целину код које може да се уочи зрелост архитектонске концепције, још необичнија за трећу деценију XX века – имајући у виду чињеницу да је већ надоласила плина опонашања грачаничких и каленићких облика.¹⁵⁶

Olivera Dumić, Nebojša Đokić
Serbian science center, Belgrade

VILLAGE OF GLOŽANE AND CHURCHES IN ITS

The paper deals with the concise history of the village Gložane near Svilajnac as well as the church temples in it. Data for the village of Gložane published by St. Mijatović, almost a century ago, has been significantly amended this time. For the first time, data on the new church in Gložane from the interwar period, a very important architectural accomplishment by Vladimir Popović, were also presented.

¹⁵⁶ О архитектури црквеначког храма детаније видети на другом месту. М. Јовановић, *н. д.*, 281

III
ОПШТИ СРПСКИ ЕТНИЧКИ
КОНТЕКСТ – НАУЧНИ И
ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ У
САВРЕМЕНОСТИ И ПРОШЛОСТИ

ЕТНОЛОШКО-ПРАВНИ ПРИЛОГ РАЗМАТРАЊУ И ПРЕВАЗИЛАЖЕЊУ ПРОБЛЕМА БЕЛЕ КУГЕ КОД СРБА

Никола Д. Демоња

Српски научни центар, Београд
e-mail: ndemonja002@gmail.com

Ивица Р. Тодоровић

Етнографски институт САНУ, Београд
e-mail: ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

Апстракт: *Време у којем живимо пресудно је за опстанак и самоостварење српског народа. Бела куга (с посебним нагласком на наметању чедоморства и свеприсутном моделу „напуштања земље“) задесила је Србију и српске земље, представљајући најснажнији показатељ драматичног стања у којем се народ налази. Очигледно је да је излаз из ове ситуације немогућ без ревитализације институција брака и породице, заснованих на народној и црквеној традицији српског народа, као и без свеопште борбе против антисрбизма, у смислу глобално раширене појаве. Управо антисрбизам представља и заједнички именитељ за већину различитих узрока демографских проблема српског народа; примера ради, у источној Србији је бела куга апсолутно најприоритетнија тема у најопштијем смислу. У вези с тим, право и неопходност правно-законодавног преображаја (и заштите) српског друштва – почев од права детета да се роди – јављају се као један од најбитнијих чинилаца поменуте ревитализације и борбе, у склопу дефинитивног создавања не само духовно-вредносне, већ и законске основе превазилажења кризе, тј. непосредне угрожености, у садашњости и будућности.*

Кључне речи: *демографска криза, антисрбизам, право детета, абортус и пренатална правна способност, световно и духовно право, правни преображај, улога цркве.*

Abstract: *The time we live in is crucial for the survival and self-realization of the Serbian people. The negative birth rate (with a specific emphasis on the imposition of infanticide and a ubiquitous model of “leaving the country”) has befallen Serbia and the Serbian lands, representing the strongest indicator of the nation’s current dramatic situation. It is obvious that it is impossible to find the way out of this situation without the revitalization of the institution of marriage and family, based on folk and church traditions of the Serbian people, as well as without comprehensive efforts to fight anti-Serbism as a global phenomenon. Anti-Serbism is the one common denominator of the majority of various causes of demographic problems among Serbs. For instance, in Eastern Serbia, the negative birth rate is a topic of absolutely the highest priority. In this regard, law (legislation) and the urge for legislative reform (and protection) of Serbian society – starting from the right of a child to be born – appear to be one of the crucial factors in the abovementioned revitalization process and activities within a definitive effort to build not only spiritual values, but also a legislative basis for overcoming the crisis, that is, the immediate threat, both in the present and the future.*

Key words: *demographic crisis, Antiserbism, children's rights, abortion and prenatal legal capacity, civil and canon law, the legal transformation, the role of the Church.*

***Узроци проблема и наговештаји решења – почетни оквир.*¹**

Српска етнологија, као наука која се првенствено бави народима, људима и културама, у својој основи упућена на крајње мултидисциплинарни приступ, најпре је (у корену одговарајућег методолошког полазишта) позвана да се усмери на суштинска национална питања. Њен задатак је, између осталог, и да (у смислу знања које може бити *примењено*) непосредно упуту на решавање проблема везаних за опстанак и напредак становништва српског етничког простора.² У истом духу, етнологија је позвана и на непосредну сарадњу с другим научним дисциплинама, а у овом конкретном случају с *правним наукама*, како би се дошло до закључака и модела који могу имати суштински и шири друштвени значај.³ С обзиром на хитност и неодрживост садашње ситуације – иначе сложени и вишедимензионални проблем *демографске кризе* је у првом реду неопходно означити правим именом и представити га што јасније и сажетије, без непотребних мистификација, како би непосредно био доступан читаоцима и општој јавности.

У нашем раду дотични проблем беле куге код Срба представљамо и разматрамо кроз три основна поглавља, у којима се додирују његови различити аспекти. У овом, првом поглављу, осим начелног уводног осврта, укратко се износе суштински узроци проблема и наговештаји решења. У другој целини, која је сложена и састоји се од више подтема, првенствено се говори о могућностима плодотворног сусрета световног и духовног права, у контексту питања из домена рађања, брака и породице; овде су изнесени општи појмовни оквири, различити предлози и критике савремених правних схватања (превасходно када је реч о ограничавању правног субјективитета нерођеног детета), јер су управо поменута схватања и одговарајуће праксе, заједно са осталим узроцима, довели до савремене кризе. Треће, последње поглавље – у сажетим цртама – доноси додатне, опште увиде и предлоге, уз нагласак на неопходности хитног и трајног разрачунавања с феноменом антисрбизма, као једног од основних и горућих проблема не само југоисточне Европе, већ и савременог човечанства (о којем се у јавности најчешће не говори управо из тог разлога).

У сваком случају, када размишљамо о опстанку, тј. самоодржању – из угла реалне науке, етносрбистичког приступа и резултата одговарајућих истраживања и увида – треба нагласити на самом почетку да појмове од прворазредног значаја не-

¹ Текст је резултат рада на пројекту Етнографског института САНУ бр. 177028: *Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² С тим у вези, треба нагласити и да се овај рад непосредно наслани на претходно настале текстове (Тодоровић 2018; Тодоровић 2011), тако да је и њих потребно непосредно консултовати, ради целовитог разумевања и увида у разматрану проблематику. Чињенице и закључке који су наведени у поменутим текстовима на овом месту нећемо понављати и поново анализирати, осим тамо где је то неопходно.

³ Уп. овде и Павковић 2014.

сумњиво представљају *вера (жива религија)*⁴ и *традиција*⁵, као темељи идентитета без којих је тешко замислити дугорочно функционисање српског етноса. На дотицне категорије се непосредно надовезују и *национално-историјска свест, аутентична духовна култура, неговање сопствених кључних идејних матрица, повратак упоришним културним вредностима, саборност и солидарност, породица, вековни обједињујући завети, симболи, обичаји и предања*.⁶ Такође – што је у овом тренутку посебно важно – са наведеног становишта не сме се заборавити (управо зато што се о овоме веома мало говори) ни *хришћански морал*, чији је саставни део и одговарајући *полни морал*.⁷ У складу с претходним, за нас су на овом месту изнад свега важни (*српско*) *право* и (*српски*) *законодавни систем*, у смислу практичних норми, образаца и корака које је нужно спровести у циљу *српског опстанка / препорода* и од којих зависи свака врста напретка.⁸ Другим речима, неопходан је и правно-за-

⁴ Поред осталог, повезаност раста наталитета и дубоке удрковљености (у православно-хришћанским срединама) добро је позната социолозима религије и другим заинтересованим научницима (уп. рецимо поједине чињенице изнесене у: Zabaev 2012, 13). Такође, општепознато је да је православна црква „у српском народу била чинилац кохезије, и одржавала је његов здрави дух; била је прихваћена у народу као регулатор морала, па и као оличење тежњи за опстанак, јер је одржала наш народ у најтежим историјским периодима“, а „за време личне Титове владавине, под видом борбе против вере, од које се нова идеологија дистанцирала, уназађене су наше вредносне традиције, народни обичаји, вера, патријархални кодекси, који су у духовном смислу много значили за српски народ, те је остао дезоријентисан у тим областима“, тј. „прекид са православљем и православном традицијом није само прекид са религијом као таквом, већ је то прекид и са српском духовношћу и патриотизмом“ (Војновић 1995, 131).

⁵ Када је реч о *традицији*, неопходно је указати и „на економску, демографску, психолошку корист разних ритуала и обичаја (а нарочито у вези са догађајима који побуђују јаке емоције, попут рађања, свадби, сахрана, породичних светковина итд.)“ (Војновић 1995, 126). С друге стране, код Срба су „четири деценије након другог светског рата биле прекинуте нити српских националних традиција“, при чему, по одговарајућим виђењима, није за то толико крива тадашња политичка доктрина колико „сурогат те доктрине, оличен у крутој диктатури једног несрпског политичког врха, често отворено испољеној антисрпским радњама“ (Војновић 1995, 128).

⁶ Негирање ових категорија као изузетно значајних у контексту опстанка и препорода српског народа и српских земаља са становишта реалне науке није могуће, тј. ниподаштавање њиховог значаја у дотичном смислу може се јавити искључиво са становишта покушаја (геополитички или идеолошки мотивисаних) наметања антисрпских интереса. Примера ради, по једном добронамерном закључку већ поменутог аутора који се вишеслојно бавио српском демографском кризом, „српски народ се мора тргнути из летаргије, вратити се старим, традиционалним својим вредностима, храбрости, срчаности, већој духовности, вишем моралу“, а – између осталог – „неразвијена национална самосвест је управо и разлог да су Срби као нација врло ерозивни“ (Војновић 1995, 55 и 56).

⁷ Наиме, морал „задире у све области људског живота“, а „норме морала делују пре свега кроз унутрашње психолошке механизме, при чему у првом реду доминирају такви појмови као што су савест, осећај захвалности, част, праведност итд“, односно – „ми морамо ако желимо да опстанемо као народ, да развијамо наше традиционалне моралне вредности, а не да се морално осипамо копирањем неких страних узора“ (Војновић 1995, 127 и 129). Другим речима, јасно је да оно што за неки други народ може бити неутралног карактера или чак позитивно – код Срба може имати погубне последице, тј. изазвати губитак идентитета и свеопшту пропаст.

⁸ Овде се треба осврнути и на чињеницу да „старо обичајно право није стварано и важило само за сеоску средину него и за властелу“, при чему је оно било саставни део „укупног нематеријалног културног наслеђа српског народа“, у смислу тога да је у процесу свог настајања и примене представљало „интелектуални одговор човека и људске заједнице који је био од егзистенцијалног значаја за њихов опстанак“ (Павковић 2014, 395). С тим у вези, „и данас тзв. државно, па и међународно право стварају уже стручне овлашћене

конодавни преображај српског друштва у духу његових, етнокултурним кодовима укореењених *темељних начела*, без којих овај народ – као што се лако сагледава са становишта етнологије – не може да постоји и развија се као самостална целина.

С друге стране, кључни појмови другачијег, супротног усмерења, који су за нас посебно важни, јесу, пре свега, *демографска катастрофа* и *промовисање абортуса*⁹, *антисрбизам* (што је правилнија и прецизнија реч у односу на појам *србофобија*), *геноцид*, *расрбљавање/етнички инжењеринг*¹⁰, *етноцид/културни геноцид*, *етничко чишћење*, *симболичко насиље* (на пример, у симболичко насиље спада прогон, али и занемаривање ћирилице, разбијање или замена ћириличних табли и натписа, затим – свеопште коришћење и јавна промоција, уз изражено наметање у оквиру школског система, енглеског језика, али исто тако и немачког, на рачун матерњег српског језика, као и руског у смислу цивилизацијски блиског, итд). На све ово се, као изузетно важни аспекти општег проблема, исто тако надовезују – (*суштински изнуђено*) *исељавање*, *економски геноцид*, *културни и информативни рат* и тзв. „мека“ *окупација* (чији је циљ да народ-жртва не зна да је окупиран, па ништа и не чини како би променио и поправио свој положај). Поврх свега, ту су и – *антисрпски засновани културни и законски систем*, као и својеврсни *мондофашизам* (а то је када се посредно, али и сасвим отворено, спроводи пропаганда, тј. право „испирање мозгова“, како „Срби уопште не треба да постоје“, јер ће „Европа и свет, као раније Југославија, једног дана да се уједине“, па Срби „својим постојањем само ометају општи напредак“ и томе слично¹¹; све ово су, међутим, само најобичнији изрази културног расизма – током последњих деценија, као и

групе, а скупштине, парламенти их проглашавају за опште важеће“ (Павковић 2014, 395). А када је реч о Србима треба знати и да је ретко који „сегмент традицијске културе био тако дуго и систематски излаган притисцима и насилним променама као обичајно право“ (Павковић 2014, 271).

⁹ В. низ упућујућих примера и општи контекст, рецимо, у: Адашевић 2005; Спасић 2006; Војновић 1995 (в. и друге студије М. Војновића на сродне теме).

¹⁰ Ова ставка је посебно важна – у контексту одговарајућег *културног рата за идентитет* – при чему се у случају Срба (као и Руса) примењује тактика стварања нових народа, тј. „уколико народ пружи већи отпор, креће се са стварањем од њега *мноштва нових, малих народа*“ (Антонић 2016, 77; Кара-Мурза 2007, 444). Обавезно в. конкретне примере у Ђурковић 2013, 115-152; Трифуноски 1995; Степић 2001, 225-246.

¹¹ Отприлике овакве реченице, које смо навели као примере, могуће је у пракси готово свакодневно чути током неформалних разговора од стране промотера антисрбизма међу културним радницима, уметницима и научницима, али и од стране просветних радника. Слично је, уосталом, и у јавности, па се свакодневно у медијима појављују и врло отворени изливи антисрбизма, односно правог правца тог расизма усмереног спрам Срба, који се тешко може поредити са било чим другим, посматрано у светским оквирима. У ствари, „наши уметници и ‘културни радници’, као овлашћени господари семантичког поља у Колонији, непрекидно нам испредају наратив о нашем *вечном дивљаштву*“, а по њима „то дивљаштво није поједини наш манир, нека наша случајна особина, већ само *језгро* нашег националног и културног идентитета“ (Антонић 2016, 45). Притом је „свако пропагандистичко и натуралистичко потирање знакова тог идентитета – ма колико било изражено примитивним (не)уметничким средствима – по дефиницији уметност“, почев од повраћања по српској застави итд. (Антонић 2016, 45-46). Наиме, „компрадорска буржоазија свој класни положај изводи из функције убрзане предаје/продаје (‘интегрисања’) економских, политичких, културних и других структура националне државе у руке транснационалне капиталистичке класе“, а „идентитет компрадорске буржоазије везан је првенствено за транснационалне структуре“ (Антонић 2016, 47). В. и врло илустративни текст Фузаро 2018.

раније, праћеног непосредним физичким геноцидом и етничким чишћењем – и они су у сваком смислу недопустиви, јер им је циљ растакање и уништење једног древног европског народа, који је остварио изузетна културна достигнућа).¹²

Ово су, узгред речено, општеприсутне и преовлађујуће идеје у тзв. „компраторској српској елити“¹³ која врло активно и на свим нивоима друштва спроводи идеологију антисрбизма (у смислу наметнуте друштвене норме и „правила“ понашања).¹⁴ Међутим, антисрбизам и сви његови појавни облици и праксе – јер се заснивају на презиру, ниподаштавању и/или мржњи који имају непосредан геноцидни предзнак и последице – у ствари би требало да буду строго законски санкционисани од стране државе и/или друштвене заједнице (која би, логично, у нормалним околностима требало да се залаже за опстанак и раст свог народа).

На крају, а у непосредној вези с поменутом синтагмом *демографска криза*, од посебног, изузетно упућујућег значаја – јер најбоље представља и осликава целокупност проблема и недаћа са којима се српски народ данас суочава – јесте и појам *бела куга*, као једна врста синонима за демографску катастрофу, који уједно директно асоцира и на болест, односно на крајње болесно стање народног организма.¹⁵ Куга је, наиме – као што сведочи лик *Чуме* у српској народној митологији – страшни демон који уништава читава насеља и градове. Најубојитији лек за ову страшну болест, о чему ћемо непосредно говорити у другом делу нашег текста, јесу одговарајући закони које је неопходно донети како би се наведеној пошести стало на пут. Уједно, бела куга и борба против ње су и апсолутно најважнији појмови када је реч о појединим деловима српског етничког простора, а пре свега када је у питању источна Србија и њено становништво.¹⁶

Сусрет световног и духовног права у домену брака и породице – темељна одредница односа државе и Цркве у Србији. Уводни осврт на проблем. У наредном делу текста, у складу с претходним (и поменутом потребом сарадње правних наука и етнологије, како би се разрешили најактуелнији проблеми српског народа и српских земаља), представљамо значај сусрета духовног и световног права, у не-

¹² О целокупном наведеном контексту в. опширније у Тодоровић 2018.

¹³ В. рецимо Антонић 2014, 32-33.

¹⁴ В. поново Тодоровић 2018. На овом месту највише приличи цитирати академика Предрага Пипера који закључује да је феномен антисрбизма данас „сасвим очигледна чињеница, тј. таква коју не треба доказивати неком логичком аргументацијом, довољно је отворити новине или укључити радио“, а „експлицитно именоване те чињенице избегава се да би она била што касније идентификована, односно да би могла што дуже да несметано делује у разноврсности својих појавних облика“ (Пипер 2006, 59). У складу с овом констатацијом академика, као и у вези с низом јасних чињеница, проучавање антисрбизма (и скретање пажње на овај феномен) представља научни приоритет број један, и то не само у Србији и српским земљама.

¹⁵ В. различите текстове у врло садржајном и упућујућем зборнику Срби – народ који нестаје 2011.

¹⁶ В. Тодоровић 2011. Уосталом, управо примери из источне Србије су најчешће навођени када је било потребно илустровати драматичност демографске ситуације/кризе у српском етничком контексту (в. рецимо Војновић 1995, 91).

посредној вези са значајем симфоније између државе и Цркве, саобразно суштинским усмерењима српске традиције. На ово се надовезују и поједини предлози законских решења о форми закључења брака и пренаталној правној способности. Притом су поменута решења сагледана из православно-хришћанске перспективе, сасвим у складу с чињеницом да огроман проценат становништва Србије и српских земаља представљају верници, тј. да велика већина исповеда православну хришћанску веру.¹⁷

Другим речима, у реализацији државних и друштвених циљева везаних за брак и породицу држава и Српска православна црква – у идеалтипским околностима – упућени су на сарадњу.¹⁸ Кроз ту сарадњу сусрећу се световно и духовно право. То је, уједно, и обнова традиционалне везе између црквеног права и грађанског права, а Законоправило Светог Саве означава сакрални извор ове традиције.¹⁹

Појам права и особености црквеног и канонског права. Појам права и однос права према моралу. У следећим редовима потребно је направити и један мали искорак у односу на основни ток излагања, како би се читаоцима ближе предочио појам права у контексту за који смо заинтересовани.

С тим у вези, почећемо од подсећања да је православна црква уважила дефиницију права чувеног римског правника Паулуса. Та дефиниција гласи: „Ius est ars boni et aequi“, а у савременом српском језику ово значи: „Право је уметност доброг и једнаког“.²⁰

Појам једнаког најважнија је особина права. Оно што се даје или чини другим људима мора имати једнаку вредност са оним што ти други људи дају или чине.²¹ Једнакост као принцип права процењује се и кроз идеју дистрибутивне правде. Та идеја дефинише се „као једнакост, као подједнако поступање са једнаким, и сходно томе, неједнако поступање с различитим људима и односима“.²² Предавач канонског права С. В. Троицки истиче да је идеја еквивалентности особина правног карактера Старог завета. Он указује на речи Исуса Христа: „Чули сте, да је казано, око за око и зуб за зуб, чули сте да је казано љуби ближњег твојега и мрзи непријатеља својега“.²³

За нас је, на овом месту, важна чињеница да право има колективни карактер.

¹⁷ Примера ради – и поред свих процеса и активности усмерених против Српске православне цркве и (православне) вере у Србији – по подацима изнесеним у једној од новијих, релевантних студија – „92,7% од укупног броја испитаника истиче да припада одређеној конфесији а пре свега православној“ (Blagojević 2012, 47), односно – хришћанска (православна) конфесионална идентификација је овде веома висока, првенствено када је реч о поређењу са одговарајућим идентификацијама у другим европским земљама (в. рецимо у: Blagojević 2015, 192; уп. и податке у оквиру прегледних табела, рецимо на стр. 125, 128, 136, 220, 223, 237 итд).

¹⁸ В. рецимо Демоња 2017.

¹⁹ В. Законоправило 2004.

²⁰ Троицки 2011, 26.

²¹ Троицки 2011, 28.

²² Радбрух 1980, 94.

²³ Троицки 2011, 28.

Оно може да постоји само у друштву. Из социјалног карактера права извире и његова формална природа. Указујући на ове особине права, Троицки наглашава да, за разлику од правне норме, морална норма обухвата и спољашње и унутрашње акте човека, његове жеље и намере.²⁴ Упоредујући Стари завет и Нови Завет, Троицки истиче да „*правни* Стари завет узима у обзир само спољашње чињенице, док *морални* Нови завет узима у обзир и унутрашње расположење“.²⁵

Морални или неморални акт у домену је унутрашњег суда савести. Међутим, правни акти којима су повређена права других у надлежности су суда који за повреду права изриче санкције.²⁶ У *Основима социјалне концепције Руске православне цркве* наглашава се да су право и морал две различите али блиске сфере. Разлика је у томе што „право не одређује унутрашње стање човечјег срца, будући да једини Срцезналац јесте Бог“.²⁷

Црквено право и канонско право. Са становишта православног хришћанства, Цркву је непосредно утемељио Господ Исус Христос и од Господа Исуса Христа Црква добија основно уређење. Одредбе о уређењу Цркве садржане су у Светом писму и Светом предању. Они су за Цркву непроменљиви и од самог почетка општеобавезни.²⁸ Троицки наглашава да су „Христос као оснивач и вера у Његово учење“ оно што разликује Цркву од осталих религијских друштава.²⁹ Земалско устројство Цркве предмет је црквеног права, а небески део цркве предмет је црквеног права „само у мери у којој пружа начела за развијање у условима земалског живота“.³⁰

Из угла православне цркве канонско право се дефинише као посебно право које важи у Цркви, а његову основу представља Божанско Откривење. Притом, канон је одлука црквеноправног карактера донета од стране надлежног црквенозаконодавног органа и у православној црквеној праву канони су правила која су у периоду од III до IX века донета на 7 васељенских, 10 обласних и 12 сабора светих отаца. Они су саставни део завршног кодекса целе Православне источне цркве из 883. године и обавезни су за целу Православну цркву. То је Номоканон који садржи XIV наслова.

После 883. године Православна црква прописује низ правила која уређују

²⁴ Троицки 2011, 29.

²⁵ Троицки 2011, 29. Према речима Троицког, „управо о томе говори Оснивач организације коју изучава наука црквеног права када каже: ‘Чули сте, како је казано старијима: не чини прељубе. А ја вам кажем, да сваки, који погледа на жену са жељом, већ је учинио прељубу у срцу својему (Mat. V, 27+27)’“ (Троицки 2011, 29).

²⁶ Уп. Троицки 2011, 29-30.

²⁷ Основи социјалне концепције РПЦ 2007, 57-58.

²⁸ Перић, 1999, 18.

²⁹ Троицки 2011, 31.

³⁰ Троицки 2011, 33. Овде треба додати и да Перић задатке црквеног права дели на опште и посебне. У опште задатке спадају испитивање основних принципа црквеног права, објашњавање организације и надлежности црквене власти (судске и управне), као и испитивање и утврђивање имовинских и политичких права Цркве као правног лица. Посебни задаци су темељно проучавање споменика црквеног законодавства, стварање система црквеног права и изучавање живота помесних аутокефалних православних цркава (Перић 1999, 23).

црквени живот. Она нису унета у завршни кодекс. За та правила употребљава се латински израз *ius ecclesiasticum* – црквено право. Тај назив је знатно шири тако да црквено право обухвата и канонско право, које је, међутим, старије од црквеног права и извор је његовог настанка.³¹

Објашњења и предлози у вези с формом закључења брака и пренаталном правном способношћу. Форма закључења брака. У Републици Србији законски је институционализована обавезна грађанска форма брака. Верски облик брака је у домену приватног и ствар је личног опредељења. Временски редослед форми брака (грађански и верски брак) неважан је. Обавезну форму грађанског брака, примера ради, прописују и руско, француско и немачко право.

У српској општој и стручној јавности изнети су предлози да се правно институционализује равноправност грађанског и верског брака.³² Између осталог, рецимо, и енглеско право, право скандинавских земаља, италијанско, шпанско, португалско, грчко право, као и право Аустралије, прописују равноправност и аутономност верске форме брака.

Форма закључења брака, црквено-правна традиција и право на избор. Потреба да се верски брак у Србији уведе у „службени, законски правни простор“³³ не произилази само из решења на која указује упоредно право. Принцип верског плурализма такође није једини разлог да верски облик брака постане део јавног, законског простора. Црквено-правна традиција у оквиру у којем се развијало српско брачно и породично право битан је чинилац успостављања равноправности и аутономности верског брака у Србији. Део те традиције јесте и повезаност моралних категорија као битних компоненти вредносног система са религијом.³⁴ Та повезаност изнедрила је националну индивидуалност српског брачног и породичног права.³⁵ Законоправило Светог Саве и Законик цара Душана представљали су, након пада под турску власт, главне изворе права.³⁶ Обичајно право, које се развијало под знатним утицајем црквеног права, постаје тада, али и дуго времена након увођења писаних закона, „једини оријентир у регулацији основних друштвених односа и

³¹ Перић, 1999, 19.

³² У Републици Србији припрема се доношење Грађанског законика. Влада Републике Србије формирала је Комисију за израду Грађанског законика (в. „Службени гласник РС“, бр. 104/96, 110/06, 85/09.). Преднацрт Грађанског законика предат је општој и званичној јавности на разматрање. Члан 2235 Преднацрта гласи: „Брак се закључује на свечан начин, пред матичарем и уз присуство два сведока.“ Међутим, предлаже се *алтернатива* и претходни члан мења се тако да гласи: „Брак се закључује у свечаном грађанском или верском облику“. Такође, даје се и *напомена*: „Верски облик брака могао би евентуално да се регулише под условом да Устав Републике Србије то омогући“; в. Радни текст Грађанског законика Републике Србије. Радни текст објављен је на сајту Министарства правде Републике Србије (<https://www.mpravde.gov.rs/files/NACRT.pdf>).

³³ Панов 2011, 31.

³⁴ Павићевић 2006, 11.

³⁵ Павићевић 2006, 13.

³⁶ Павићевић 2006, 12.

истовремено њихов заштитник и чувар³⁷. У црквено-правној традицији српског брачног и породичног права прожимају се живот цркве и народни живот.³⁸

Слободни избор форме закључења брака заснива се и на хришћанској традицији. Троицки истиче да је „стара црква у суштини у питању о форми брака штирила тачку гледишта факултативне брачне форме и у једним случајевима препоручивала је религијску црквену форму, у другим – грађанску“³⁹ (Троицки указује да обавезне форме брака није створила Црква, већ су оне дело државног апсолутизма. Са овог становишта, општеобавезну црквену форму брака на истоку створио је апсолутизам византијских царева, док је на западу она дело апсолутизма француских краљева.⁴⁰)

Законским уређењем равноправности грађанског и верског брака у Србији ускладио би се однос норми духовног и световног права у домену брака, односно – тада *светост задобија легитимност*. Штавише, монопол грађанске форме брака је у супротности с правом на избор и слободом савести. Он је супротстављен и афирмацији верске слободе, јер право на избор верског обреда венчања извире из слободе исповедања вере у Бога.

Пренатална правна способност. У Србији се данас, у оквиру опште и стручне јавности, расправља о правном положају нерођеног детета. Одредбе о пренаталној правној способности садржи и Грађански законик Републике Србије који је у поступку доношења.⁴¹

У српској правној литератури заступљена су различита гледишта о правном положају нерођеног детета. Са нашег становишта, посебан значај има схватање које правни положај нерођеног детета разматра кроз повезаност ставова канонског права и научних достигнућа.

Смисао саборских канона: заштита живота детета и заштита живота жене. Надовезујући се на претходно, важно је да знамо како саборски канони зачетом а нерођеном детету признају својство субјекта у праву. То признање произилази из правила о намерном побачају. На сабору у Анкири, Свети Оци у 21. правилу прописују да је убица жена која се одала блудочинству, па убија заматак у утроби

³⁷ Павићевић 2006, 12.

³⁸ Павићевић 2000, 16-21.

³⁹ Троицки 1934, 171.

⁴⁰ Троицки 1934, 175.

⁴¹ Члан 24. Преднацрта Грађанског законика Републике Србије предвиђа да „зачето дете још пре рођења има посебну правну способност чија се садржина и обим утврђује посебним законом“. И овде се предлаже *алтернатива*, тј. претходни члан мења се и гласи: „Зачето дете, под претпоставком да ће се живо родити, сматра се као рођено, у погледу права која би имало, да је рођено“. Правило римског права према коме се зачето дете сматра рођеним ако је то у његовом интересу и под условом да се живо роди (*Nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de comodo eius agitur*), укључено је у савремене правне системе. Према овом правилу, заматак није субјект у праву. Он је део тела мајке и за њега се везују наследна права која стиче под условом да се роди жив.

или се бави прављењем лекова који га могу уништити.⁴² Канонско право, исто тако, брине и о жени која хоће да спроведе чедоморство. Тумачећи 21. правило Василије Велики указује да жена, која настоји да побаци, излаже и себе опасности, пошто жене од таквих покушаја најчешће умиру.⁴³

Наведено 21. анкирско правило у потпуности се уноси у све источне зборнике правила, почев од Понтијског сабора. Од Трулског сабора оно је саставни део општеобавезног канонског кодекса источне цркве. Исти смисао као и 21. анкирско правило имају 2. и 8. правило Светог Василија Великог.

Свети Сава је саборске каноне уградио у своје Законоправило. Термин „де-теубиствени лек“ Свети Сава користи да означи убиство заметка. У државном праву српске државе Немањића потпуно је јасно да је дете у мајчиној утроби субјект у праву.⁴⁴ Посебан значај има и запажање да Законоправило Светог Саве не уређује само црквени живот, „него и живот сваког појединца верника, водећи бригу о човеку још пре његовог рођења, односно од зачећа па све до смрти, а у неким питањима из области брачног и наследног права – после смрти“.⁴⁵

Канони Светих Отаца и грађанско право. У области грађанског права заступљено је и гледиште да живот човека почиње зачећем и да је нерођено дете субјект у праву. Право на живот нерођеног детета је урођено, неприкосновено и неповредиво. Уосталом, може се рећи и да је ово гледиште утемељено на достигнућима медицине и пренаталне психологије, тј. да научни резултати потврђују истинитост канона Светих Отаца.

Медицинска наука утврдила је, између осталог, да се човек у потпуности морфолошки формира у седмој недељи од момента када је зачет. Тада сви његови органи почињу истовремено да функционишу.⁴⁶ У првом тромесечју живота дете са осећајем прима информацију и реагује на њу. У другом тромесечју у функцији су сва његова чула. Функција мозга и нервног система је довршена.⁴⁷ То сићушно биће, у „почетном стадијуму свога развоја мање од главе чиоде“⁴⁸, живи – оно има срчану и мождану активност.

⁴² С тим у вези, „жене, које су се блудочинству одале, па убијају заметак у утроби, или се баве прављењем лијекова, који га могу уништити, пређашња једна наредба одлучује до краја живота; и томе се уопће слиједи. Ми пак, у намјери да будемо човјекољубивији у овоме, наређујемо, да такве издрже десет година кајања, пошто пријеђу установљене ступње“ (Милаш 2004, 22).

⁴³ Милаш 2004, 23.

⁴⁴ Стјепановић 2015, 216.

⁴⁵ Петровић 2004, XII.

⁴⁶ Стјепановић 2015, 218-219. Наиме, како истиче Алкорн, „између првог и деветог дана након зачећа ново биће се причвршћује за зид материце ради сигурности и хране. Њен или његов пол већ може да се одреди научном методом. До четрнаестог дана дете лучи хормоне који прекидају мајчин хормонални циклус. Биће потребно још две недеље пре него што почну јасно да се разазнају људске црте, и још три да би биле сасвим очигледне. Оно је ипак пуноправни члан људске расе“ (Alkorn 2009, 33).

⁴⁷ Стјепановић 2015, 219.

⁴⁸ Попов 2005, 306.

Пренатална психологија утврдила је да се дете може сећати и онога што му се догодило у току мајчине трудноће. Свака емоција мајке, као што је на пример страх, утиче на понашање детета. Уколико је мајка у страху и срце детета јаче удара.⁴⁹ Дете своју нежељеност осећа у току трудноће, тј. оно касније може имати наглашено негативан однос према животу.⁵⁰ Исто тако, стрес који настане за време рата дете у мајчиној утроби осети и због тога може да подлегне разним болестима, али може да задобије и психичке трауме.⁵¹

Хришћанска филозофија брака такође указује на неприкосновеност и неповредивост живота нерођеног детета. Троицки посебно указује на то да је „заметак *непрекидан процес* стварања човека“.⁵² Он наглашава значај црквеног гледишта да је суштина живота обоготворење човека. Заметак је, истиче Троицки, „син човечији“, тј. „дете“ и „због тога има право на заштиту свог живота, као и човек“.⁵³

Теорија прогресивне заштите ембриона и савремени модели прекида трудноће. Модерна правна схватања полазе од става да је нерођено дете субјект у праву са одређеним ограничењима. Живот човека настаје зачећем, а штити се тек од одређеног стадијума ембриогенезе.⁵⁴ Према теорији прогресивне правне заштите ембриона, која је настала у Холандији, различите фазе ембриогенезе имају различиту правну заштиту. Правом се штити еволуција ембриона од ствари ка особи. Ембрион има најмањи степен права и заштите, фетус има већи степен заштите, док живо новорођенче има највећи степен заштите, односно пуну правну способност.⁵⁵

Савремени модели прекида трудноће настали су под утицајем модерних правних схватања о ограниченом правном субјективитету нерођеног детета. Већина држава прихвата компромисно решење о временском ограничењу абортуса који може да се изврши на захтев мајке.⁵⁶

Либерални или *периодични* модел прекида трудноће примењује се у Сједињеним Америчким Државама. Доношење одлуке о абортусу у првом тромесечју трудноће у искључивој је надлежности жене и њеног лекара. У другом тромесечју државни интерес ограничен је на уређивање поступка абортуса у циљу заштите здравља мајке. Држава стиче легитиман интерес да забрани абортус када фетус достигне способност за ванматерични живот, осим ако је абортус неопходан за очување живота и здравља мајке.⁵⁷

⁴⁹ Стјепановић 2015, 218.

⁵⁰ Стјепановић 2015, 220.

⁵¹ Стјепановић 2015, 222.

⁵² Троицки 1934, 159.

⁵³ Троицки 1934, 159.

⁵⁴ Медаковић 2014, 271.

⁵⁵ Медаковић 2014, 271.

⁵⁶ Медаковић 2014, 275. В. рецимо Simeunović-Patić i Jovanović 2007, 250-252.

⁵⁷ Simeunović-Patić i Jovanović 2007, 252.

Репрезентативни представник *индикационог* модела прекида трудноће је Немачка. Према становишту Уставног суда обавеза је државе да заштити право нерођеног детета на живот. Ситуације дозвољеног прекида трудноће су изузеци у односу на инкриминисани побачај. Индикације су: *озбиљна опасност по живот или здравље труднице; опасност да се дете роди са непоправљивим поремећајем; трудноћа као резултат кажњиве обљубе; опасност да трудноћа жену доведе у неподношљиву ситуацију, укључујући и социоекономске разлоге*.⁵⁸ Ситуација која је за трудницу неподношљива мора бити потврђена од стране лекара који неће бити укључен у интервенцију. Дозвола абортуса у првих 12 недеља трудноће, када се он може извршити само ако постоји неподношљива ситуација или трудноћа као резултат кажњиве обљубе, условљена је обавезом саветовања труднице и обавезним тродневним периодом за размишљање након саветовања. После рока од 12 недеља, прекид трудноће неће бити кривично дело у случају постојања медицинских и еу-геничких индикација.⁵⁹

Критика модерних правних схватања о ограничењу правног субјективитета нерођеног детета. Општи оквир. Модерна правна схватања утемељена су на индивидуалистичкој етици. Основни правно-политички разлог прихватања ограниченог правног субјективитета нерођеног детета према теорији прогресивне заштите ембриона огледа се у потреби за помирењем права детета на живот и репродуктивних права жене у која спада и тзв. право на абортус. Такозвано право на жељени абортус у првим месецима трудноће продукт је компромиса између тих права. Такво схватање има своје утицајне представнике у Србији. У српској правној литератури заступа се и схватање да је абортус као саставни део репродуктивних права жене утемељен на принципу који материјално, морално и политички оправдава „контролу сопственог тела“.⁶⁰ Абортус се дефинише и као „лично, диспозитивно, неопућиво, неимовинско, ексклузивно право које припада искључиво трудници“.⁶¹

⁵⁸ Simeunović-Patić i Jovanović 2007, 252.

⁵⁹ Simeunović-Patić i Jovanović 2007, 252. У Републици Србији поступак прекида трудноће регулисан је Законом о поступку прекида трудноће у здравственим установама („Службени гласник РС“, бр. 16/95 и 101/2005). У тренутку настанка овог текста, прекид трудноће може да се изврши на захтев трудне жене. За прекид трудноће лица које је млађе од 16 година и лица које је потпуно лишено пословне способности, потребна је писмена сагласност родитеља, односно старатеља. У случају одсутности или спречености родитеља, односно старатеља, прибавља се сагласност надлежног органа старатељства. Прекид трудноће може да се изврши до навршене десете недеље трудноће. Изузетно, прекид трудноће може да се изврши и после тога. У Русији је, пак, намерни прекид трудноће регулисан Законом о здравственој заштити становништва (в. Ковачек Станић 2015). Према овом закону, поређења ради, прекид трудноће може да се изврши после 12. недеље ако постоје одређене индикације. Прекид трудноће може да се изврши до 22. недеље када се ради о силовању, а у свако доба на основу медицинских разлога везаних за трудницу. Прекид трудноће због тешке економске ситуације жене или из других социјалних разлога је 2012. године забрањен. Утврђена је листа медицинских разлога на основу којих прекид трудноће може да се изврши у свако доба. То су следеће болести: туберкулоза, дијабетес, канцерогени тумори, различите срчане болести, одређене генетске и душевне болести и друге.

⁶⁰ Vilić i drugi 1999, 42.

⁶¹ Vilić i drugi 1999, 32.

Међутим, и канони Светих Отаца и достигнућа савремене науке указују да модерна правна схватања о правној способности нерођеног детета почивају на погрешним етичким претпоставкама. Православна теологија истиче да је у хришћанском, библијском искуству, личност *односан* појам. Тај појам, наиме, искључује из себе сваку врсту индивидуализма.⁶² Дете је дар Божји и еманација вечне љубави Божије. Човек је личност од момента зачећа, „јер се дете још у утроби остварује као личност кроз свој однос са мајком која му даје идентитет“.⁶³

Брачна слобода утемељена је на Божанској љубави која је основ сваке личности понаособ. Нерођено дете је личност као што су то његова мајка, али и његов отац. Према томе, слобода жене да одлучује о рађању одузима оцу детета право „да испољи своју слободу као пуноправан члан свеукупног процеса рађања“.⁶⁴

Криза правне свести као одраз дехристијанизације брака и породице у српском друштву. На основу свих увида и расположивих чињеница можемо недвосмислено закључити да је правна свест у Србији одвојена од њених хришћанских корена. Наиме, у наметнутом јавном дискурсу вера, породица и право углавном се не промишљају као аутентичне вредности духовне културе српског народа. На вештачки начин, и уз употребу различитих пропагандних (али и правних!) матрица, затомљена је свест о осећању брака као сопственог *духовног огњишта*⁶⁵ и породице као средишта одгајања *основа духовног карактера* детета.⁶⁶

Раздвајање правне свести у односу на њене хришћанске изворе последица је процеса разградње и трансформације традиционалних вредности. Тај процес започиње средином 18. века⁶⁷, а након Другог светског рата долази и до радикалног прекида са вредностима аутентичног православља. Имајући у виду савремена дешавања, можемо приметити да је раздвајање Цркве и државе нарочито погодило православље, али је превасходно негативно утицало на читав српски народ и све димензије његовог постојања. Прецизније речено, овим раздвајањем растаче се бићу источног хришћанства иманентан однос сарадње (симфоније) државе и Цркве.⁶⁸ То је истовремено и удар на православно поимање брака као свете тајне која два бића различитог пола везује „доживотном духовном и телесном везом ради потпуне животне заједнице рађања и васпитавања деце“.⁶⁹ Наведеним одвајањем брак доспева у надлежност државе и постаје формално-правни уговорни однос, тј. – *брак је десакрализован* (а тиме, поред осталог, услед низа повезаних разлога, лишен и своје демографске снаге).

⁶² Тупеша 2012, 395.

⁶³ Тупеша 2012, 396.

⁶⁴ Тупеша 2012, 397.

⁶⁵ Иљин 2008, 88.

⁶⁶ Иљин 2008, 91.

⁶⁷ В. рецимо у: Павићевић 2006, 55-56.

⁶⁸ Благојевић 2012, 15.

⁶⁹ Перић 1999, 279.

Југословенско право као чинилац дехристијанизације брака и породице. Овде треба нагласити и да се југословенско право, након Другог светског рата, ствара под утицајем идеологије социјалистичког хуманизма која демократизацију друштва и еманципацију личности промовише кроз идеју прогреса. У склопу те идеје раскид са традицијом тумачи се као раскид са нападним, конзервативним и патријархалним.⁷⁰ Правне норме раздвајају се од морала. Потреба правне и друштвене сигурности понекад се и супротставља моралним нормама.⁷¹ То је, такође, и раскид са моралним схватањима испољеним кроз обичајно-правни систем у коме се прожимају народне и црквене норме⁷² и који је уобличавао и омогућавао егзистенцију српског народа током претходних векова. Осим тога, идеја о промени породице и њеном подруштвљавању значила је, у ствари, одвајање појединца од његових породичних веза и традиционалне лојалности према рођацима.⁷³

Поред осталог, начело слободног родитељства и репродуктивна права југословенско право подиже на ниво уставних принципа. Стварају се претпоставке за друштвену афирмацију модела породице са једним до два детета. Кључну улогу у остваривању тог модела имају абортус и традиционални модели контроле рађања (*coitus interruptus*).⁷⁴ Од већине других социјалистичких земаља Југославија се разликовала по томе што није ограничавала приступ контрацепцији и абортусу.⁷⁵

Идеологија радикалног феминизма и родна идеологија – неки од примарних фактора разградње хришћанских корена правне свести у Србији данас. Такозвано „право на абортус“ у Србији данас промовишу протагонисти идеологије радикалног феминизма. Могло би се приметити и да је, с њиховог становишта, абортус својеврсни пут ка стицању материјалног благостања (тј. новца и каријере, односно сплета сродних „вредности“ које радикалне феминисткиње сматрају својеврсним божанством). Из њиховог, радикалног посматрачког угла, жена је подређена мушкарцу због своје полне улоге, а рађање је разлог трајне зависности жене од мушкарца. Другим речима, поједностављено приказано, због трудноће она није у стању да обавља јавне послове, па абортус и употреба контрацептивних средстава омогућавају жени да ухвати корак са мушкарцем на тржишту рада и у грађењу друштвене каријере.⁷⁶ Дакле, суштински посматрано, радикални феминизам

⁷⁰ Павићевић 2006, 43.

⁷¹ Павићевић 2006, 86.

⁷² Павићевић 2006, 86.

⁷³ Тодоровић 2011, 4.

⁷⁴ Дрезгић 2016, 336.

⁷⁵ Дрезгић 2016, 338.

⁷⁶ У рукама протагониста и поборника идеологије радикалног феминизма, у садашњем тренутку, сконцентрисана је огромна политичка моћ. Примера ради, у нашој стручној јавности није посвећена довољна пажња пресуди у случају Роу против Вејда, коју је донео Врховни суд Сједињених Америчких Држава. Овом пресудом стављен је ван снаге не само закон који забрањују абортус у држави Тексас, већ су и у другим државама САД, које су такве законе донеле, они стављени ван снаге. Истовремено, ова пресуда проширила је „либералне“ законе у оним државама САД које су у одређеним случајевима дозвољавале

низам, инсистирајући на праву жене да одлучује о своме телу, тј. на тзв. праву на абортус, негира и одбацује рађање и материнство као узвишену улогу својствену искључиво жени.

У сваком случају, несумњиво је – и то не само с хришћанског становишта – да поставке родне идеологије деградирају достојанство личности мајке, детета и оца. Родна идеологија тврди да сексуалност није биолошки дата већ се она конструише, тј. да се људско биће рађа као полно неутрално и тек путем социјализације постаје мушкарац или жена. Појмове мушкост и женскост, по њима, треба „деконструисати“ и то је (дакле, негирање и уништавање самих основа људскости!) пут ка укидању дискриминације жена. Примера ради, из овог анти-хуманистичког угла, који се смишљено намеће Србији и српским земљама (у склопу општег пројекта антисрбизма), породичне термине *отац*, *мајка*, *муж* и *жена* друштво је наметнуло и ови термини морају да се замене родно неутралним одредницама као што су, на пример, термини *родитељ 1* и *родитељ 2*.

Култура смрти као последица дехристијанизације брака и породице у Србији. Идеологија радикалног феминизма и родна идеологија потиснуле су из јавног дискурса хришћанско поимање личности, а самим тим *љубав* и *савест* који надахњују правну свест.⁷⁷ Штавише, протагонисти ових идеологија хришћанству приписују *сексизам*, идеолошки конструкт који негира различитост природе жене и мушкарца и њен утицај на њихово понашање и функционални положај у друштву.⁷⁸

Наука је, уосталом, већ указала на методолошке недостатке теоријских поставки радикалног феминизма и родне идеологије. Острашћеност чини ове идеологије „слепим“ у односу на одређене чињенице и неопрезним у поступку њиховог повезивања и тумачења.⁷⁹ Сасвим јасно је и да епистемолошке мањкавости тих идеологија могу изазвати негативне последице по науку и друштво.⁸⁰ Једна од таквих негативних последица је и „да следбенице феминизма заснованог на роду виде жене и мушкарце као, у основи, две одвојене и противстављене класе људи“⁸¹, а афирмација тзв. права на абортус, заснована на овим идеологијама, позитивно право у Србији уводи у простор неправда и директно поспешује већ постојећу демографску катастрофу, као и друге процесе који су погубни по опстанак српског народа (у складу с његовим темељним етнокултурним карактеристикама, које су непроменљиве у контексту постојања/опстанка српског идентитета и етничког бића).

абортус. Поводом тога, важно је нагласити да су на незаконитост поступка доношења пресуде директно утицале радикалне феминисткиње, а жена чије име пресуда носи ниједном није сведочила. Штавише, она се није ни појавила у суду и она никада није абортирала. Од доношења ове пресуде, 1973. године, до почетка 2018. године, око 60 милиона нерођене дече страдало је у абортусима у САД (в. Стајић 2018).

⁷⁷ Иљин 2008, 148.

⁷⁸ Антонић 2011, 246.

⁷⁹ Антонић 2011, 14.

⁸⁰ Антонић 2011, 29.

⁸¹ Антонић 2011, 9.

Такође, водећи српски интелектуалци упозоравају на трагичне последице културе смрти. Наиме, „наша култура смрти изводи ону срамну ‘моралну гимнастику’: зачетом детету одузима се статус човека, те му се додељује статус ‘фетуса’, тј. нежељене израслине (попут какве жлезде)“, а „ту ‘израслину’, наравно, треба ‘оперисати’“, па „тако култура која, иначе, спремно негује *презентистички расизам* – уверење да су наши преци били не само мање интелигентни већ и мање морални од нас (‘дивљаци’), може у исто време да осуђује чедоморство у архајским друштвима (чињено услед демографског притиска), а да сама практикује ‘утробно чедоморство’ – приказујући га, притом, и као врхунац ‘еманципације жена’ (‘женско људско право’, ‘право да се немају нежељена деца’).“⁸²

Људско достојанство као источник правне свести и врхунски принцип препорученог успостављања правних оквира сарадње државе и цркве у заштити брака и породице. Полазимо од тога да је држава, као „подручје моралног и правног ума“⁸³, неизоставно позвана да штити достојанство људског живота и право на слободан развој личности. Слично томе и Црква, чији је смисао и сврха *спасење*⁸⁴, слободу и боголикост достојанства човекове личности сматра даром Божјим.⁸⁵ Према томе, сасвим логично је закључити да између српске државе и Српске православне цркве – у интересу српског народа, тј. његовог опстанка и препорода – треба да се успостави однос „кооперативне неосимфоније“.⁸⁶ С тим у вези, а у складу и с приступом овог текста, људско достојанство нерођеног детета – у идеалтипским околностима – подједнако треба да буде (примарна) брига и српске државе и Српске православне цркве.

Неопходно је, дакле, да српска држава и Српска православна црква синхронизовано делују на искорењивању друштвених узрока абортуса. Истовремено, треба предузети правно-политичке мере на основу којих ће се из правног поретка елиминисати тзв. право на абортус. Поводом овога, још једном подсећамо и да су како канони Светих Отаца, тако и достигнућа савремене науке, потврдили хришћанско уверење „да је плод у свим стадијумима развоја човек и да се на њега потпуно и у сваком смислу односи заповест ‘не убиј’“.⁸⁷

Србија се, у тренутку настанка овог текста, налази пред усвајањем новог Грађанског законика. У вези с тим, уколико би се приступило доношењу посебног закона о уређивању обима и садржине правне способности нерођеног детета, тај закон би – по нашем мишљењу – изнад свега требало да следи принцип међународне Декларације о правима детета, по којем је „детету због његове физичке и мен-

⁸² Антонић 2016, 36.

⁸³ Шијаковић 2011, 412.

⁸⁴ Шијаковић 2011, 412.

⁸⁵ Основи социјалне концепције РПЦ 2007, 146.

⁸⁶ Аврамовић 2007, 100.

⁸⁷ Карелин 2005, 364.

талне незрелости потребна нарочита заштита и брига, укључујући и одговарајућу правну заштиту, пре као и после рођења⁸⁸.

Неприкосновеност живота нерођеног детета требало би да буде темељни принцип будућег закона. Нерођеном детету неопходно је дати јединствену правну способност, а то значи да је нерођено дете истовремено титулар личних и имовинских права. Принципи садржани у Повељи о правима детета пре, током и после рођења, усвојеној на Генералној скупштини Међународног удружења за пренаталну психологију и медицину 3. јуна 2005. године у Хајделбергу, путоказ су за обликовање правних норми будућег закона. Полазећи од тих принципа, и логично и нужно је да српска држава и Српска православна црква сарађују на законској институционализацији следећих права нерођеног детета: *право да се поштује као независна особа; право на безбедан пренатални однос и везе; право на поштовање и заштиту континуитета стечених искустава током трудноће и рођења; право на утврђивање последица које за његов развој могу имати медицинске мере предузете према мајци; право на обезбеђење доласка на свет љубављу родитеља; право на одговорне, осећајне и посвећене родитеље или старатеље; право на квалитетну исхрану*.⁸⁹ Остварење наведених права предуслов је за развој физичких и духовних потенцијала детета, као и повезаности са правима будућих генерација.⁹⁰ Подразумева се, наиме, најважније је право детета да се роди, јер је то предуслов за остваривање свих других његових права.

Додатни општи увиди и предлози у ширем контексту (или – најважније је разрачунавање са антисрбизмом). У склопу завршног осврта, у виду једне врсте закључка, можемо нагласити да – у контексту решавања проблема беле куге код Срба⁹¹, а поврх претходно изнесених увида и предлога – нису толико важне појединачне мере колико је важан *систем*. Прецизније речено, водећим српским интелектуалцима позитивног усмерења спрам српског питања јасно је да се тренутно српски народ налази у стању једне врсте *окупације* (која је различитог степена изражености у различитим српским земљама и која је, често, културне и духовне природе)⁹², као и да је неопходно *окупациони систем* заменити *српским системом*.⁹³ У том смислу је потребно и претходно поменуто јачање свести о духовно-

⁸⁸ В. Права човека 1991, 71.

⁸⁹ Уп. Стјепановић 2015, 219-220.

⁹⁰ Стјепановић 2015, 219.

⁹¹ В. Срби – народ који нестаје 2011; Тодоровић 2011. Разноликост појединачних узрока в. рецимо у Војновић 1995.

⁹² У различитим текстовима домаћих и страних аутора врло често се у последње време пише о суштинској окупацији Србије (в. рецимо Ломпар 2014), док се за поједине делове Србије (Косово и Метохија), као и за друге српске земље, може рећи да се, фактички посматрано, налазе и под директном окупацијом (в. рецимо Дугин и Савин 2018, 48 и 49).

⁹³ Између осталог, компрадорску интелигенцију (силом претворену у владајућу класу) краси „уверење да је месно становништво заслужило тлачење коме је подвргнуто, све дотле док се не 'промени'. Али, пошто је

вредносном и правном преображају српског друштва у духу његових темељних етнокултурних вредности и подстицања одговарајућих позитивних процеса, у циљу народног опстанка и препорода.

Зауставити белу кугу, у ствари, првенствено значи системски зауставити даље ширење и наметање *антисрбизма*, како на духовном и културном, тако и на законском нивоу, тј. на плану свеобухватног, а тиме и правно утемељеног заустављања одговарајућих процеса који имају јасно изражен етноцидни и геноцидни предзнак, а који се још увек спроводе над Србима.⁹⁴ Њихова је непосредна, највидљивија последица и тзв. бела куга, заједно са промовисањем одласка у иностранство (као основног животног циља, који тренутно у пракси намеће и школско-васпитни систем, медији итд.)⁹⁵, чедоморства и нерађања (тј. „културе смрти“) у српским земљама.⁹⁶ Довољно је, наиме, бацити поглед на положај српског народа на Космету⁹⁷, у Хрватској, Црној Гори, Федерацији БиХ, Македонији, Словенији, Албанији итд, па у потпуности постати свестан размере и свеprisутности поменутог антисрбизма, који је прерастао у глобални феномен⁹⁸, али је посебно наглашен управо на српском етничко-етногенетском простору и у околним земљама.⁹⁹

захтевана промена свагда таква да је или немогућа, или се своди на народно самоукидање, онда разлика између колонизатора и колонизованог – у односу политичке доминације и економске експлоатације – остаје трајна. Компрадорска интелигенција, исмевањем културе свога становништва, ругањем сваком разлогу за патриотизам, те забраном сваког уметничког изражавања националних вредности и осећања, заправо оправдава колективну потчињеност домаћег становништва, приказујући је као нешто заслужено. Она тиме потчињеност не само да нормализује, већ је и уконачује – претварајући је у трајно и неизмењено стање“ (Антонић 2016, 93). На овај начин тежи се и установљавању опште малограђанске свести која се заснива на антисрбизму. У сваком случају, деловање компрадорске елите у (српској) култури непосредно је повезано са феноменом „културне колонизације Србије“ (Антонић 2016, 44).

⁹⁴ В. Тодоровић 2018.

⁹⁵ По опоминућем закључку, изреченом још 1995. године, као врло тежак, „кардинални“ проблем српског народа, именован је „његов метанастазички тренд, који иде центрипетално, а не центрифугално“, при чему овај проблем датира још „од времена када је српски народ потпао под османлијску власт, али је посебно потенциран након другог светског рата, у тзв. другој Југославији“ (Војновић 1995, 53), а у савременим оквирима су поменути процеси додатно интензивирани. Али ни овај проблем, наравно, није настао случајно, односно – „треба имати у виду да се данас у низу западноевропских земаља врши и смишљена и немилосрдна асимилација стотина хиљада младих Срба“, тј. „пошто је у овим земљама (рецимо, Немачкој, Аустрији итд.) поклекао наталитет, оне асимилацијом имиграната и њиховог младог нараштаја настоје да поправе квалитет и бројност своје нације“ (Војновић 1995, 56). Саобразно претходном, и масовна употреба, тј. наметање, увођење и учење енглеског и немачког језика у српским школама и међу Србима данас, налази се у непосредној вези са смишљеним пројектом асимилације Срба и њиховим претварањем у етнички материјал за демографско јачање других нација; ово се у потпуности наслања и на процесе који су трајали током претходних векова на различитим деловима српског етничког простора, почев од данашње Хрватске и Босне и Херцеговине. Резултати ових асимилација, међутим, са српског становишта не могу бити трајног карактера, с обзиром на то да су настали насилно и уз етноцидно-геноцидни предзнак дотичних процеса, тако да неизоставно захтевају ревизију.

⁹⁶ В. Антонић 2016, 36.

⁹⁷ О посебном значају Косова и Метохије за Србе в. рецимо у: Тодоровић 2010; Ковић 2017.

⁹⁸ В. рецимо бројне примере изнесене у: Пироћанац 2008; Вуковић 2009; Екмечић 2002.

⁹⁹ В. рецимо изнесене податке и одговарајућу литературу у Тодоровић 2018, као и у другим напоменама овог текста.

Српски одговор, с тим у вези, поред осталог мора подразумевати – неопозиво, директно и свакодневно упознавање целокупне српске (али, још више, и светске, а пре свега *руске*)¹⁰⁰ јавности са праксом и последицама антисрбизма, како данас тако и током претходних деценија и векова. Чињенице и многе бројке су суштински познате, као и средства и циљеви борбе против српског народа и „српске идеје“¹⁰¹, само их треба стално износити и показивати, јер је то једини начин утицања на то да пракса антисрбизма престане, као и да нестане одговарајућа идеологија (која је упоредива једино са антисемитизмом непосредно пред Други светски рат и током њега, као и са русофобијом).¹⁰² Антисрбизам притом, у складу с основним људским етичким и правним нормама, мора бити законски санкциониран на најстрожи начин, по узору на решавање проблема антисемитизма, а исто се односи и на повезани процес наметања чедоморства код Срба (које се промовише у оквиру одговарајућег геноцидног процеса, при чему поменута промоција и пракса чедоморства код Срба имају системски карактер), заједно са одговарајућим „вредносним“ системом, директно заснованом на анти-хришћанском становишту.¹⁰³ Ово је, поновићемо, у непосредној вези с рушењем српског идентитета и егзистенцијалних темеља овог народа, јер је без хришћанских вредности на којима је заснована и одговарајућа самосвест, као што је познато, постојање српског етноса сасвим неизвесно. Према томе, ни Срби, али ни глобална светска јавност, не би смели дозволити да антисрбизам потраје (као ни последично настављање спровођења злочина и насиља над Србима, заједно са системским чедоморством и системски подстицаним масовним исељавањем са српског етничког простора, што ни у ком случају нису резултати насумичних процеса), односно – неопходно је у хитном року тражити да се овај проблем, као један од основних проблема савременог човечанства¹⁰⁴, коначно (и за свагда) реши како на „домаћем“ нивоу српског етничко-етногенетског простора и околних подручја¹⁰⁵, тако и на светском нивоу.

¹⁰⁰ В. Todorović 2017. Уп. овде и Антонић 2016, 48-50. Када је реч о „спољашњој“ заштити Срба – уколико не говоримо у домену теологије – снажно повезивање с Русијом је једино решење које могу да понуде закључци базичне *етничке математике*, јер Руси припадају православно-словенској цивилизацији, потпуно исто као и Срби (в. у Тодоровић 2008), па за њих (у уобичајеним околностима постојања руске државе) представља и интерес и дужност да сачувају српски народ од нестанка и даљег дробљења, тј. да му обезбеде услове за физички, друштвени, морални и духовни опстанак и препород.

¹⁰¹ В. на пример Гаџиновић 2017.

¹⁰² Наведена констатација, заједно с претходно изнесеним, односи се на бројне и непрестане притиске којима је изложен српски народ у целини (како данас тако и у прошлости, већ више од неколико векова), а који су засновани управо на идеологији антисрбизма и, суштински посматрано, имају геноцидни карактер када се посматрају заједно (о чему, уосталом, говори и низ непосредних чињеница); в. рецимо Тодоровић 2018; Гаџиновић 2017; Екмечић 2002; Дамјанац 2015.

¹⁰³ По академику Предрагу Пиперу, примера ради, током XXI века „тежиште антисрбизма пренето је у Србију“, уз настојање „да антисрбизам добије облике српске аутодеструкције“ (Пипер 2006, 59).

¹⁰⁴ В. Тодоровић 2018; Пироћанац 2008; Екмечић 2002; Вуковић 2009; Vlakić 2001; Митровић 1991.

¹⁰⁵ Уп. овде Пипер 2006, 59; Антонић 2008; Антонић 2007; Ломпар 2014; Аврамовић 2013; Аврамовић 2009; Дамјанац 2015; Затирање Срба у Хрватској 2008; Степић 2001, 236-245; Ђурковић 2013, 115-152; Трифуноски 1995; Стојковић 1990, 241-242; Страдање и геноцид 2008; Гаџиновић 2017.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Аврамовић 2009:** З. Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Аврамовић 2013:** З. Аврамовић, *Родољупци и родомрсци*, Службени гласник, Београд, 2013.
- Аврамовић 2007:** С. Аврамовић, *Прилози настанку државно-црквеног права у Србији State-Church law in Serbia*, Правни факултет Универзитета у Београду, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2007.
- Адашевић 2005:** С. Адашевић, *Светиња живота*, Штампачка, Чачак, 2005.
- Alkorn 2009:** R. Alkorn, *Abortus pravo na izbor ili ubistvo? Briga za nerođene i njihove majke*, Soteria, Beograd, 2009.
- Антонић 2007:** С. Антонић, *Срби и „Евро-Срби“*, Чигоја штампа, Београд, 2007.
- Антонић 2008:** С. Антонић, *Културни рат у Србији*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- Антонић 2011:** С. Антонић, *Искушења радикалног феминизма*, Службени гласник, Београд, 2011.
- Антонић 2014:** С. Антонић, *Стање друштва и стратегија обнове*, у: Ка српском становишту, Евро-Ћунти, Београд, 2014.
- Антонић 2016:** С. Антонић, *Демонтажа културе – Прилози за социологију српског друштва*, SATENA MUNDI, Београд, 2016.
- Благојевић 2012:** М. Благојевић, *Савремене друштвене функције ревитализованог традиционалног православља у Србији и Русији*, у: Духовна култура и религиозност некад и сад, Рашка школа и други издавачи, Београд, 2012.
- Благојевић 2012:** М. Благојевић, *Religijsko-konfesionalna identifikacija i vera u Boga građana Srbije*, *Filozofija i društvo* br. 1 / 2012, god. XXIII, Beograd, 2012.
- Благојевић 2015:** М. Благојевић, *Vitalnost religije u (de)sekularizovanom društvu*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2015.
- Вилић и други 1999:** S. Vilić i drugi, *Abortus – pravni, medicinski i etički pristup*, *Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju*, Niš, 1999.
- Влајки 2001:** Е. Влајки, *Demonizacija Srba*, Nikola Pašić, Beograd, 2001.
- Војновић 1995:** М. Војновић, *Кобно осипање српског народа*, Прометеј, Београд, 1995.
- Вуковић 2009:** С. Вуковић, *Етика западних медија – антисрпска пропаганда деведесетих година XX века*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2009.
- Гађиновић 2017:** Р. Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку*, књ. 1-2, Evro Book, Beograd, 2017.
- Дамјанац 2015:** М. Дамјанац, *Самоmrзећи Срби*, Центар академске речи, Шабац, 2015.
- Демоња 2017:** Н. Демоња, *Србија у светлу промишљања односа државе и Цркве данас*, Етно-културолошки зборник XXI, Сврљиг, 2017.
- Дрезгић 2016:** Р. Дрезгић, *Историја контроле рађања у Србији*, *Sociologija*, Vol. LVIII (2016), nº 3.
- Дугин и Савин 2018:** А. Г. Дугин, Л. В. Савин, *Мрежни ратови*, Авала прес, Београд, 2018.
- Ђурковић 2013:** М. Ђурковић, *Тамни коридори моћи*, Укронија, Београд, 2013.
- Екмечић 2002:** М. Екмечић, *Србофобија и антисемитизам*, у: М. Е. , Дијалог прошлости и садашњости, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.
- Zabaev 2012:** I. V. Zabaev, *Pravoslavna etika i duh socijalizma (zasnivanje jedne hipoteze)*, *Filozofija i društvo* br. 1 / 2012, god. XXIII, Beograd, 2012.

- Законоправило 2004:** *Законоправило Светога Саве I*, Епархија Жичка – Манастир Жича, 2004.
- Затирање Срба у Хрватској 2008:** *Затирање Срба у Хрватској*, Никола Пашић, Београд, 2008.
- Иљин 2008:** И. Иљин, *Пут духовне обнове*, Логос, Београд, 2008.
- Кара-Мурза 2007:** С. Г. Кара-Мурза, *Демонтаж народа*, Алгоритм, Москва, 2007. (Доступно и на: Kara-Murza_S.G._Demontaj_naroda. (2007). [pdf]. zip)
- Карелин 2005:** Р. Карелин, *О абортусу, и о разврату*, у: Мушкарац и жена пред тајном тела, Православље и полност, Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд, 2005.
- Ковачек Станић 2015:** Г. Ковачек Станић, *Прекид касне трудноће у праву Србије и упоредном европском праву*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2/2015, Нови Сад, 2015.
- Ковић 2017:** М. Ковић, *Косовски завет и национални идентитет Срба*, у: Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији – историја, идентитет, угроженост, заштита, САНУ, Београд, 2017.
- Ломпар 2014:** М. Ломпар, *Дух самопорицања: прилог критици српске културне политике; У сенци туђинске власти*, Евро-Ђунти, Београд, 2014.
- Милаш 2004:** Н. Милаш, *Правила (KANONEΣ) Православне Цркве с тумачењима, књига II*, Истина, Београд, 2004.
- Медаковић 2014:** П. Медаковић, *Правни субјективитет зачетог а нерођеног детета*, студентски рад; <http://www.spmisao.rs/wp-content/uploads/2014/02/12-Petra-Medakovic.pdf>.
- Митровић 1991:** Ј. Митровић, *Србофобија и њени извори*, Научна књига, Београд, 1991.
- Основи социјалне концепције РПЦ 2007:** *Основи социјалне концепције Руске Православне Цркве*, Беседа, Нови Сад, 2007.
- Павићевић 2006:** А. Павићевић, *На удару идеологија – Брак, породица и полни морал у Србији у другој половини XX века*, Етнографски институт САНУ – Посебна издања 57, Београд, 2006.
- Павковић 2014:** Н. Павковић, *Студије и огледи из правне етнологије*, Српски генеалогски центар, Београд, 2014.
- Панов 2011:** С. И. Панов, *Разлози за развод духовног и световног брака у Србији*, Годишњак Правног факултета, год. II, 2/2011.
- Перић 1999:** Д. Перић, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду Центар за публикације и Досије, Београд, 1999.
- Петровић 2004:** М. Петровић, *Предговор*, у: *Законоправило Светога Саве I*, Епархија Жичка – Манастир Жича, 2004.
- Пипер 2006:** П. Пипер, *Српски између великих и малих језика*, Београдска књига, Београд, 2006.
- Пироћанац 2008:** З. Петровић Пироћанац, *Избрисати српски вирус – Мала антологија расизма, шовинизма и говора мржње на крају другог и почетком трећег миленијума*, Центар за геополитичке студије Југоисток, Београд, 2008.
- Попов 2005:** Д. В. Попов, *Ембриологија о настанку човековог живота*, у: Мушкарац и жена пред тајном тела, Православље и полност, Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд, 2005.
- Права човека 1991:** *Права човека – Zbornik dokumenata o pravima čoveka*, Prometej, Beograd, 1991.

- Радбрух 1980:** Г. Радбрух, *Филозофија права*, Нолит, Београд 1980.
- Simeunović-Patić i Jovanović 2007:** В. Simeunović-Patić, S. Jovanović, *Zaštita prava na život i abortus*, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, god. XXVI/2007, br. 1-2.
- Спасић 2006:** Б. Спасић, *Зашто Срби нестају?*, Графостил, Крагујевац, 2006.
- Срби – народ који нестаје 2011:** *Срби – народ који нестаје*, Опстанак, Београд, 2011.
- Стајић 2018:** М. Р. Стајић, *Случај Роу против Вејда: Друштвене околности које су довеле до легализације абортуса у САД*, Kultura polisa br. 35, godina XV, 2018.
- Степић 2001:** М. Степић, *У вртлогу балканизације*, Службени лист СРЈ, Институт за геополитичке студије, Београд, 2001.
- Стјепановић 2015:** С. Стјепановић, *Канони Светих отаца као путоказ савременој правној науци и државном законодавству*, Годишњак Правног факултета у Источном Сарајеву 14 / 2015.
- Стојковић 1990:** М. Стојковић, *Српска национална мањина у Румунији*, у: Сеобе Срба некад и сад, Институт за међународну политику и привреду, Матица Срба и иселјеника Србије, Београд, 1990.
- Страдање и геноцид 2008:** *Страдање и геноцид*, у: Срби, Енциклопедија српског народа, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- Тодоровић 2008:** И. Тодоровић, *О општем геополитичком контексту и етничком идентитету – на примеру Горњег Полимља*, Симпозијум Дани Сретена Вукосављевића XXIII, Пријепоље, 2008.
- Тодоровић 2010:** И. Тодоровић, *Матерњи језик сакралне географије Срба – митска симболика Косова у контексту одређења српског идентитета и пројекције историјске судбине*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, књ. 1, Косовска Митровица, 2010.
- Тодоровић 2011:** И. Тодоровић, *Прилог разматрању основних савремених проблема српског југа и српског истока – „унутрашњи аспекти“*, Лесковачки зборник LI, Лесковац, 2011.
- Todorovic 2017:** I. Todorovic, *About the Importance of Spiritual-Religious Correlation – in the context of the general review of the Serbian-Russian relations in the current social moment and the past*, Religion in Contemporary Society (Религија и современо общество), Међународни зборник радова, Београд, 2017.
- Тодоровић 2018:** И. Тодоровић, *О највећем српском проблему: кључни идејни и духовни аспекти кризе*, у: Крушевац и околина у Првом светском рату, Историјски архив Крушевац, Крушевац, 2018.
- Трифуноски 1995:** Ј. Трифуноски, *Македонизирање Јужне Србије*, Београд, 1995.
- Троицки 1934:** С. В. Троицки, *Хришћанска филозофија брака*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1934.
- Троицки 2011:** С. В. Троицки, *Црквено право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011.
- Тупеша 2012:** Н. Тупеша, *Деца као дар Божји*, у: Права дјетета и равноправност полова – између нормативног и стварног, Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Пале, 2012.
- Фузаро 2018:** Д. Фузаро, *Добро дошли у џендер тоталитаризам*, Печат 545, 16. новембар 2018.
- Шијаковић 2011:** Б. Шијаковић, *Огледање у контексту*, Службени гласник, Београд, 2011.

Nikola Demonja, Serbian science center, Belgrade
Ivica Todorović, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

ETHNOLOGICAL AND LEGAL CONTRIBUTION TO RECONSIDERING AND OVERCOMING THE “WHITE PLAGUE” PROBLEM AMONG THE SERBS

The time we live in is crucial for the survival and self-realization of the Serbian people. The negative birth rate (with a specific emphasis on the imposition of infanticide and a ubiquitous model of “leaving the country”) has befallen Serbia and the Serbian lands, representing the strongest indicator of the nation’s current dramatic situation. It is obvious that it is impossible to find the way out of this situation without the revitalization of the institution of marriage and family, based on folk and church traditions of the Serbian people, as well as without comprehensive efforts to fight anti-Serbism as a global phenomenon. Anti-Serbism is the one common denominator of the majority of various causes of demographic problems among Serbs. For instance, in Eastern Serbia, the negative birth rate is a topic of absolutely the highest priority. In this regard, law (legislation) and the urge for legislative reform (and protection) of Serbian society – starting from the right of a child to be born – appear to be one of the crucial factors in the abovementioned revitalization process and activities within a definitive effort to build not only spiritual values, but also a legislative basis for overcoming the crisis, that is, the immediate threat, both in the present and the future.

ЛИНГВИСТИЧКА ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА И КОНТАКТ У РАЗВОЈУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА: ПРЕЛИМИНАРНЕ ХИПОТЕЗЕ

Бобан М. Станојевић

Универзитет у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Катедра за француски језик и књижевност
е-mail: matejst@mts.rs

Апстракт: Аутор у овом раду анализира демографску и језичку ситуацију на Балканском полуострву у време досељавања Словена, да би се јасније сагледало под којим се условима српски језик могао развијати у следећим вековима.

Кључне речи: српски језик, палеодемографија, популациона генетика, језички контакти.

Abstract: In this paper, the author gives an overview of the linguistic and demographic situation in the Balkan Peninsula in the sixth century A.D., when the spread of Slavic peoples occurred. The aim is to get a better understanding of the linguistic complexity of the subsequent development of the Serbian language.

Key words: Serbian language, paleodemography, population genetics, linguistic contacts.

Увод¹

Истраживање утицаја социолингвистичких чинилаца на развој словенских говора на десној обали Дунава занимљив је проблем који је, стицајем околности, предуго остао унеколико запостављен. Чини се да је, према постојећим реконструкцијама, у непосредном предисторијском периоду развоја заједнички словенски прошао кроз период наглих и значајних промена (Белић, 2006; Бошковић, 1990; Поповић, 2007; Ј. Стојановић, 2005, 2007; Comrie & Corbett, 1993; Curta, 2001, 2004; Derksen, 2008; Halla-aho, 2006; Holzer, 2011; Kortlandt, 1989; Lunt, 1981; Mandić, 2011; Matasović, 2008; Moguš, 2010; Nuorluoto, 2010; Olander, 2015; Pronk-Tiethoff, 2013; Shevelov, 1964; Vaillant, 1950), па је стабилизација његових говора, након периода ширења животног простора прото-Словена који је онемогућавао очување јединства претпостављеног заједничког језика – ако је такво јединство одиста икада постојало (в. теоријски део у Feeney, 2003), појава која заслужује да се пажљиво сагледа. Основни проблем с којим се суочавамо је социолингвистичке природе: скорија истраживања из популационе генетике (Тодоровић, 2013; Тодоровић, Вучетић-Драговић, & Марић, 2014а, 2014б; Geary & Veeramah, 2016; Kovacević и остали, 2014; Маџановић и остали, 2005; Peričić и остали, 2005; Rębała и остали, 2007; Underhill и остали, 2014) показују да се становништво које данас насељава и простор на који су се Срби доселили почетком VII века, генетски већином разликује од становништва у осталим словенским земљама. Уколико велико палеогенетичко истраживање (Geary, 2014; Geary & Veeramah, 2016) на остацима Ломбарда покаже да се генетска структура² садашњег становништва, у општим цртама, подудара са оном у раном средњем веку, моћи ћемо да претпоставимо да је можда такав случај и са становништвом Србије и Херцеговине, где се налазила првобитна Србија (Новаковић, 1981), што би довело до допуњавања досад прихваћене хипотезе о начину досељавања Срба – Словена уопште – на Балканско полуострво, које полазе од следећих премиса: да је, пошто становништво Балкана, изузев у Грчкој, говори словенским језицима и себе сматра Словенима, дошло је до насељавања многобројних Словена јужно од Дунава и Саве; локално становништво било знатно разређено у претходном периоду.

Остале могућности нису озбиљно размотрене: објашњење је било кохерентно, било је у сагласности с познатим чињеницама и са општим стањем науке у време када је формулисано.

Међутим, отада је остварен напредак у неколико важних научних грана, а и појавиле су се нове чије резултате треба сагледати: тако, допуњена су наша саз-

¹ Аутор жели да се захвали Јелени Бабић Антић, Радмилу Пекићу, Митри Релић, Ивици Тодоровићу на корисним примедбама, охрабрењима и помоћи при писању овог рада.

² На истраженим *loci* – односно код истражених хаплогрупа, мада ће Гиријево истраживање обухватити знатно више показатеља.

нања из археологије; палеодемографија се издвојила као посебна наука као и популациона генетика; социолингвистика се значајно развила и емпиријски је оборен низ лингвистичких претпоставки (радови о томе обилују: погледати нпр. Deumert & Durrleman, 2006; Escure & Schwegler, 2004; Holm, 2003; Huber & Velupillai, 2007; Thomason, 1997), штавише, историјска социолингвистика је стасала у посебну научну грану (Hernández-Campoy & Conde-Silvestre, 2012; Thomason & Kaufman, 1988a). Искуства стечена у последња два века, потпуније проучавање архива и повезивање са истраживањима из популационе генетике дали су нам јаснију слику о миграцијама становништва – ако не у погледу онога што је било, макар у погледу онога што је могло, или није могло бити.

Општеприхваћен је став да у науци није важно шта је истина, већ шта се може доказати. Када је раздобље позне антике у питању, за подручје које нас интересује, мало шта се може доказати, и, уопште узев, много шта је остало недovolно познато. Сматрамо, ипак, да друкчији корпус чињеница може допринети постојећим сазнањима и осветлити проблеме из другог угла.

ЕВОЛУЦИЈА ПАРАДИГМЕ

У кратким потезима, дотаћи ћемо се тих промена, начина на који утичу на наше концепције и указати на могуће путеве даљег истраживања и уводну литературу.

Најпре, морамо приметити да не постоји једна „наука“, већ више њих. Без обзира на вишеструко увећану доступност информација, истраживањима често недостају адекватни синтетички увиди. Тако, на пример, Карен Рисагер, у прегледу историјата достигнућа у проучавању лингвакултуре, у литератури наводи само једну јединицу са словенског говорног подручја³, где је, иначе, лингвакултура⁴ развијена пре више од пола века. Штавише, себе скромно сматра једним од утемељивача те научне области⁵ (Sharifian, 2015, стр. 67–99, 90), радовима које је написала пре десетак година. Да не би било неспоразумâ, ово није критика на рачун К. Рисагер, већ илустрација стања у којем је веома тешко, често и немогуће, бити упознат с релевантним резултатима у оквиру одређеног научног поља, не само због језичких баријера, већ и због експоненцијалног раста научне продукције. То доводи до развоја националних наука, често особених по пољима и резултатима истраживања. Допунске тешкоће се јављају на пољу приказа и верификације истраживања: ограничења дужине научних радова отежавају артикулисано представљање резултата,

³ Незаобилазну А. Вјежбицу.

⁴ Као лингвокултурологија.

⁵ „3.2 Further developments of the concept of ‘linguaculture’ in linguistics: Karen Risager“, наслов је одељка у њеној раду.

а због специјализације настале ширењем науке и умножавањем знања, излагање у којем се аргументативни ток може пратити је неопходно. На концу, треба поменути и размимоилажења по научним подручјима: о неспоразумима, интердисциплинарним трвењима за тему коју нас занима поучно пише Марк Гринберг (Greenberg, 2002) и указује на тешкоће на које наилазе историчари и археолози суочени с језичким чињеницама.⁶ Гринбергова уводна теза заслужује да буде наведена, јер је парадигматична:

[...] archaeologists and linguists are speaking fundamentally different metalanguages.

И даље, да би се разумео контекст:

The archaeologists' "Early Slavs" are Slavic historical linguists' "speakers of Late Common Slavic" (conversely, the "speakers of Early Common Slavic" are those who had recently broken away from Baltic in the last millennium BC). These terminological points reveal a disconnection between the conceptualization of the formation of "Slavs" and "Slavic" by the respective camps of archaeologists and linguists (Greenberg, 2002, стр. 3).⁷

Расцепканост научних подручја, значајна количина чињеница с којима се треба упознати постављају најтеже препреке у истраживањима. Срж проблема је што није довољно ослонити се на спознаје из одређене научне области,⁸ већ је повремено критички потребно сагледати корпус чињеница на основу којег су такве спознаје настале и проверити њихову ваљаност. То, наравно, по правилу доводи до непремостивих тешкоћа: тако, када се почну преиспитивати историјске претпоставке на основу социолингвистичких сазнања, није довољно знати како⁹ су те претпоставке настале, ваља имати и релативно добар увид у развој социолингвистике и задржати критички однос према њој.

⁶ Овде морамо отворити заграду и, у Гринбергову духу, јасно нагласити да процеси етногенезе *нису* тема овог и следећих радова: најпре, зато што се концепција народа, етније, мењала временом, и данас има друкчије значење него што је имала у прошлости. Затим, зато што се ти процеси, на подручју Балкана, настављају и данас. На концу, зато што не постоји једнозначна веза између језика и свести о припадности једној заједници, већ је језик само један од чинилаца те свести.

⁷ [...] археолози и лингвисти говоре суштaствено различитим метајезицима. „Рани Словени“ су, за археологе, оно што историјски лингвисти називају „говорницима позног заједничког словенског“ (и обрнуто, „говорници раног заједничког словенског“ су они који су се издвојили од балтословенског у последњем миленију п. н. е.). Те термилошке разлике откривају расцеп између археолога и лингвиста у концептуализацији формирања „Словена“ и „словенског“.

⁸ Пречесто смо били сведоци да су исходне претпоставке ревидиране у оквиру једне науке, да би наставиле да буду прихваћене у повезаним наукама.

⁹ Овде не само мислимо на генезу, него и на теоријски оквир.

ПАЛЕОДЕМОГРАФИЈА

Покушајмо да, у кратким цртама, сагледамо стање на Балкану са аспекта палеодемографије. Најпре, мора се напоменути да су хипотезе о замени популације засноване на дедуктивном процесу размишљања одбацавањем могућности, да би се добило парадоксално, мало вероватно решење, али *целовито* са стано-вишта познатих чињеница у тренутку његова домишљања. Пошто се балканско становништво већином изјашњава као словенско, требало је дијахронијски, регресивним поступком установити када је дошло до славизације подручја Источног римског царства. Сведочанства којима располажемо – записи и списи, језичка сведочанства – указују на то да је већ у XI веку већи део унутрашњости био насељен Словенима и не упућују на постојање значајне несловенске, романизоване групе на српском животном простору, што славизацију балканског простора помера у претходно раздобље. Али су, за претходни период, сведочанства толико оскудна и непрецизна да је и врхунски интелектуалац као што је Тибор Живковић¹⁰ принуђен да закључује *ex nihilo*, употребљавајући познате поступке еристичке дијалектике (Schopenhauer, 1830), на основу штурих и неповезаних података, површно размотрених претпоставки, занемарајући антрополошке, социолошке и соци-олингвистичке чињенице и искуства која су дефинишућа места у тим наукама.¹¹ Због осетљивости теме – језик, повремено, не омогућава нијансе које би писац желео употребити, и критика не умањује поштовање према пок. Т. Живковићу – треба се осврнути на основне тезе одељака „Становништво Србије у римско доба и у време“ (2000, стр. 29), „Судбина ромејског становништва у време словенских упада“ (стр. 58) и „Антрополошки састав становништва Србије VII–X века“ (стр. 136) његова иначе значајног рада *Словени и Ромеји. Славизација на простору Србије од VII до XI века* (2000).

Да би се излагање могло разумети морамо у кратким цртама да се осврнемо на прву претпоставку од које Живковић полази: да су латинизација и грецизација становништва извршене у потпуности на Балканској пенинсули, и сфере утицаја језика и култура одељене подручјем које данас називамо Јиречековом линијом. То је сасвим могуће, али против таквог закључка говори неколико чињеница. Најпре, историјско искуство нас упућује да су, на покореним подручјима где је аутохтоно становништво знатно бројније од придошлог, билингвалност и диглосија честе и трајне појаве. Ево како то Е. Лоџ (Anthony Lodge) објашњава:

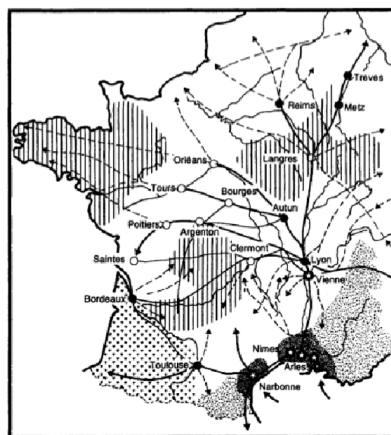
¹⁰ В. Живковић, 2000, стр. 58 и *passim*. Оно што Живковић јасно објашњава, а што је важно, јесте то што не знамо скоро ништа о судбини становништва на ратним подручјима. Веома поштено, он бележи: „Изнова, не знамо каква је судбина задесила становништво [...] *могуће је* претпоставити да је становништво одведено [...] *могло је* постојати [...]“ (стр. 58) велики историчари из доба VI века, пре свих Менандар, *нису залазили у појединости* описујући судбину житеља [...] *Чини се да је* сеоски живаљ преживео“ (стр. 59), итд. [Курзиву Б. С.]

¹¹ Тибор Живковић се тако понаша само у одељцима где чини синтезу, које тако остају без везе са претходним текстом.

„The fact that from the beginning almost all written documents were in Latin should not lead us to suppose that the process of language shift from the indigenous languages to Latin was either rapid or uniform. Recent work on language shift in modern well-documented situations makes it clear this cannot have been the case [...] In all probability the latinisation of Gaul was very gradual, as the indigenous populations passed through various stages of bilingualism; it is also likely to have been very patchy, as Latin diffused (a) across different sociolinguistic functions (that is, different domains of language use like trade, administration, writing, informal speech, etc.), (b) through the different social strata, and (c) across geographical space“ (Lodge, 1993, стр. 42).¹²

Ваљало би се допунски осврнути на Галију: пустошили су је устанци и грађански ратови, потом су уследиле инвазије и колонизација савеза германских племена, упад Хуна, али је употреба римског језика¹³ опстала. Међутим, сам процес латинизације развијао се различитим темпом, и на појединим подручјима трајао је изразито дуго, највероватније до VI, а гдегде до IX века (Lodge, 1993, стр. 49) – при чему се овде не мисли на функционалну употребу римског језика, што Лоц јасно напомиње у наведеном одломку.

Уосталом, Боноова мапа романизације Галије (к. 1) (преузета из Lodge, 1993, стр. 43) јасно показује главне правце језичке асимилације: видимо да се најпре одвијала токовима река и дуж путева, у насељеним равницама, а тек касније у теже приступачним крајевима. Такав развој догађаја могао је бити и образац за Балкан: употреба латинског и грчког као функционалних језика, жилави билингвизам и/или диглосија, и постепена латинизација или грецизација у равницама, на главним трговачким правцима (путним и воденим и дуж

Map 3 The romanisation of Gaul (from Bonnaud 1981)

- Principal urban centres involved in the initial phase of romanisation
- Initial zones of romanisation (Provence, Narbonnais)
- Great urban centres involved in the general romanisation of Gaul (Lyon, Autun, Toulouse, Bordeaux, Reims, Metz, Trèves)
- Important regional centres of romanisation (Saintes, Poitiers, Argentan, Clermont, Bourges, Orléans, Tours, Langres)
- Principal avenues of romanisation
- ▨ Zones where complete romanisation came very late (eighth to tenth centuries), to which should be added Aquitaine
- ▤ 'Aquitanian' substratum (Paleo-Basque)
- ▩ Various substrata in southern Gaul which are difficult to locate with any precision (Ligurians, Iberians)

К. 1

¹² „Чињеница што су од самог почетка сва документа бележена на латинском не би требало да доведе до закључка да је процес промене од домородачких језика у латински био и брз и равномеран. Скорији радови о језичкој асимилацији у савременим, добро документованим ситуацијама, јасно показују да то није могао бити случај [...] Латинизација Галије је, највероватније, била веома постепена, како је домородачко становништво пролазило кроз неколико фаза двојезичности; вероватно је била и просторно веома неуједначена, јер се латински (а) употребљавао у различите социолингвистичке сврхе (т.ј., у различитим подручјима употребе језика као што су трговина, управа, писање, неформални говор, итд.). (б) кроз различите друштвене слојеве, и (в) кроз географски простор“ (прев. Б. С.).

¹³ Овде користимо израз „римски језик“ за оно што је касније названо позним, вулгарним или народним латинским.

обале). Уосталом, постоје сведочења да су се бројни домородачки језици одржали вековима и на подручју источног дела Римског царства, у Малој Азији (в. Charanis, 1959, нпр.),¹⁴ а балкански језички савез, за који имамо *terminus ad quem*, али није јасно када је био *terminus a quo*,¹⁵ представља релативно поуздан лингвистички показатељ за контактне ситуације, нарочито када се узме у обзир да је већина појавâ за које сматрамо да су настале под утицајем романских језика уобичајени плод процесâ језичке асимилације и језичке интерференције.¹⁶ Коначно, најважније у сагледавању језичке ситуације је то што се, код *интерференције непотпуним усвајањем језика*, сасвим мало речи преноси у нови језик. С. Томасон и Т. Кауфман то овако објашњавају:

„[...] unlike borrowing, **interference through imperfect learning** does not begin with vocabulary: it begins instead with sounds and syntax, and sometimes includes morphology as well before words from the shifting group's original language appear in the TL. Often, in fact, the TL adopts few words from the shifting speakers' language. This makes sense if one thinks about it a bit. If the speakers' goal is to give up their native language and speak some other language instead, vocabulary is the first part of the TL they will need, so it is the first part they will learn. (Hoenigswald [1971:479] makes this same point.) They will probably keep their own native-language words only for things the TL has no words for: foods and other cultural items, and (if the TL speakers are invaders from elsewhere) names for local animals, plants, and so forth. [...]”¹⁷ (Thomason & Kaufman, 1988, стр. 39)

Не треба, на концу, сметнути с ума да је латинизација, када погледамо Римско царство у целини, била неуспео процес, трајно спроведен само на подручјима Италије, појединих делова Иберије и Галије и, потом, Дакије¹⁸.

¹⁴ Келтски језик, у Галатији, посведочен је у IV, а вероватно се говорио и у V веку. Фригијски, ликаонијски, мизијски, кападокијски говори су посведочени у VI веку, а у истом веку је забележено и постојање аутохтоног говора у Исаурији.

¹⁵ С обзиром на то што су подручја где се развија балкански језички савез управо она са највише обрадивих површина и пашњака у VI веку, не можемо искључити да су контактни процеси почели веома рано.

¹⁶ Романисти и креолисти (бројни су креолски језици настали у контакту с романским језицима) одавно су уочили да су одређене појаве у еволуцији романских језика цикличног карактера и применљиве на еволуцију других не. језика. Тако, када је у питању балкански језички савез, остаје отворено питање да ли су појаве члана, његова постпозиција, упрошћавање падежног система, итд. настале под утицајем романских вернакулара или су уобичајена последица ситуација са несавршеним усвајањем страног језика.

¹⁷ „За разлику од позајмљивања, **интерференција кроз непотпуно учење** не почиње речником: почиње гласовима и синтаксом, а понекад укључује и морфологију пре него што се речи из изворног говора групе која напушта свој језик појаве у циљном језику. У ствари, циљни језик често позајми само неколико речи из језика говорника који мењају свој говор. Кад се добро размисли, то има смисла. Ако је циљ говорника да напусте матерњи језик и почну говорити другим језиком уместо њега, речник циљног језика је прво што ће им затребати, те ће га најпре научити. (Hoenigswald [1971:479] долази до истог закључка.) Вероватно ће задржати речи из матерњег језика само за ствари за које циљни језик нема речи: за храну и поједине културне творевине, и (уколико су говорници циљног језика освајачи с другог подручја) речи за локалне животиње, биљке, итд.“ (Прев. Б. С.)

¹⁸ О румунском језику неће бити речи у оквиру овог кратког рада. Приметимо овде да је романизација и тих области завршена, по правилу, знатно након распарчавања Римског царства.

Друга, тесно повезана теза јесте она о замени становништва. Током сеобе народа и након варварских упада, области које су уистину биле већински романизоване и латинизоване – као Галија – задржале су романску културу и вернакулар, док се латински – и грчки – нису одржали у унутрашњости европског дела Источног римског царства. Да би нам слика тог раздобља била јаснија, а и зато што не треба заборавити како је историја често последица нумеричких односа,¹⁹ овде би ваљало поменути бројке, колико год да су несигурне и подложне распри: у Галији од око десетак милиона становника, број римских досељеника износио је, у најбољем случају, пола милиона (Lodge, 1993, поглавље „The Latinization of Gaul“), број германских освајача тек нешто више од тога. Таквих бројки за Балкан нема. Колико је било његово становништво? Колико је било досељеника током римске владавине? Колико се Словена доселило да би се могла објаснити језичка „дероманизација“ Балканског полуострва? Да ли је експлицитни – мада се сама реч избегава – геноцид староседелаца веродостојан?

Као што не сматрамо вероватним да је извршена потпуна језичка асимилација на Балканском полуострву, тако сматрамо да не постоје докази за тврдње о глобалној судбини домородачког становништва током „сеобе народа“. Процене којима располажемо засноване су на римским цензусима, чија природа, обим, значење, изазивају вишедеценијске полемике (Scheidel, 2008).²⁰ Те су процене изведене и из промишљања о природи и бројности археолошких остатака, из проучавања стања римске привреде и војске у одређеним раздобљима (Bowman & Wilson, 2009, 2011; De Blois, Lo Cascio, Hekster, & De Kleijn, 2007), поређењем са средњовековним цензусима када их је било, и са демографским променама у другим друштвима, заједницама, након природних непогода, ратова, епидемија (Chamberlain, 2006). Полазна тачка за све процене представљају закључци изнети у радовима Карла Белоха (Karl Julius Beloch) и Питера Бранта (Peter Brunt),²¹ било да се одбацују (као што то чини Ло Кашо) или прихватају. Поређењем података које имамо за Римско царство, Галију и Италију, турских средњовековних података,²² узимајући у обзир деурбанизацију због ратова, епидемије куге²³ и забележене периоде глади због сурових зима, можемо бројност становништва Балканског полуострва на крају шестог и почетку седмог века да одредимо у широком распону од пет, у нај-

¹⁹ Проучавањем демографских података почела је савремена фаза у проучавању креолских језика.

²⁰ Те су полемике детаљно приказане у наведеном раду.

²¹ Реч је о познатим *Die Bevölkerung der römischen Welt* и *Italian Manpower*.

²² В. White, 2011, стр. 54, а за недоумице у вези с раним пописима Faroqhi, 1999, стр. 86–92. Поређење сматрамо адекватним јер смо у разматрање узели нешто већу област од оне обухваћене турским пописима из XVI века. Ти исти пописи, за периоде од 1520–30. и 1570–80. би могли да указују на брзо обнављање становништва у периодима релативног мира, без обзира на промене у територији.

²³ Од којих је најзначајнија Јустинијанова куга – епидемија куге која је знатно погодила медитеранско становништво.

горем случају, до дванаест милиона, у најбољем. За подручје које је једно и по пута веће од Италије, тек нешто мање од Галије, то су разумне процене.²⁴

Просторни распоред те популације је такође релативно непознат. Разумно би било да је концентрација становништва била већа у приморским областима, речним долинама, где су се, уосталом, налазила и већа насеља и где је био већи проценат обрађене земље, а мање пашњакâ и шума (Fyfe, Woodbridge, & Roberts, 2015). У случају колонизације, да је становништво Балкана било знатније разређено, такође би било логично да управо те области, погодније за пољопривреду, с лакшим комуникацијама, буду мета колониста у првом тренутку. Видимо пак да су се Словени досељавали и у шумовите, брдовите и тешко приступачне области, а да је досељавање морем било занемарљиво²⁵.

Претпостављена демографска експанзија Словена некохерентна је са сазнањима о логистичким потребама код миграција, с војним искуствима стеченим од XVII века наовамо, када су покретане бројне војске регрутâ: скоро је немогуће прехранити бројно људство „off the land“; само су коњанички и поморски номади успевали да пређу велике раздаљине без знатнијих потешкоћа и помора најслабијих међу њима. Замислити да се пастирско становништво с лакоћом кретало са знатном количином стоке на већим растојањима такође би било неопрезно с обзиром на природу терена на западном Балкану. Штавише, подаци и карте које су објавили Фајф, Вудбриц и Робертс (2015), настале на основу анализе биљних остатака,²⁶ показују да су се Словени досељавали с густо пошумљених подручја,²⁷ где је пашњака сразмерно мало. Те исте карте указују на то да је дошло до пораста удела шума од V–VII века, али како јужно, тако и северно од Дунава. Та појава

²⁴ Закључити да је популација Источног римског царства трајно умањена кугом четрдесетих година VI века не узима у обзир познату чињеницу да се, након таквих трагедија, становништво по правилу обнавља прилично брзо (Chamberlain, 2006, стр. 19–23), често стопом од 3% годишње. Напоменимо да је стопа раста од 1% довољна да се становништво удвостручи за 69 година, а при стопи раста од 3%, потребно је само 23 године. Наравно, тешко је утврдити да ли се то десило или не, и колика је стопа раста становништва била након историјских недаћа које су задесиле исток Римског царства од V–VII века. Познат је пример Енглеске где је, након пандемије куге у XIV веку и бројних ратова у које је била увучена, било потребно око два века да становништво поново достигне бројност из XIII века. Напоменимо да је, после епидемије Црне смрти, куга још у три наврата погодила Острво, усмртивши између милион и по и два милиона жртава. Када бисмо једноставно сабрали број жртава, закључили бисмо да је бројност поданика енглеске круне спала са четири на пола милиона: напротив, извесно је да никад није била знатно испод два милиона. Приметимо, даље, да се претпоставља да је Јустинијанова куга највише погодила градове на приморју, и да је била мање вирулентна у унутрашњости Европе, што додатно усложњава тешкоће у процени бројности становништва. Тешко је квантификовати и њен утицај на новопридошло становништво током два века колико је трајала.

²⁵ Треба се, наравно, чувати амалгама и упрошћавања: избор места за живот зависи од бројних, разнородних чињилаца, и ваља их анализирати од случаја до случаја. У том погледу, насељавање Срба на подручје Херцеговине, Босне, веома је занимљиво.

²⁶ О техникама на којима се таква истраживања и реконструкције заснивају, в. Huntley & Webb, 1988.

²⁷ Нема потребе наглашавати да је изглед европске прашуме друкчији од изгледа савремених, одржаваних и раскрчених шума.

– поред промене климе – би одиста могла указивати и на смањење броја становника.

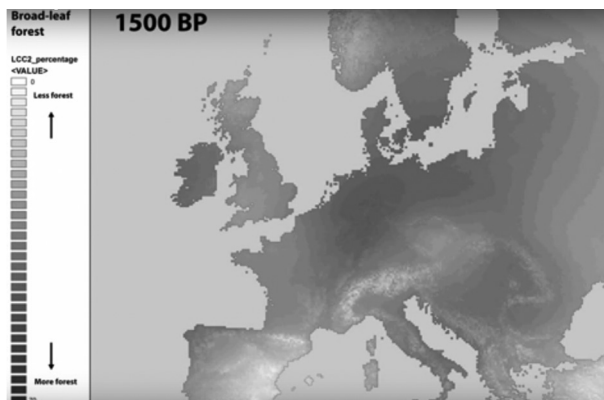
Слике реконструкција флоре, издвојене из анимација направљених на основу података горепомнутих аутора, могле би указати како на то да становништво Балкана није било разређено у односу на популације Италије и Галије, тако и на његов просторни распоред.

Колико се онда Словена населило јужно од лимеса? Не знамо поуздано – штавише, не знамо ни приближно. Могли бисмо закључити као Флорин Курта, на основу реткости археолошких налаза (2001, стр. 338), да [...] the archaeological evidence confirms the picture drawn from the analysis of written sources, namely that the “Slavs” were isolated pockets of population in various areas of the Balkans, which seem to have experienced serious demographic decline in the seventh century.²⁸

Међутим, ни таква тврдња нам не открива ништа одређено.²⁹ Морамо се окре-

²⁸ „[...] археолошки докази потврђују слику створену анализом писаних извора, да су „Словени“ били изоловани џепови становништва у разним областима Балкана, која су, изгледа, доживела озбиљан демографски пад у седмом веку.“

²⁹ Индикативно је и опадање бројности не само византијске – римске – војске, већ и малобројност њихових

Сл. 1 - Листопадне шуме пре 1500 г.

Сл. 2 - Пашњаци пре 1500 г.

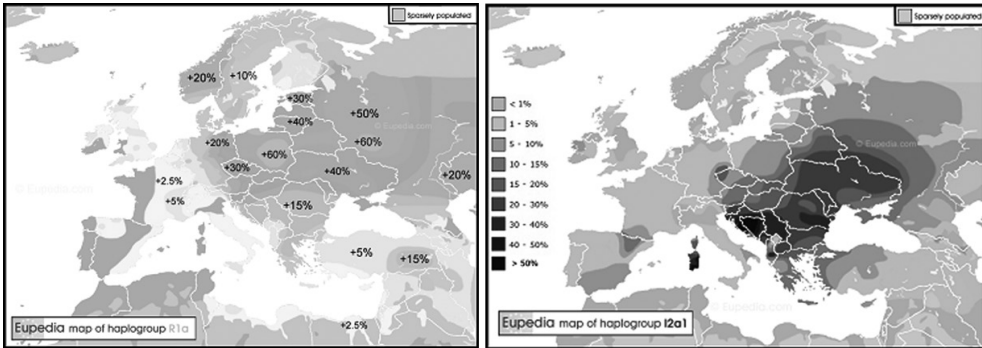
Сл. 3 - Обрађено тле пре 1500.

Мапе преузете из Fyfe, Woodbridge, & Roberts, 2015 (Овде није приказана карта четинарских шума).

нути – уз сав могући опрез, свакако, једној новој, младој грани науке – популационој генетици.

ПОПУЛАЦИОНА ГЕНЕТИКА

Ограничени обим овог рада не дозвољава да се основни поступци и налази важни за ову тему на подручју популационе генетике детаљно прикажу, и читаоци се поново упућују на радове Перичићеве (2005), Марјановића (2005), Ковачевића (2014), Кушњаревича (2015), Тодоровића (2014а, 2014б)³⁰ и њихових сарадника, и аутора овог рада када су импликације у питању (2013), као и на основне уџбенике из генетике (Robinson, 2010, нпр.). Резултати бројних истраживања су приказана, у релативно грубом облику, на следећим мапама преузетим са <https://www.eupedia.com>³¹:

Легитимичан поглед на ове карте открива да су савремени Срби углавном потомци мушкараца који су били носиоци хаплогрупе I2a1, док је хаплогрупа R1a, за коју се иначе везују Словени, мање заступљена. Покушај да се те карте опрезно

непријатеља, у ретким случајевима када су те бројке познате. Према архиепископу Јовану, само је пет хиљада Словена опседао Солун, а код Адријанопоља, готска војска је износила око двадесет хиљада људи, колико је приближно имао и цар Валенс (MacDowall & Gerrard, 2001). То указује на чињеницу да је становништво на левој обали Дунава такође било изложено ратовима – што поуздано знамо – болестима и глади и, можда, демографски осциловало колико и становништво у лимесима Римском царства. Тешко је уопште замислити словенску демографску експанзију у условима сталних сукоба, сурових зима и епидемија куге. Уосталом, карте Фајфа, Вудбрица и Робертса показује период обнављања шума и смањења обрадивих површина од 5. до 7. века на обе стране Дунава. Штавише, њихово ширење их западних делова евроазијске равнице на север и југ пре делује као бежање него освајање: Срби се насељавају, на југу, у брдовите крајеве Херцеговине, на северу се Словени крећу – више или мање срећно – у дубине велике европске прашуме. Не треба сметнути с ума да су Карпати и данас (мада не још задуго) шумовит, тешко проходан предео.

³⁰ Овде треба посебно истаћи зборник посвећен истраживању генетске прошлости Срба, *Етнологија и генетика: прелиминарна мултидисциплинарна истраживања порекла Срба и становништва Србије* (Тодоровић и остали, 2015), с којим се аутор упознао тек после завршетка писања овог рада.

³¹ Аутор се ограђује од појединих учртаних граница на преузетим картама.

протумаче, може довести до следећих закључака – који су, наглашавамо, хипотетички:

- да је постојбина носилаца хаплогрупе I2a1 било подручје између Јадранског и Црног мора.³² Када би се занемариле уврежене историјске хипотезе и ретке познате историјске чињенице, читањем карте бисмо дошли до закључка да се та прапостојбина налази на подручју где је концентрација носилаца те хаплогрупе данас највећа: таква се могућност не може потврдити, али се, такође, не може олако одбацити;

- да се већина носилаца те хаплогрупе налази на словенском животном простору, и да је, можда, од самих почетака, припадала словенском језичком корпусу.

Такве премисе би драматично промениле наше виђење ране историје Словена, и подупрле би одређене хипотезе О. Трубачова (Трубачев, 2003), О. Прицака (Pritsak, 1983), Ф. Курте, или пак П. Пипера (2008, стр. 128–136).³³ С друге стране, остали бисмо пред тешким задатком да објаснимо сложену етногенезу Словена, њихов однос према другим народима који су живели на истим подручјима. Мада је лако претпоставити да су Словени настали језичком асимилацијом разнородних племена на левој обали Дунава од стране досељеника са североистока, како то поједина генетска истраживања показују (Mielnik-Sikorska и остали, 2013; Rębała и остали, 2007), тешко је реконструисати процес, његов обим и временске оквири. Тако, нпр., аутор рада помишља и на могућност да је романско становништво које је језички асимиловало остале становнике на подручју садашње Румуније потекло од римских колониста Дакије и доњег Подунавља (без обзира на извесне везе између румунског и албанског) а не од касније досељеног становништва, и да су стари словенски топоними у делу Румуније, самим тим, претходили насељавању римских колониста.³⁴

Понављајући Гиријеву тврдњу како можемо можда доказати *шта није могло бити*, аутор ће се у следећим радовима, везаним за овај, вратити историјској социолингвистици и детаљно испитати улогу интерференције и језичких контаката у развоју фонолошког система српског језика најпре – упоређујући га са еволуцијом француског и енглеског језика, за које постоји обиље историјских података и текстова, а затим ће се осврнути на утицаје у другим равнима језичке анализе, првенствено у синтакси. Један текст ће бити посвећен испитивању утицаја словенског типа породице на очување језика, с обзиром на открића о утицају те темељне

³² Треба напоменути да је за нас релевантна хаплогрупа I1a1b (M423), док је на Сардинији и Корзици (укључене на карти) хаплогрупа I1a1a (M26). Остајемо скептични према датовању настанка те хаплогрупе изнетим на страницама Еупедије (https://www.eupedia.com/europe/Haplogroup_I2_Y-DNA.shtml#I2a1b), непосредно испод преузете карте, који подразумева најмање пет векова не само експоненцијалног раста бројности мушког становништва носилаца тог генетског маркера, што, мада није немогуће, остаје тешко замисливо, него и шире популације којој припадају, мада не нужно у истој мери.

³³ Идеје изнете у овом раду нису, самим тим оригиналне – елементи узети у обзир (дефорестација, демографске процене) унеколико то јесу – већ представљају доминантну парадигму у новим истраживањима о пореклу Словена.

³⁴ Ово је само хипотеза која ће у току даљих истраживања бити предмет промишљања.

структуре на све видове друштвеног живота (Todd, 2011). Прелиминарни закључци су да није било утицаја несловенског супстрата на српски језик у оној мери у којој су келтски и германски говори утицали на стварање француског језика, или француски суперстрат на еволуцију енглеског, у првим вековима досељавања Срба на своја садашња станишта. Како су носиоци хаплогрупе I2a1b језички асимиловани – уколико су уопште били доминантна популација на подручју западног Балкана – остаје тек да се утврди.³⁵

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, А. (2006). *Историја српског језика* (Том 4). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бошковић, Р. (1990). *Основи упоредне граматике словенских језика*. Никшић: НИП „Универзитетска ријеч“.
- Живковић, Т. (2000). *Словени и Ромеји. Славизација на простору Србије од VII до XI века*. Београд: Историјски институт САНУ.
- Новаковић, Р. (1981). *Где се налазила Србија од VII до XII века (историјско-географско разматрање)*. Проблеми и знања. Београд: Народна књига, Историјски институт.
- Пипер, П. (2008). *Увод у славистику I*. Београд: ЗУНС.
- Поповић, И. (2007). *Историја српскохрватског језика*. Београд; Крагујевац; Лазаревац: Требник; Лира; Елводпринт.
- Станојевић, Б. (2013). Шта језичка интерференција може открити о досељавању Срба на Балкан? У М. Стојановић & Ж. Андрејић (Ур.), *Митолошки зборник* (Том 29, стр. 481–506). Деспотовац: Центар за Митолошке студије Србије.
- Стојановић, Ј. (2005). *Историја српског језика I (фонетика)*. Никшић: Филозофски факултет.
- Стојановић, Ј. (2007). *Историја српског језика II (морфологија)*. Никшић: Филозофски факултет.
- Тодоровић, И. (2013). Мултидисциплинарна истраживања порекла становништва Србије – прелиминарни оквир. *Гласник Етнографског института САНУ*, 61(2), 101–112. <https://doi.org/10.2298/GEI1302101T>
- Тодоровић, И., Вучетић-Драговић, А., & Марић, А. (2014а). Компаративни аналитички осврт на најновија генетска истраживања порекла Срба и становништва Србије – етнолошка перспектива. *Гласник Етнографског института САНУ*, 62(2), 99–111. <https://doi.org/10.2298/GEI1402099T>
- Тодоровић, И., Вучетић-Драговић, А., & Марић, А. (2014б). Непосредни резултати нових мултидисциплинарних етногенетских истраживања Срба и становништва Србије (на примеру Александровачке жупе). *Гласник Етнографског Института САНУ*, 62(1), 245–258. <https://doi.org/10.2298/GEI1401245T>

³⁵ Аутор жели да се захвали бројним колегама – историчарима, лингвистима, етнологима – који су му, добровољним примедбама и саветима, помогли да овај мултидисциплинарни рад буде што са што мање пропусти.

- Тодоровић, И., Ђорђевић, З., Савић, М., Марић, А., Вучетић-Драговић, А., & Мијовић, Д. (2015). *Етнологија и генетика: прелиминарна мултидисциплинарна истраживања порекла Срба и становништва Србије*. Београд: Друштво српских родословаца „Порекло“ ; Етнографски институт САНУ.
- Трубачёв, О. Н. (2003). *Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования*. Москва: Наука.
- Bowman, A. K., & Wilson, A. (Ур.). (2009). *Quantifying the Roman economy: methods and problems*. Oxford: Oxford University Press.
- Bowman, A. K., & Wilson, A. (Ур.). (2011). *Settlement, urbanization, and population*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Chamberlain, A. (2006). *Demography in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Charanis, P. (1959). Ethnic changes in the Byzantine Empire in the seventh century. *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 23–44.
- Comrie, B., & Corbett, G. G. (1993). *The Slavonic languages*. London: New York : Routledge.
- Curta, F. (2001). *The Making of the Slavs, History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curta, F. (2004). The Slavic lingua franca (linguistic notes of an archaeologist turned historian). *East Central Europe/ L'Europe Du Centre-Est*, 31(1), 125–148.
- De Blois, L., Lo Cascio, E., Hekster, O., & De Kleijn, G. (Ур.). (2007). *The impact of the Roman army: (200 BC - AD 476) ; economic, social, political, religious and cultural aspects ; proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C. - A.D. 476), Capri, March 29 - April 2, 2005*. Leiden: Brill.
- Derksen, R. (2008). *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Leiden; Boston: Brill.
- Deumert, A., & Durrleman, S. (Ур.). (2006). *Structure and variation in language contact*. Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamins.
- Escure, G. J., & Schwegler, A. (Ур.). (2004). *Creoles, Contact, and Language Change: Linguistics and Social Implications* (Том 27). John Benjamins.
- Faroqhi, S. (1999). *Approaching Ottoman history: an introduction to the sources*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. Преузето од <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511605710>
- Feeney, M. E. (2003). *Can proto-languages have dialects* (thesis). University of Kansas, Kansas City.
- Fyfe, R. M., Woodbridge, J., & Roberts, N. (2015). Deforesting Europe: pollen-inferred Holocene land cover change using the „pseudobiomization“ approach. PANGAEA. <https://doi.org/10.1594/PANGAEA.853947>
- Geary, P. (2014). Rethinking Barbarian Invasions Through Genomic History. *Hungarian Archaeology*, ((2014 Autumn)), 1–8.
- Geary, P., & Veeramah, K. (2016). Mapping European Population Movement through Genomic Research. *Medieval Worlds*, (Volume 2016.4), 65–78. https://doi.org/10.1553/medievalworlds_no4_2016s65
- Greenberg, M. L. (2002). Common Slavic: Progress or Crisis in its Reconstruction? Notes on Recent Archaeological Challenges to Historical Linguistics. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 44–45, 1–13.
- Halla-aho, J. (2006). *Problems of Proto-Slavic historical nominal morphology: on the basis of Old Church Slavic*. Helsinki: University of Helsinki, Dept. of Slavonic and Baltic Languages and Literatures.
- Hernández-Campoy, J. M., & Conde-Silvestre, J. C. (Ур.). (2012). *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Wiley-Blackwell.

- Holm, J. (2003). *Languages in Contact the Partial Restructuring of Vernaculars*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holzer, G. (2011). *Glasovni razvoj hrvatskog jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Huber, M., & Velupillai, V. (2007). *Synchronic and diachronic perspectives on contact languages*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Pub.
- Huntley, B., & Webb, T. (Ур.). (1988). *Vegetation history*. Dordrecht: Springer Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-3081-0>
- Kortlandt, F. H. (1989). Od praindoevropskog jezika do slovenskog. Преузето од <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/1881>
- Kovacevic, L., Tambets, K., Ilumäe, A.-M., Kushniarevich, A., Yunusbayev, B., Solnik, A., ... Marjanovic, D. (2014). Standing at the Gateway to Europe - The Genetic Structure of Western Balkan Populations Based on Autosomal and Haploid Markers. *PLoS ONE*, 9(8), e105090. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0105090>
- Kushniarevich, A., Utevska, O., Chuhryaeva, M., Agdzhoyan, A., Dibirova, K., Uktveryte, I., ... Balanovsky, O. (2015). Genetic Heritage of the Balto-Slavic Speaking Populations: A Synthesis of Autosomal, Mitochondrial and Y-Chromosomal Data. *PLOS ONE*, 10(9), e0135820. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0135820>
- Lodge, R. A. (1993). *French, from dialect to standard*. London; New York: Routledge.
- Lunt, H. G. (1981). *The progressive palatalization of common Slavic*. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts.
- MacDowall, S., & Gerrard, H. (2001). *Adrianople AD 378. The Goths Crush Rome's Legions*. Oxford: Osprey Publishing Ltd.
- Mandić, D. (2011). Podrijetlo hrvatskoga naglasnog sustava: od prabaltoslavenskog doba do današnjih dana. *Tabula - Časopis Odjela za humanističke znanosti, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*, (9), 104–113.
- Marjanović, D., Fornarino, S., Montagna, S., Primorac, D., Hadziselimovic, R., Vidovic, S., ... Semino, O. (2005). The Peopling of Modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome Haplogroups in the Three Main Ethnic Groups. *Annals of Human Genetics*, 69(6), 757–763. <https://doi.org/10.1111/j.1529-8817.2005.00190.x>
- Matasović, R. (2008). *Poredbeno povijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Mielnik-Sikorska, M., Daca, P., Malyarchuk, B., Derenko, M., Skonieczna, K., Perkova, M., ... Grzybowski, T. (2013). The History of Slavs Inferred from Complete Mitochondrial Genome Sequences. *PLoS ONE*, 8(1), e54360. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0054360>
- Moguš, M. (2010). *Povijesna fonologija hrvatskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Nuorluoto, J. (2010). Izvori za proučavanje i rekonstrukciju ranih slavenskih fonoloških struktura: nešto napomena o kvantitativnim i kvalitativnim odnosima. *Slovo: Journal of Slavic Languages and Literatures*, 51, 33–51.
- Olander, T. (2015). *Proto-Slavic inflectional morphology: a comparative handbook*. Leiden ; Boston: Brill.
- Peričić, M., Lauc, L. B., Klarić, I. M., Rootsi, S., Janičijević, B., Rudan, I., ... Popović, D. (2005). High-resolution phylogenetic analysis of southeastern Europe traces major episodes of paternal gene flow among Slavic populations. *Molecular biology and evolution*, 22(10), 1964–1975.
- Pritsak, O. (1983). The Slavs and the Avars. У *Gli Slavi occidentali e meridionali nel' alto Medioevo* (срп. 353–435). Spoleto: Presso la sede del Centro.

- Pronk-Tiethoff, S. (2013). *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam ; New York, NY: Rodopi.
- Rębała, K., Mikulich, A. I., Tsybovsky, I. S., Siváková, D., Džupinková, Z., Szczerkowska-Dobosz, A., & Szczerkowska, Z. (2007). Y-STR variation among Slavs: evidence for the Slavic homeland in the middle Dnieper basin. *Journal of Human Genetics*, 52(5), 406–414. <https://doi.org/10.1007/s10038-007-0125-6>
- Robinson, T. R. (2010). *Genetics for dummies* (2nd ed). Hoboken, NJ: Wiley Pub.
- Scheidel, W. (2008). Roman population size: the logic of the debate. *People, land, and politics: demographic developments and the transformation of Roman Italy*, 300, 17–70.
- Schopenhauer, A. (1830). *L'Art d'avoir toujours raison*. Wikisource.
- Sharifian, F. (Ур.). (2015). *The Routledge Handbook of language and culture*. London ; New York: Routledge.
- Shevelov, G. (1964). *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Thomason, S. G. (Ур.). (1997). *Contact languages a wider perspective*. Amsterdam; Philadelphia, Pa.: J. Benjamins Pub. Co.
- Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988a). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press.
- Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988b). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press.
- Todd, E. (2011). *L'Origine des systèmes familiaux* (NRF Essais). Paris: Gallimard.
- Underhill, P. A., Poznik, D., Rootsi, S., Järve, M., Lin, A. A., Wang, J., ... Šarić, T. (2014). The phylogenetic and geographic structure of Y-chromosome haplogroup R1a. *European Journal of Human Genetics*, (23), 124–131. <https://doi.org/10.1038/ejhg.2014.50>
- Vaillant, A. (1950). *Grammaire comparée des langues slaves: Phonétique*. Lyon: IAC.
- White, S. (2011). *The climate of rebellion in the early modern Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press.

Boban M. Stanojević, University of Priština with temporary Head-Office in Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy, Department of French Language and Literature

LINGUISTIC INTERFERENCE AND CONTACT IN THE EARLY DEVELOPMENT OF THE SERBIAN LANGUAGE: PRELIMINARIES

In this paper, the author gives an overview of the linguistic and demographic situation in the Balkan Peninsula in the sixth century A.D., when the spread of Slavic peoples occurred on the left bank and further South of the Danube, taking in account mainly demographic and genetic data. The aim is to get a better understanding of the linguistic complexity of then-existing substrata on the territory where the Serbian language later developed.

ТРАНСПОРТ ДОБАРА У СЕОСКОМ ДРУШТВУ

Милина Ивановић Баришић

Етнографски институт САНУ, Београд

e-mail: milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

Апстракт: *Пренос различитих врста товара до места за складиштење у сеоским заједницама обављан је на различите начине. Сопствено тело – леђа, глава, рамена, руке, често је коришћено за пренос различитих врста терета. У исту сврху коришћене су и поједине животиње из човековог ближег окружења – коњи, волови, краве, магарци и др. Кола са животињском вучом знатно су олакшала, али и убрзала пренос терета. У раду ће бити указано на начине преношења различитих сировина неопходних за нормално функционисање породичне и сеоске заједнице у Србији.*

Кључне речи: *транспорт, роба, село, Србија.*

Abstract: *Transmission of different types of cargo to the place of storage in rural communities is being done in different ways. Own body - the back, head, shoulders, arms, often used to transfer various types of cargo. For the same purpose were used or individual animals from the human immediate surroundings - horses, oxen, cows, donkeys et al. The work will be seen in the ways of transmission of various raw materials necessary for the normal functioning of the family and the village community in Serbia.*

Key words: *transport, goods, village, Serbia.*

Село у Србији се у протеклих неколико деценија суочава са израженом депопулацијом, падом наталитета, старењем становништва и сл. процесима што је значајним делом резултат промењене структуре привређивања наметнуте после Другог светског рата.¹ Индустријализација, урбанизација, деаграризација, дерурализација, депопулација, модернизација, транзиција, глобализација, обележили су развој друштва у протеклом времену, али су такође променили село из корена, значајно утичући на његов развој. Значајног удела у друштвеној трансформацији имале су, поред осталог, и миграције (нарочито оне од села према граду), које су оставиле дубоке трагове на развој и структуру села у Србији (Ивановић Баришић 2015: 595–608). Дакле, у времену друге половине 20. века, и касније, сеоске заједнице су биле део друштвених процеса који су подстицали раскидање веза са ранијим друштвеним и културним развојем и истовремено процеса који су представљали дисконтинуитет у погледу друштвеног, економског и културног развоја који је био доминантан до средине 20. века а у неким деловима земље и касније. Као што је познато село у Србији је до Другог светског рата функционисало као заједница затвореног (аутаркичног) типа, односно као самодоволна заједница. То је подразумевало да се готово целокупна производња и потрошња обављала претежно у оквирима једног или неколико суседних села. Изолованост села која је нарочито била изражена до 19. века, односно до времена које је претходило обнављању српске државе, додатно је била појачана недостатком одговарајућих саобраћајница јер њихово постојање значајан је подстицај за успостављање, али и убрзавање како унутар сеоске и међу сеоске комуникације, тако и јачања повезаности с ближим / даљим градским центрима, а што је од посебног значаја у оквиру трговачке делатности.

С обзиром на бројне и значајне промене које су се догађале у периоду после Другог светског рата сеоско наслеђе претрпело је значајну трансформацију, а у појединим сегментима је потпуно и нестало из употребе као што је то случај са бројним предметима које подводимо под материјално културно наслеђе једног народа – одећа, покућство, различити занатски производи, транспортна средства којима су преносене различите врсте добара и други слични производи. Материјално и нематеријално стварање становништва села и града у промишљањима о прошлости и анализи њихових функција и значења за једну заједницу подводимо под њене културне тековине и оне су својеврсно обележје народа који живи или је живео на одређеном простору. У том смислу се и начин одржавања саобраћаја, односно пренос робе различите намене, као и старији облици трговине могу подвести под, у садашњем времену, веома актуелно материјално и нематеријално наслеђе народа који (је) насељава(о) српске просторе.

¹ Рад је резултат истраживања на пројекту 47016: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала: „Појмовник српске културе“*, потпројекат 2. *Етнолошко и антрополошко тумачење традиције*, који у целости финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Под културно наслеђе – материјално и нематеријално, обично се подводе појаве дугог трајања, које се у реалности испољавају у различитим облицима и праксама. Оно у садашњем времену спада у најзначајнији вид културне идентификације једног народа. „С почетком двадесет првог века, може се рећи да је наслеђе постало планетарно, локализујући мозаик културних разноврсности, специфичности и угрожености, што је мобилисало и ангажовало огроман потенцијал људи“ (Лукић Крстановић, Радојичић 2015: 165–166). Научна и стручна истраживања која се обављају у последњим деценијама све више указују на незавидан положај овог наслеђа у савременом животу, односно упозоравају на променљиву динамику и поприлично амбивалентне процесе живућих наслеђа. Да би се омогућило трајање појединих облика претежно нематеријалног наслеђа „на конференцији Унеска 2013 године (Париз) усвојена је конвенција за заштиту нематеријалног наслеђа (Convention for the Safeguarding Heritage). Од тада је нематеријално културно наслеђе дефинисано, конституисано и конструисано у референтне ентитете са одређеним циљевима и задацима, препознатљивим у бројним протоколима и програмима“ (Исто: 166). Колико је аутору овога рада познато не постоји ни један предлог званичника / стручњака којим би се заштитили неки од облика преноса добара у сеоском друштву или пак технологије израде појединих помагала у преносу добара.

* * *

Једна од карактеристика традиционалних заједница, а слично је и са савременим, јесте производња различите робе и њен транспорт од места производње до места складиштења или на други начин њеног коришћења. У ту сврху коришћени су различити начини преноса или транспорта робе који су се мењали и прилагођавали економским и другим условима у друштву јер су у значајној мери повезани с производњом, односно економским статусом одређене заједнице. Транспорт (пренос) робе представља(о је) значајну грану привреде у Србији, али и шире – на простору Балкана, и то не само у последња два века, већ и знатно раније пошто појединим облицима транспорта корени сежу у средњи век, па и раније (в. нпр. Дробњаковић 1952). За разлику од садашњег времена када је транспорт значајно олакшан и убрзан захваљујући технолошком развоју, током прве половине 20, а нарочито током 19. века, ова делатност је у сеоским заједницама била знатно спорја и значајно отежана због начина на који је обављана, али и недостатка ваљаних саобраћајница.

Историја преноса робе представља на неки начин и историју развоја друштва па се може слободно рећи да је у неком облику постојала „одувек“ јер су људи морали производити и складиштити храну за себе и стоку, али су, такође, константно кроз време заједнице (појединци) испољавали потребу за храном и другим сировинама различите намене – од прављења разних оруђа, помагала за лакши пренос различите робе и др. У дугом временском периоду, преношење углавном самопро-

изведене робе за сопствену употребу – од места стварања до места складиштења, обављано је на различите начине и у значајној мери је одражавао економско стање села, појединца и / или породице.

Када се говори о транспорту важно је истаћи да се он обављао у оквиру једног или више села, затим на релацији село веће насељено место, варошица или град. Преносиоци робе су сами произвођачи или професионалци у овом послу. У оквиру сеоске заједнице преношени су пољопривредни производи (воће, поврће, вода, житарице, и сл.), сточни производи (месо, млеко и његове прерађевине – сир, кајмак и др.), сточна храна – сено, шаша и сл. затим, дрво за огрев, угаљ из рудника и различити други производи. Транспорт робе изван сеоске заједнице обично је подразумевао продају или набавку за сопствене потребе различитих роба или су транспорт обављали професионални „превозници“.

Да би транспорт могао да се обавља без превише потешкоћа неопходно је да постоје одговарајуће саобраћајнице. Без њих је транспорт, исто као и саобраћај, тешко одржив, тако да се путеви могу сматрати важним чиниоцем како сигурнијег, тако и бржег преноса / транспорта различите врсте робе. Дуго времена је саобраћај, изузев на караванским путевима, био сведен на релативно ограничену територију једног или више села, ретко на ширу територију, унутар које су појединац или група вршили пренос добара за своје потребе. У селима није било трговине у садашњем смислу, а ако је и постојала била је спорадичног карактера јер се готово ништа није набављало изван сопствене производње. Ограничавање на сопствену производњу било је условљено ниском економском моћи већине породица у српским селима тако да је куповина намирница била ограничена на мали број производа (најчешће само на со, евентуално уље, касније гас за осветљење и сл.). Самодовољност села била је карактеристика која се одржала у неким деловима Србије (источна Србија, на пример) и у једном периоду после Другог светског рата. Свако је производио оно што му је било потребно и онолико колико је било неопходно за задовољавање сопствених потреба. У овом времену транспорт се вршио на релативно малој удаљености па су у ту сврху коришћени претежно сопствено тело и минимална помоћна средства. Са повећањем производње почињу се јављати вишкови који подстичу размену произведене робе, а појављивање вишкова и њихову продају. Развој трговине у обновљеној Србији деветнаестог века подстицао је обнављање саобраћајница којих нити је било довољно нити су биле у задовољавајућем стању за обављање саобраћаја. Осим њих, подижу се и објекти на услузи трговцима, па самим тим технички усавршенија транспортна средства постају неопходност. Њиховим коришћењем омогућен је лакши пренос вишкова производа и робе и у нешто удаљеније крајеве, али, истовремено и набавка недостајуће робе из тих крајева што је имало значајне последице не само у економском него и у културном погледу. Кроз упознавање и међусобну комуникацију са људима изван свог круга употпуњавала су се сопствена сазнања о начинима живота, навика, друштве-

не и социјалне организације других група и људи чиме су се мењале и сопствене навике и убеђења. У том смислу су и саобраћај и транспорт као средства размене / продаје добара, у прошлости имали велики значај за економски и културни развитак одређеног села или краја.

Нестанком српске средњовековне државе саобраћајнице које су биле важне за претежно унутаргрупну комуникацију и пренос робе различите намене изгубиле су своју дотадашњу функцију и углавном су препуштене зубу времена. У време Турака саобраћајнице и транспорт су били у складу с њиховим потребама, а село је остало у сопственим границама и с релативно ограниченом амплитудом кретања њених становника. Тек са обнављањем српске државности долази до промена у многим сферама друштвеног живота и његове организације па самим тим и саобраћајница и транспорта робе различите намене. Натуралну привреду у селу (и претежно занатску у граду) све више потискује робно-новчана коју карактерише повезивање различитих простора и грана привређивања. Околности које су постојале у време успостављања српске државе у првој половини 19. века и недостатак одговарајуће саобраћајне инфраструктуре утицале да се у дужем времену „одрже у употреби стара традиционална транспортна средства и организације, засноване на архаичној средњовековној традицији караванског саобраћаја и непогодних и спорих воловских запрега. Развој железничког саобраћаја, започет у другој половини 19. века, а затим и интензиван развој друмског саобраћаја у годинама после другог светског рата, учинили су да архаична организација транспорта добара постане неекономична“ (Масловарић 1973–1974: 5). Стога се почев од 50-их година 20. века чине значајни напори на стварању услова за „лакши“ и бржи транспорт имајући у виду да је друштво кренуло у свеопшту модернизацију у чијој основи је била индустријализација и урбанизација, а то је у пракси значило форсирање градских центара у држави.

Поред промена које су се у друштву дешавале у привредном, економском и културном погледу поједини облици породичне и сеоске организације и функционисање појединих сегмената привређивања, нарочито на селу, нису се значајно изменили у кратком времену, као што је то случај са транспортом робе од једног до другог места – односно од места производње до места њеног складиштења. У том смислу, пренос добара подразумева њихово ношење „које предузимају или организују појединац или група људи ради подмиривања својих свакодневних, редовних или ванредних потреба. Она обухвата и пренос вишкова сопствених производа до потрошачких центара. (...) Културни садржај је локалан, али и значајан, јер је у технологији очувао многе архаичне облике рада, помагала и средстава. Пренос обавља појединац или група људи, (моба) непосредно користећи снагу свога тела, или посредно – уз помоћ разноврсних помагала. За пренос тешких и кабастих предмета испомаже се снагом домаће стоке, запрежним колима и санкама“ (Исто: 19–20). На који ће се начин одређено добро пренети од места производње до

места складиштења или продаје зависи од тога шта се преноси, колика је тежина или запремина онога што се преноси, која је намена терета; врста саобраћајнице и рељеф простора, годишње доба, метеоролошки услови под којима се пренос обавља итд. „Другу групу карактерише организација транспорта добара заснована на трговинском промету робе. Јавља се напореда са развојем специјализоване робне производње, намењене искључиво тржишту. Обављају га појединци или групе људи (уз помоћ домаће стоке и запрежних саобраћајних средстава), који се транспортом баве у виду професије или допунског привређивања. Све промене у његовој организацији, садржају рада и технологији, последица су развоја продукционих односа и трговине, засноване на трговачком капиталу који се јавља као посредник у пласману производа на тржишту. Економске и културне последице овога рада имају највећи значај за народ и државу, јер поред зараде доприносе и бољем упознавању људи, њихових знања, обичаја и уметничких достигнућа“ (Исто: 20). Овај вид саобраћаја и транспорта добара – кириције, рабације и др., иако повезан у одређеним сегментима и са сеоским насељима подразумевају сасвим другачију организацију у односу на пренос робе у оквиру сеоског атара, па ће у овој прилици бити изостављени из разматрања.

ЉУДСКА СНАГА

Најстарији, најједноставнији, али и најспорији начин преношења добара представља коришћење сопственог тела као транспортног средства. С обзиром да основу оваквог преноса представља човек и његова снага, пренос се одвија на релативно кратким растојањима јер без обзира на снагу и издржљивост човек није у могућности да велики терет носи временски дуго и на превише удаљено место. Човек у сврху преноса користи руке, рамена, појас, леђа, главу. Помоћна средства која се користе да се човеку олакша пренос врло су разноврсна како по облику тако и по материјалу од кога су прављена. Врло често су то торбе израђене од различитих материјала (дрвене коре, коже, биљних или животињских влакана). Торбе су ношене у руци, преко руке, преко рамена, на леђима, а могле су се носити и на обрамица или штапу и тада углавном преко рамена.² Тако, на пример, у пиротском крају „за ношење хране (*леб*, сир, лук) до појате, на кошење, на њиве или на пут мушкарци су употребљавали торбу, окачену непосредно преко рамена или на грабље или виле. Израђивале су се од остатака материјала за прекривке или од козије длаке. *Козина* је у околини Пирота имала широку употребу. Торба козињавка била је веома заступљена, сличног облика, функције и начин ношења као и кожни торбак“ (Медић 2010: 296). Сличну функцију имале су и бисаге које су биле у облику две састављене торбе, а ношене су пребачене преко рамена.

² О врстама торби, начинима израде и употребе видети: Аранђеловић-Лазич 1958: 99–129; Костић 1990.

Различите врсте терета преношене су и у корпама које су разноврсних облика и величине, а које су обично плетене од различите врсте прућа. У селима су још увек у употреби корпе различитих облика и величине и различите намене – за пренос, али и за чување различитих сировина. Ако су мање могле су се носити у руци, на рамену, леђима, ако су веће транспортоване су на колима или санкама. С обзиром на структуру њихове израде (обично од прућа) омогућено је лакше чување и преношење терета, нарочито оних који су осетљиви на удар или притисак. Осим корпи, у употреби су биле и козије коже у којима су преношене, најчешће, одређене врсте хране. У височким селима „у мешинама од мекане јареће коже, овчари су у појати преносили и чували пројино брашно, као и *вурду* и *масло* за кајмак. За мешине се сматра да су *чисти судови*, којима, осим штављења, није била потребна велика дорада. (...) У великим мешинама до осамдесет килограма тежине, становници височких села преносили су брашно из воденице. (...) Од козје, овновске или телеће коже највише су израђивали *јанџик* (пл. *јанџици*), торбак који су овчари носили пребачен преко рамена за своје потрепштине“ (Исто: 396).

Осим растреситих терета, преношене су и различите врсте течности – вода, вино, ракија и сл. У ту сврху су најчешће употребљавани различити предмети израђени од глине, дрвета, метала или тикве. Најширу примену имали су предмети од глине (тестије за воду, бардаци за ракију), а ношени су углавном у рукама. Вода, вино или ракија, кад се пође на пут носе се у чутурама (од тикве или дрвета) или пљоскама (од глине). Металне чутурице уводе се у ширу употребу од Првог светског рата. Дрвене чутуре се носе преко рамена, а оне израђене од тикве и метала закачињу се за појас. За пренос веће количине воде користила се „буца“ или „џбан“ – судови посебног облика које су правиле сеоске занатлије, а носили су их мушкарци или жене у рукама или на леђима (Масловарић 1973–1974: 22).

С обзиром на то да се терет понекад морао пренети и на већу удаљеност онда су у том случају коришћена различита помагала, једноставне израде. Најчешће су коришћене већ поменути торбе и корпе, али и различити штапови. Жене су, за разлику од мушкараца, често користиле и обрамце за ношење терета које су стављале преко рамена. Израђиване су од дрвета, лучног облика, са зарезима на крајевима на које је качен терет који се носи. Уз помоћ обрамце носила се вода, храна, опрано рубље, али и домаћи производи намењени продаји.

Мањи терети ношени су у руци или непосредно на рамену у торбама или врећама, као што је пренос зрнасте хране, на пример. Без помагала ношени су најчешће кабасти предмети, дрвена грађа и слично. У зависности од врсте и облика, терет се носи(о) непосредно на леђима или уз помоћ одређених помагала. Обично је било довољно уже да се њиме увеже мање буре, корпа, сандук, нарамак дрва и слично и пренесе на леђима на одређено место. На тај начин су печалбари носили све своје неопходне ствари одлазећи од куће, а слично су радиле и сеоске занатлије (најчешће дрводеље) са својим производима кад су их носиле да продају на ваша-

рима или по селима. У селима пиротског краја кад су се чувари са „стадом померали на друго место, ствари су стављали на обрађену мотку *тојагу* и преносили на рамену. Тојага им је служила и за одбрану од звери“ (Медић 2010: 295).

У Србији је доста било распрострањено гајење различите врсте стоке за коју је неопходно било обезбедити сено као једину врсту хране у зимском периоду. За пренос траве, сена или сламе користиле су се посебне врсте корпи – „кошеви“ који су обликом и величином били прилагођени ношењу на леђима. У Срему, неким крајевима источне Србије и у Сјеници у ове сврхе користила се посебна направа која се назива „мрежаге“, „луци“, „лучаце“ или „таљигар“. Направљена је била слично рибарској мрежи „загажањ“, од два лучно савијена прута облепљена мрежом и увезана канапом. Кад се отвори има облик круга. У круг се стави сено, трава или слама, краци се затворе и увезу, забаци се на леђа и товар се тако пренесе. Израђивали су га сами сељаци, а најчешће су га употребљавали мушкарци (Дробњаковић 1957: 1–24). Сено се преносило и на много једноставнији начин. Наиме, пренос пластова и навиљака вршио се „помоћу раклџастог `коца`. Колац се подвуче испод пласта и веже конопцем за пласт и помоћу говеда довуче на место где се сено стожи“ (Томић 1962: 18).

Ношење терета на глави у Србији није било превише раширено, али није било ни непознато. Тако су, на пример, поједини производи попут прерађевина од шећера, воћа, теста и меса намењени за продају ношени на овај начин. У Нишави и околини Краљева, као и у јужној Србији жене су на овај начин носиле храну радницима који су радили на њивама. Терет се стављао директно на главу или је прво стављан обруч направљен од текстила па на њега терет³ (Петровић 1933: 224–230). У сврху преноса, нарочито кабастих терета употребљавана су носила (обично две паралелно постављене мотке или облице) која су држала, у зависности од величине терета, двојица и четворица мушкараца. Ако се носи расути терет (код градње куће и сл.), онда се на мотке уткива дашчани патос правоугаоног или квадратног облика. Носила израђују сами сељаци кад се укаже потреба за њиховом употребом. „Човек често мора да обави неке преносе гурањем или вучом, уз помоћ ручних колица, санки или отесаном граном. Граном се људи у Србији испомажу од вајкада, и то за пренос сена, сламе и кукурузне шаше преко неке рудине. Увезу је конопцем па вуку“ (Петровић 1932: 226–227). Овакав начин преноса и данас се може видети у многим (претежно) планинским селима у Србији.

У народу је била доста распрострањена и употреба различитих тзв. ручних колица – са једним и са четири точка. Колица са једним точком била су у облику сандука. Точак је смештен на предњем делу, а две руке на супротној страни. Позната су и као „кубикашка колица“, јер су највише коришћена у грађевинарству, за пренос малтера, креча, песка, шљунка, цигле и другог материјала. У употреби су

³ Мајка аутора овог рада, рођена у околини Огулина у Хрватској, дуго година је по удаји у подавалско село Зуце носила различите врсте терета на овај начин.

од 20-их година 20. века, кад је у Србији почела градња бољих путева. Ручна колица на четири точка представљала су упрошћену варијанту запрежних кола. Израђивали су их сами сељаци и користили за пренос различитог терета по равничарским путевима. Међутим, у пракси се нису показала довољно ефикасним због чега се нису дуго одржала у употреби (Масловарић 1973–1974: 25). У селима су за пренос терета доста коришћене и санке различитих величина али свуда готово идентичног облика израде. Зимом су коришћене по равници за вожњу по снегу, а лети у планини за лакши пренос мањих товара. Обично их вуче један човек; а кад је терет тежи и кабастији или на непогоднијем терену неопходне је испомагање гурањем. Израђују их сами сељаци, а у употреби су биле у многим крајевима и дубоко у 20. веку.⁴ Током зиме за превоз терета по снегу санке („саонице“) биле су у појеним крајевима и једино превозно средство. Представљају старо саобраћајно средство, старије од кола, а користиле су се у готово свим крајевима у локалној комуникацији. Санке су биле најчешће коришћено средство за пренос терета у традиционалном привређивању у Србији. Оне се у пиротском крају, на пример, коришћене и у првој деценији 21. века. „Конфигурација терена и тип саобраћајница, нарочито у планинским деловима издвојиле су ово превозно средство као примарно. Предност им даје могућност коришћења током целе године, зими лагано клизе по снегу, а у јесен по блату, а лети су погодне на стрмим и каменитим путевима. (...) У планинским крајевима санкама се превозио сав терет: дрва и грање (*шума*) из шуме, сено, сноплје до гувна на појати и жито до воденице, гнојиво на њиву, камен, дрвена грађа и песак за градњу куће. За превоз ситног и растреситог терета додају се посебни делови, плетени од прућа: *тарге* за песак и *гнојарце* за ђубриво. Натоварено сено на санама се осигурава грањем, док се сложена дрва везују ужетом или ланцем и затежу *завијачем* (Медић 2010: 305).

Традиционална подела послова на „мушке“ и „женске“ била је видљива и у домену преноса добара људском снагом. Како су старији истраживачи забележили ношење добара људском снагом било је „женски“ посао (Петровић 1933: 230). Међутим, „временом је, услед различитих околности, овакво схватање у народу почело да се мења. Теже облике преноса прихватили су мушкарци, а лакше – жене. Данас се у народу пренос добара људском снагом схвата као заједнички рад, али се још увек прави разлика између појединих средстава и помагала“ (Масловарић 1973–1974: 26).

На основу напред реченог намеће се закључак да породице које нису имале „помоћ“ животиња у обављању пољских и других послова као и преношења летине и других товара биле су много више оптерећене радом и ношењем. „Треба ли поћи у шуму или гај за ситнију грађу или дрва; треба ли ићи у млин, по сено итд., онда коња [на пример] замењује снага одрсле чељади, а често и деце. Добрим делом

⁴ У прошлости су постојале и санке за једнократну употребу. Њима је преношен мртвац од куће до гробља. После сахране нису враћана кући (Гаваци 1953: 238–243).

носе и они који имају товарне или теглеће стоке. За мање послове људи и не гледају да се одмене туђом снагом иако би то могли. Снопови са њиве преносе се као по правилу људском снагом. Тако и 'навиљке' (мање пластове) носе по двоје на кочаницама између себе, на исти начин се разноси и ђубре по њиви на 'трањама' (леса). На малим размацима носи се својом снагом и камење, дрва, жито, сточна храна, и друго. Све се то некако само по себи разуме. Утолико то пре чине сироти и они који немају товарне и запрежне стоке. Ни у хитним случајевима се не пази много и не чува људска снага. Особито ако се треба уклонити испред непријатеља, ватре, воде и с. Треба ли понети рањеног или болесног, ту је готов свако да помогне. Чак и жене и деца, па и странац и намерник. Мртваце каткада носе и на велике даљине нарочито оне који погину негде у планини или далеко од куће. Преносе се и зграде и 'станови' када се 'претурају' с једног места на друго. И то углавном људском снагом. Свој 'кућер' готово редовно преносе или превлаче сами чобани“ (Барјактаровић 1952: 476–477).

ДОМАЋЕ ЖИВОТИЊЕ

Употреба (домаћих) животиња за пренос терета упућује на сазнање да је у питању неки облик саобраћаја. Количина терета која се преноси уз помоћ животињске снаге знатно је већа него она за коју је коришћена људска снага, али је, а што је и много важније, знатно повећана могућност преноса робе на већу удаљеност. Користећи снагу домаћих животиња у саобраћају, човек је у великој мери повећао еквивалент свог рада. „На овом ефекту рада заснивале су се промене које су утицале на то да пренос добара добије нове могућности и нову организацију. Нове могућности су биле изражене у примени нових саобраћајних средстава, као што су кола (са једном и две осовине) и санке. Организација саобраћаја добила је нове облике: јахаћи, товарни и запрежни. На одређеном ступњу друштвено-економског развоја, када се јавила специјализована робна производња намењена тржишту, транспорт добара овим средствима појавио се као саобраћајни посредник између произвођача и тржишта“ (Масловарић 1973–1974: 26-27).

Најчешће коришћене животиње уз помоћ којих је роба транспортована на различите удаљености били су коњ, мазга, магарац, биво, и др. Коњ је једна од често коришћених домаћих животиња за пренос робе још од средњег века. Коришћен је првенствено у јахаћем и товарном саобраћају, а много мање у запрежном. Тако, у селима Горње Ресаве, у деценијама после Другог светског рата, коњи су држани „због обраде имања и преноса добара као и за рад у руднику“ (Томић 1962: 38). Употреба коња у товарном саобраћају у селима била је уобичајена, али и код професионалаца попут кириџија и ваљавичара.

Мазга је у прошлости била једна од врло често коришћених товарних животиња. Током средњег века имала је предност над коњем због брзине кретања и

савладавања природних препрека на путу. Мазга је у појединим деловима земље коришћена и после Другог светског рата само као запрежна животиња у градовима и у локалним размерама. Иако у транспортном саобраћају магарац није имао већи значај, он је у источној и јужној Србији као товарна животиња коришћен и у деценијама друге половине 20. века. Тако, „у планини магарци служе чобанима да им носе пртљаг и воду у њивима – бурићима, особито тамо где су извори – кладенци (...) далеко од колибе“. Уз помоћ магараца доносила се и вода којом су се појили јагањци док су боравили у планини – на испаши. Такође, уз помоћ магараца се преносила храна из села до колибе у планини и обратно, а користио се у значајној мери и за пренос терета (Томић 1962: 26).

У запрежном саобраћају у средњем веку во није имао велику важност. Он почиње да се више користи за пренос робе са појавом нових путева који су проходни током целе године. Транспорт воловском запрегом у Србији бива потиснут појавом железнице. Једна од доста коришћених животиња у Србији био је и биво. Као транспортна животиња коришћен је још током средњег века, али и касније, током владавине Турака српским просторима јер је био подеснији за вучу кола по лошим или запуштеним путевима. Најдуже се користио на Косову и Метохији (Масловарић 1973–1974: 27).

Јахаћи саобраћај

Пре „појаве механизованих средстава у саобраћају путнички саобраћај се највише и најбрже обављао јахањем, које има веома дугу традицију у историји људске културе. (...) У Србији XX века, [јахање] највише користе трговци и чланови богатијих породица, а остали само у изузетним приликама“ (Масловарић 1973–1974: 28). С обзиром на његову веома дугу традицију у историји људске културе јахање се одржало на селу и у осавремењеним условима у саобраћају, нарочито по планинским и саобраћајно неразвијеним крајевима.

Товарни саобраћај

Ова врста саобраћаја има дугу традицију у Србији. Товарни саобраћај углавном је заснован на коришћењу животиња које су покретљиве и имају способност прилагођавања сигурног кретања по саобраћајницама различитог квалитета, као и способност преноса тешких предмета на најдужим растојањима. Осим преноса робе у оквиру атара при чему човек штеди време и снагу неопходну за обављање и других послова, животиње су имале велики економски значај у караванском транспорту добара. У ту сврху је најчешће коришћена коњска запрега чија је опрема била једноставна и економски исплатива. Најважнији део опреме је самар, врста седла посебног облика, прилагођен за јахање и за вешање товара. Кабасти терет везивао се за самар, а ситнији се преносио најчешће у врећама. Јареће или козије мешине коришћене су за пренос течности попут вина, ракије, зејтина, катрана и сл., док су за пренос вина биле у употреби „вучије“ (врста бурета). „Оно је нарочи-

то погодно за товарни пренос, јер је уско а дугачко, па се и лако товари и лако преноси. Товарни пренос изгубио је економски значај крајем XVIII века. Од тада па до наших дана економска вредност овог рада је на нивоу екстензивног привређивања, упркос веома масовној примени у локалним условима преноса“ (Исто: 29).

Запрежни саобраћај

До појаве механизованих транспотрних средстава, а посебно железнице, за превоз робе, стоке и људи, а што се подводи под савремену транспортну службу, у Србији је преовладавао тзв. запрежни саобраћај који се јавља у два облика – кроз употребу 1. једноставних средстава у обављању преноса или превоза различитих врста робе и 2. кола (са једном или две осовине) уз помоћ којих је обављан превоз најразноврсније робе. Први облик запрежног превоза који је у неким крајевима био познат и као „влака“ („вљачуга“), а примењиван је изван села, односно у шуми или на планини, првенствено за извлачење великих стабала потребних за градњу стамбених или помоћних зграда или у неку другу сврху. Уз помоћ стоке и облица некада су измештани различити објекти са једног краја имања на други или на неко друго место. Такође, су у планинским крајевима помоћу „вљачега“ преношени и лакши терети, попут стогова сена или сламе. Вљачег је био једноставно, кабасто помагало које су израђивали сами сељаци. Његов облик и величина били су условљени обликом терена на коме се пренос терета обавља.⁵

Други облик превоза представља употребу кола за чије кретање се користи животињска снага. У Србији се користе једноосовинска и двоосовинска кола. Прва више по планинским и саобраћајно неразвијеним крајевима са лошијим путевима, а друга у равничарским и брдским крајевима“ (Масловарић 1973–1974: 30). Употреба кола у сеоском саобраћају била је доста распрострањена пре свега због могућности лакшег, али и бржег савладавања раздаљина у унутарсеоском и извансеоском саобраћају. Употреба запрежних кола одржала се до савременог доба. Кола су веома старо превозно средство. У Србији су коришћена два типа кола. Старији и релативно мало познат тип кола били су „врндељи“. Карактеришу их „самотворни“ точкови, без паоца, направљени стругањем трупца. Према ширини осовина, разликујемо две варијанте: ужа и шира кола. Овај несумљиво архаичан облик кола очувао се до наших дана и користио се у околини Ивањице, на Пештеру и Сјеници, као и у источној Србији и у последњој декади 20. века (в. Костић 1991: 151–164).

У области Јадра почињу се употребљавати и „гвоздена“ кола (са гвозденим осовинама и „шинама“) крајем 19. и почетком 20. века. „Краће време, као прелазни облик биле су ’морокоше’ – чије су дрвене осовине биле обложене лимом. Напоредо са гвозденим колима све до другог светског рата употребљаване су и ’дрвењаче’ поглавито за ’планину’ – саобраћај у планини. За пренос пољопривредног алата, житарица у врећама и дрва употребљавају се кола са ’сандуком’ – оградом од да-

⁵ О изгледу, начину израде и употреби влаке видети: Илић 1976: 191–203.

сака. За пренос сламе, сена, кукурузовине и сл. на кола се постављају 'шиљци'. За пренос ђубрива, песка, камена и земље употребљавају се 'двоколице' које се добијају тако што се од обичних кола одвоји 'предњи штел' на који се одоздо постави 'сантрач' ('котобањ')" (Павковић, Тешић 1964: 166–167). Овај тип кола познат је и у другим крајевима Србије али је и скоро изобичајен из употребе.

* * *

После Другог светског рата, у Србији је дошло до промене друштвено-политичког система и убрзане модернизације којом се иницирала индустрија, а са њом и урбанизација, а са њима економски и технички напредак који су се, у зависности од краја, у протеклим деценијама у мањој или већој мери одразили на традиционалну сеоску културу. У протеклим деценијама наслеђена култура предака у многим сегментима није успела да се у потпуности одупре не само процесима друштвеног развоја који је доминирао од средине 20. века до данас, а посебно налету миграција које су могу посматрати као један од значајнијих узрочника насталих промена. Ако се има у виду да су миграције скоро искључиво текле од села према граду, као и чињеница да је село било носилац привредног и културног развоја земље до Другог светског рата, онда бивају јаснији разлози измене у структури сеоског привређивања, па самим тим и сеоске културе стваране на селу, а чији само један сегмент представљају саобраћајна и транспортна средства као и технологија њихове израде.

У сеоским заједницама су најчешће пренешени пољопривредни производи, храна за стоку, ђубриво, разна грађа, огрев, и др. Најстарији облик транзитне комуникације обављан је на релацији кућа – њива, шума, а затим и кућа – село, а ту је и размена или продаја занатских производа у оквиру села или у ужој / широкој околини. Начин транспорта / преноса добара на простору Србије обављао се унутар појединих области (села), а његов развој и ниво интензитета условљен је првенствено развојем привредног живота, обликом земљишта и типом насеља. Начини и средства саобраћаја имају различите облике који се врло често преплићу. Целокупни „унутрашњи“ саобраћај може се поделити на: 1. саобраћај и пренос добара између кућа и привредних површина у оквиру сеоског атара; 2. саобраћај и пренос добара између села; и 3. саобраћај и пренос добара између сеоских насеља и административнополитичких и привредних средишта (уп. Павковић, Тешић 1964: 164). Свакако да је највише коришћен пренос добара између кућа и привредних површина у оквиру сеоског атара па је он, како је у раду и показано, по својим облицима и најразноврснији, а по интензитету најизраженији.

Као што је познато различити облици традиционалних знања наслеђених из прошлости тековине су и савремених економских, културних друштвених и др. процеса. У том смислу можемо их посматрати као неодвојиви део и садашњих културних процеса и на неки начин као живу традицију која би требала да буде у повећаном истраживачком фокусу јер се све више губи па самим тим и заборавља,

а нарочито се то односи на технологије њиховог настанка. У том смислу саобраћај и транспорт добара као део традиционалног наслеђа требало би у неком облику сачувати за будуће генерације, ако не као одрживо наслеђе у материјалном облику, оно бар бринути о његовој одрживости кроз језик, односно кроз очување терминологије и технологију израде одређених предмета и средстава који су били у служби саобраћаја и транспорта као карактеристично обележје појединих крајева Србије. Такође, бележење на који начин и у којим приликама су коришћени поједини предмети и транспортна средства који опстају и у савременим условима рада и производње свакако да су један од важних задатака културних посленика.

ЛИТЕРАТУРА

- Аранђеловић-Лазивић, Јелена. 1958. „Народне торбе“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* XXI: 99-129.
- Барјактаровић, Мирко Р. 1952. „Пренос добара у Горњем Полимљу“. *Гласник Етнографског института САНУ* I/1-2: 475-486.
- Гаваци 1953: Milovan Gavazzi. „Pogrebne saopisice“. *Зборник Етнографског музеја у Београду*: 1901-1953. Београд: Научна књига.
- Дробњаковић, Боривоје. 1952. *Путевима наше земље*. Београд: Ново поколење.
- Дробњаковић, Боривоје. 1957. „Једно давнашње оруђе за пренос хране“. *Гласник Етнографског института САНУ* IV-VI (1953-1954): 1-28.
- Ивановић Баришић, Милина. 2015. „Миграције село-град у другој половини 20. века“. *Гласник Етнографског института САНУ* (63/3): 595-608.
- Илић, Жарко. 1976. „Влака или влачуга“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 39-40: 191-203.
- Костић, Софија. 1990. *Торбе Србије у функцији преноса добара*. Каталог изложбе. Београд: Етнографски музеј.
- Костић, Софија. 1991. „’Врндел’ – кола са пуним точком“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 54-55: 153-164.
- Лукић Крстановић, Мирослава, Драгана Радојичић. 2015. „Нематеријално културно наслеђе у Србији – праксе, знања и иницијативе“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 79: 165-178.
- Масловарић, Душан. 1973-1974. *Саобраћај и транспорт добара*. Каталог изложбе. Београд: Етнографски музеј.
- Медић, Вјера. 2010. „Саобраћај и пренос добара“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* (74/1): 283-309.
- Павковић, Никола и Ђорђе Тешић. 1964. „Традиционални саобраћај, комуникације и трговина у Јадру“. *Гласник Етнографског музеја* 27: 159-169.
- Петровић, Ж. Петар. 1932. „О ношењу терета људском снагом у нашем народу“. *Зборник радова на III Конгресу словенских географа и етнографа*: 224-230.
- Томић, Персида. 1962. „Опште напомене о привреди у Горњој Ресави“. *Гласник Етнографског музеја* 25: 11-15.
- Томић, Персида. 1962. „Сточарство“. *Гласник Етнографског музеја* 25: 16-45.

Milina Ivanović Barišić, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

TRANSPORT OF GOODS IN RURAL SOCIETY

Transmission of different types of cargo to the place of storage in rural communities is being done in different ways. Own body - the back, head, shoulders, arms, often used to transfer various types of cargo. For the same purpose were used or individual animals from the human immediate surroundings - horses, oxen, cows, donkeys et al. The work will be seen in the ways of transmission of various raw materials necessary for the normal functioning of the family and the village community in Serbia.

IV
СВРЉИШКА ОБЛАСТ У ПРОШЛОСТИ

ЦРКВЕ У ОКОЛИНИ СВРЉИГА САГРАЂЕНЕ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Небојша Ђокић, Слађана Митровић

Српски научни центар, Београд
e-mail: ndjokic05@gmail.com, sladjimitrovic@gmail.com

Апстракт: У тексту су побројане и описане цркве, у околини Сврљига, саграђене до Првог светског рата. Обрађени су храмови: манастир Св. Арханђео (рашинска црква) и цркве лалинска, изворска, црнољевачка, нишевачка, манојличка и грбавачка. Посебна пажња је посвећена манастиру Св. Арханђела као најзначајнијем духовном центру сврљшког краја.

Кључне речи: Сврљиг, Српска православна црква, црква Свете Параскеве на Вреду код Извора, црква Успења Пресвете Богородице у Црнољевици, црква Свете Тројице у селу Грбавче, Лалинац црква Светог Николе, Манојлица црква Св. Константина и Јелене, Нишевац црква Светог Илије.

Abstract: The paper listed and described churches in the vicinity of the town Svrljig built until the First World War. The following churches are described: the monastery of St. Archangel (Raschinska church) and church in the villages Lalinci, Izvor, Crnojlevo, Nishevac, Manojlica and Grbavche. Special attention was paid to the monastery of St. Archangel as the most important spiritual center of the region of Svrljig.

Key words: Svrljig, Serbian Orthodox Church, St. Paraskeva in Izvor village, Church The Dormition of the Mother of God in Crnojlevica village, St. Trinity church in Grbavče village, St. Nicholas in Lalincac village, St. Constantine and Helena in Manojlica village, St. Elijah in Niševac village.

У време пописа цркава и манастира у Књажевини Србији 1836. године, у околини Сврљига су постојала само 3 црквена храма: манастир Св. Арханђела и цркве у Извору и Црнољевници.¹ Петнаест година касније, 1851. године, било их је шест: Рашинска (манастир Св. Арханђела), Лалинска, Нишевачка, Изворска, Црнољевачка и Манојличка.² Када је Мачај писао о Књажевачком округу 1866. године појшче су биле исте те цркве као и 1851. године. Мачај наглашава да је Св. Ранђелска црква некада била манастир. Свештеници у Сврљишком срезу су живели у Нишевцу, Пирковцу, Извору, Грбавчу, Лозану и Црнољевници.³

МАНАСТИР Св. АРХАНЂЕО КОД ПИРКОВЦА

Црква некадашњег манастира Светог Арханђела лежи северозападно од Сврљига, између села Пирковца и Попшице, поред Рашиначког потока, притоке Топонице. Манастир је у атару села Пирковца, километар и по јужније од насеља, у подножју мањег узвишења и у изванредном шумовитом амбијенту.

Манастир, готово сигурно потиче из средњег века. Наиме, већ у првом пописном дефтеру из 1455. године, у саставу тимара сврљишког кадије (чије се име не наводи) налази се поред села Рашанице,⁴ Хрсовца⁵ и Брекунова⁶ и мезра Архангел, за коју је назначено да је пушта.⁷ Мезра Архангел је, вероватно, манастир Светог Архангела, који је у међувремену опустео, као и његово имање.⁸ Да је реч управо о манастиру Светог Архангела потврђује нам Опширни попис видинског санцака из око 1478. године, у коме се у саставу тимара сврљишког кадије након уписа села Рашанице помиње манастир Свети Архангел. Напоменимо да су и ове године у састав споменутог тимара улазила и села Хрсовци и Брекуново.⁹ Иначе,

¹ АС – ДС – ПБФН030/836, Списак Цркви налазећи се у Исправничеству Гургусовачком Округу Бањског, и описаније сваке цркве понаособ у целом њеном Состојанију.

² АС – М – 1067/54, Списак Цркви до 1851. бивши, и од тог времена до сада подигнути; свештенства и јеромонаха, ђакон мирског и монашког реда: и обштежитељни манастира и мет[ос]и, у Епархији вдовствујуће Епархије Тимочке налажећи се.

³ Стеван Мачај, Грађа за топографију Округа књажевачког са картом, Гласник Српског ученог друштва 19, Београд, 1866, 317.

⁴ Село Рашаница данас не постоји, али зато постоји локалитет Рашинац који се налази између села Пирковца и манастира Светог Арханђела. Душанка Бојанић, Фрагменти опширног пописа видинског санцака из 1478/81. године, у: *Miscellanea 2*, Београд, 1973, 139 – 140, нап. 60.

⁵ Данас Рсовци у Сврљигу. Душанка Бојанић, н. ч, 137 – 138, нап. 56.

⁶ Данас не постоји и није познато где се тачно налазило. Можда је реч о селу Преконози. Душанка Бојанић, н. ч, 138 – 139, нап. 58.

⁷ Д. Боянич – Лукач, Видин и Видинският санджак през 15-16. век, Софија 1975, 78, тимар 116.

⁸ Бранка Кнежевић, Манастири у источној Србији по турским пописима из XV и XVI века, Зборник за ликовне уметности 21, Нови Сад, 1985, 317.

⁹ Душанка Бојанић, н. ч, 137 – 140.

сам манастир је тада, око 1478. године, поседовао једну кућу, која је тимарнику доносила око 1015 акчи прихода годишње, као и пашњаке у личном коришћењу, од којих је приход износио 134 акче.¹⁰ Манастир је свакако обновљен између 1455. и 1478. године, када је први пут обухваћен пописом, што проистиче из изричите назнаке да је „изван пређашњег дефтера”.¹¹

Манастир се у османским дефтерима поново јавља у попису 1560. године, када је улазио у састав тимара сврљишког спахије Мехмеда, Мустафиног сина, заједно са селом Галибабинче и мезром Мечи дол у Сврљигу.¹²

О животу у манастиру у међувремену говоре два ктиторска записа о зидању и живописању која су некада постојала у храму. Ове записе је тамошњи учитељ снимио пре него што су прекречени послао их 1860. године Српском ученом друштву. Ове преписе натписа је објавио Љуба Стојановић¹³, али је нагласио да услед местимичних празнина у снимку није могао добро да их прочита. Место на којем је стајала година било је оштећено, па је он на основу круга сунца, круга месеца и индикта дошао до закључка да је посреди 1518. година.

Изкождением (!) оца и поспѣшением сына и съвршением светаго доуха съзида се съ светїи и божественїи (!) храмъ свѣтих (!) архистратига Михаила и Гаврила и прочих силъ безплѣтнихъ при 8мн8 (!) Марк8 и пописа нихъ 8мн8 Юѡанн8 трѡдомъ и послѡшаниемъ (?) рабъ божихъ Станимира Чочича (?) и сына его Юѡвана и ще[ре его?] Гюре ѡ Рѡдника и Радослава Радивоевин(к?)а ... и кто що приложиль га¹⁴

Изкождениемъ оца и поспѣшениемъ сына и съвршениемъ светаго доуха пописа се сїе трѡло светаго архїстратига Михаила и Гаврила трѡдомъ и потѣщаниемъ раба божїа презвитера Юѡнна и брата его М... е.. е.. о... з.... крѡгъ слѣнцу •Ѡ•ѡ•, лѡнѣ •ѡї•, индиктїон •ѡ•, мѡсеца июла •її• дѣнь.¹⁵

Из првог натписа сазнајемо да је храм светих архистратига Михаила и Гаврила и других бестелесних сила сазидан при игуману Марку и пописан при игуману Јовану, трудом Станимира Чочића, сина Јована и ћерке..., затим Ђуре од Рудника и Радослава Радивојевића. Из текста следећег натписа произилази да је кубе исликано трудом презвитера Јована и његовог брата М.... Текст се завршава датумом поменуте радње.

Интересантно је да су пописивачи који су пописивали цркве и манастире по Србији у јесен 1836. године прочитали натпис по коме је 1567. године рађено на манастиру, само што члановима комисије није било јасно да ли је манастир тада

¹⁰ Исто, 140.

¹¹ Душанка Бојанић, н. ч, 140; Бранка Кнежевић, н. ч, 1985, 317.

¹² Д. Боянич – Лукач, Видин и Видинският санджак прес 15-16. век, Софија, 1975, 135, тимар 173.

¹³ Љуба Стојановић, Стари српски записи и натписи књига I, Београд, 1902, бр. 433 и 434.

¹⁴ Исто, бр. 433.

¹⁵ Исто, бр. 434.

грађен или је био само обновљен.¹⁶ Наравно, није јасно да ли су пописивачи видели неки трећи натпис или су другачије прочитали годину обнове цркве.

Иако не располажемо подацима о манастиру из XVII века, његово постојање потврђује знак за манастир, на аустријској карти из 1689. године, јужно од Пирковца, на месту које одговара његовом географском положају.¹⁷

Пописивачи су 1836. године¹⁸ нашли да се манастир Св. Архангел, чији је храм Сабор св. архангела Гаврила, налази у планини, у једном потоку између брда, на једној малој равници око пола сата хода од села Пирковца и Пошице. Манастир је у то време имао малу и тесну порту. Био је сазидан од доброг материјала, али је те 1836. године захтевао велику „репарацију” како на цркви тако и на ћелијама, јер су се ћелије биле готово срушиле.

У то време, 1836. године, манастир је од црквених утвара имао један путир са кашиком, једно звонце, три чирака на престолу, два сребрна и 6 калајних кандила, 15 калајних кандила „батал”, 6 икона и ново распеће, једну нову и 3 старе кадионице, 8 великих чирака и један појелеј. Од црквених одејанија манастир је имао две одежде, један епитрахил, две наруквице, један појас, 3 сребрне павте, један стихар, два дарка, један дискос, једну звездицу и један антиминос. Књига је било релативно мало, свега једно Еванђеље, један Апостол, један Служевник, један појас (?), један Пентикостар, два Октоиха, један Псалтир, један Часослов, један Полустав и један Требник мали.

Интересантно је да манастир није имао звона. Није имао ни новца у готовом, а на облигацијама је имао 254 гроша.

Са друге стране, манастир је располагао релативно великом покретном и непокретном имовином. Од покретне имовине манастир је имао: 3 вола и кола, 2 коња, 3 краве, 2 телета, 6 оваца и коза, 3 јагањаца, 3 бакрача, 3 тенцере са заклопцима, 3 тепсије, један легењ, један ибрик, 6 саана, један сач, 3 мотике, један трнокоп, једне вериге, две секире, 2 косе, једну галву (?), 2 каце, 8 ком. буради „ситни купли”, 4 туршијаре, 2 косира, 3 сврдла, једну тестеру, једну носицу (?), један кесер, један ватраљ и 2 стога сена. Од непокретног имања манастир је имао једну ливаду од 5 коса, један шљивар око манастира „до 200 дрвета”, 2 винограда (укупно до 12 мотика), једну воденицу с једним каменом на једној малој реци и од које манастир није имао готово никакав приход, јер се у овој воденици скоро искључиво млело само за потребе манастира.

¹⁶ АС – ДС – ПБФНо30/836, Списак Цркви налазећи се у Исправничеству Гургусовачком Округу Бањском, и описаније сваке цркве понаособ у целом њеном Состојанију, лист 195. число 6.

¹⁷ Карта је први пут објављена код нас у раду Р. Веселиновић, Ко су „Албанци” и „Клименти” у аустријским изворима с краја XVII века, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 25 (за 1960. годину), Нови Сад, 1960, 93 – 124. Манастир је на карти која носи наслов Übersicht des Kriegsschauplatzes in Alt-Serbien und Albanien 1689. Размера је 1: 864.000. Детаљније о овој карти видети у споменутом раду Р. Веселиновића и раду Б. Кнежеви, н. ч, 319, нап. 83

¹⁸ АС – ДС – ПБФНо30/836, Списак Цркви налазећи се у Исправничеству Гургусовачком Округу Бањском, и описаније сваке цркве понаособ у целом њеном Состојанију, лист 195. число 6.

На крају, комисија је навела да је манастир задужен меницом са 421 грошом чаршијским.¹⁹

У манастиру је те 1836. године пребивао само један јеромонах – Силвекој Јовановић, кога је још 27. маја/7. јуна 1789. године рукоположио у Скопљу митрополит Захарија.²⁰

У то време, при манастиру су постојале четири парохије: белопоточка, грбавачка, давидовачка и пирковачка.

У белопоточкој парохији је 1836. године јереј био Милојко Стојковић, који је и живео у Белом Потоку. Њега је 17/29. јануара 1826. године рукоположио епископ Антин у Видину. У то време, јереј Милојко је имао и синђелију на парохију.²¹

У давидовачкој парохији је јереј био Величко Јанкуловић, који је живео у Давидовцу и кога је још 1/12. јануара 1800. године рукоположио епископ Јеремија у Видину. Величко је имао синђелију на парохију.²²

На пирковачкој парохији је био јереј Живко Недељковић, који је живео у Пирковцу и кога је 18/30. маја 1828. године рукоположио епископ Герман у Видину. Живко је имао синђелију на парохију.²³

На Грбавачкој парохији је јереј био Петар Николић, који је живео у Грбавчу и кога је 16/28. маја 1828. године рукоположио епископ Герман у Видину. Петар је имао синђелију на парохију.²⁴

Манастир је 1836. године припадао окружју Гургусовачком.

Да добијемо најранији комплетан пресек стања у цркви у Књажевини Србији, а то је 1836/37. година, битна су три дужа документа: Списак свих у Србији наодећи се манастира, са назначнијем села, који кому манастиру као парохија принадеже, колико кућа у ком селу, и колико душа имаде, к' тому који су манастири без парохије и који су у мирске цркве преобраћени,²⁵ Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. те²⁶ и Списак цркви наодећи се у окружју и описаније сваке цркве понаособ и њеном состојанију²⁷ где су дате све цркве које су постојале у Књажевини 1836. године, као и њихов опис.

Интересантне податке о манастиру можемо добити из документа „Списак свих у Србији наодећи се манастира, са назначнијем села, који кому манастиру као

¹⁹ Исто.

²⁰ АС – Државни Совјет – РНо 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. те, IV Епархија Тимочка, лист. 59, число 5.

²¹ АС – Државни Совјет – РНо 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. те, IV Епархија Тимочка, лист. 78, число 47.

²² Исто, число 48.

²³ Исто, число 49.

²⁴ Исто, число 50.

²⁵ Архив Србије – Државни Совјет – РНо 196/837.

²⁶ Архив Србије – Државни Совјет – РНо 196/837.

²⁷ Архив Србије – Државни Совјет – II БФНо30/836.

парохија принадлеже, колико кућа у ком селу, и колико душа имаде, к' тому који су манастири без парохије и који су у мирске цркве преобраћени"²⁸ који је написан 31. марта/12. априла 1837. године у Крагујевцу.

„Списак свих у Србији наодећи се манастира,...” је настао последњи и састављен је на основу података добијених из претходна два документа. Видећемо другом приликом колико је било нејасноћа, чак и у званичним црквеним круговима, које су цркве манастирске а које мирске. Наиме, поред манастира који су имали манастирско братство, затим манастирских метоха, било је и манастира којима су управљали мирски свештеници, затим манастира који су званично, па и незванично, претворени у мирске цркве (а које је народ још увек сматрао манастирима), као и црква које је народ називао манастирима, а које су већ одавно опслуживали мирски свештеници. Све то је изазивало доста нејасноћа у правном третирању тих храмова, па је зато и настао „Списак свих у Србији наодећи се манастира, ...” који прецизно набраја манастире у Књажевини Србији са њиховим тренутним статусом (манастири са парохијама, манастири без парохија и манастири преобраћени у мирске цркве). Ово ће нам знатно олакшати коментарисање осталих докумената које намеравамо да објавимо.

Сумарни извод из овог списка, који је нешто касније урађен и који се налази такође у Архиву Србије, објавио је Тихомир Ђорђевић у својој књизи Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839) (Насеља и порекло становништва, књ. 22, СЕЗ, књ. XXXVII, Београд – Земун 1926, 580 – табела). Међутим, овај објављени сумарни извод може да упути на сасвим погрешну слику и то управо у случају манастира Свети Архангели. Узмемо само један пример. У „Списку свих у Србији наодећи се манастира, ...” спомиње се и манастир Св. Архангела између села Пирковца и Попшице, недалеко од Сврљига. Бранка Кнежевић у већ спомињаном раду, у коме говори о манастирима у источној Србији по османским пописима из XV и XVI века користећи управо сумарни списак који је објавио Т. Ђорђевић, наводи како је Св. Архангео, између 43 манастира колико је 1837. године било у Србији, по броју парохија и броју душа долазио на прво место, по броју села долазио одмах после Студенице, а по броју кућа је био на четвртом месту. На основу свега тога Б. Кнежевић тврди како је овај манастир имао велики значај.²⁹ Међутим, да је користила оригинални списак који сада објављујемо видели би да то није баш тако. У ствари, од 26 села, 527 домова и 4610 душа, под самим манастиром је било само 9 села, 127 домова и 957 душа, а све остало су опслуживала три мирска свештеника као своје парохије, премда је и њима манастир био парохијска црква. Такође, да је користила и преостале документе добила би још другачију слику од оне коју је могла добити само на основу списка објављеног од

²⁸ Архив Србије – Државни Совјет – РНо 196/837.

²⁹ Бранка Кнежевић, Манастири у источној Србији по турским пописима из XV и XVI века, Зборник за ликовне уметности 21, Нови Сад, 1985, 319. нап. 84.

стране Т. Ђорђевића.

По „Списку свих у Србији наодећи се манастира, са назначнијем села, који кому манастиру као парохија принадлеже, колико кућа у ком селу, и колико душа имаде, к’ тому који су манастири без парохије и који су у мирске цркве преобраћени”, урађеном 31. марта/12. априла 1837. године у Крагујевцу³⁰, манастир је имао парохију коју су чинила 26 села. Протопресвитер Милојко Стојковић је држао 8 села и то: Плужина (44 кућа, 387 душа), Мишевци (43 куће, 436 душа), Варош (20 кућа, 170 душа), Брестовац (3 куће, 26 душа), Топла (12 кућа, 114 душа), Бели поток (36 кућа, 395 душа), Бежиновци (5 кућа, 49 душа) и Мечидол (4 куће, 29 душа), тј. укупно 164 кућа и 1606 душа. Јереј Петар Николић је држао 4 села: Грбавче (51 кућа, 384 душа), Лалинци (54 кућа, 462 душа), Драинци (25 кућа, 248 душа) и Миљковци (12 кућа, 107 душа), или укупно 142 кућа и 1201 душа. Јереј Величко Јанковић је држао 5 села и то: Галибабинци (37 кућа, 364 душа), Давидовци (23 кућа, 211 душа), Радмирово (13 кућа, 94 душа), Шлива (9 кућа, 85 душа), Копаж кошара (12 кућа, 92 душе), тј укупно 94 куће и 846 душа. Под сам манастир је потпадало 9 села: Попшица (24 кућа, 188 душа), Пирковци (6 кућа, 38 душа), Гоимановци (9 кућа, 64 душа), Лабуково (13 кућа, 95 душа), Раденковци (19 кућа, 158 душа), Новосел (7 кућа, 133 душа), Језеро (19 кућа, 133 душа), Преконози (13 кућа, 89 душа) и Рсовци (17 кућа, 128 душа), тј укупно 127 кућа и 957 душа.³¹ Манастирски храм је био парохијска црква за укупно 527 кућа и 4610 душа.

Манастир је касније престао са радом и црква је (пре 1853. године) претворена у мирску, али за сада је тешко рећи када је то урађено.

Изнад улазних врата цркве је натпис у коме пише:

„† | ХРАМ СВ АРАНЂЕО | ПОДИГНУТ У ВРЕМЕ НЕМАЊИЋА | ОБНОВЉЕН 1857. ГОД. ПРИЛОГОМ ОД НАРОДА | ПОД ВЛАДОМ КЊАЗА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА | ПО ПАЉЕН ОД ТУРАКА 1876 ГОД | ОСВЕЋЕН ЕПИСКОПОМ ТИМОЧКИМ МЕЛЕНТИЈЕМ | 1896 ГОД ОВАЈ НАДПИС ПОДИЖУ | ЈОВАН ПОПОВИЋ СВЕШТЕНИК | ТУТОРИ МИЛАН СТОЈКОВИЋ | ЈОВАН МИЛОЈКОВИЋ МИЛАН ЦВЕТКОВИЋ.“

Феликс Каниц се приликом боравка у књажевачком и сврљишком крају 1864. године задржао на разгледању и опису цркве бившег манастира Светог Арханђела. Он је том приликом забележио предање да су манастир подигла браћа Радивојевић из рударске вароши Рудника. Из натписа на северној страни цркве сазнао је о преправци коју је на овој малој грађевини централног типа извео грађевински орган

³⁰ Архив Србије – Државни Совјет – РНо 196/837, „Списак свих у Србији наодећи се манастира, са назначнијем села, који кому манастиру као парохија принадлеже, колико кућа у ком селу, и колико душа имаде, к’ тому који су манастири без парохије и који су у мирске цркве преобраћени” урађен 31. марта 1837. године у Крагујевцу.

³¹ Архив Србије – Државни Совјет – РНо 196/837, „Списак свих у Србији наодећи се манастира, са назначнијем села, који кому манастиру као парохија принадлеже, колико кућа у ком селу, и колико душа имаде, к’ тому који су манастири без парохије и који су у мирске цркве преобраћени” лист 101.

округа 1863. године. Том приликом је окружни инжињер избио зид нартекса, срушио зидану олтарску преграду, премазао старе профиле и урезао широке квадратне прозоре у византијску грађевину са полукружним отворима. Кубично постолје, на коме почива осмострани тамбур кубета, ослања се на подупираче у наосу који има квадратну основу са полукружним бочним апсидама. Ова надградња засеца сводове апсида. Између главног брода и олтарске апсиде налазила се камена преграда која је (по Каницовој обавештености) била једина те врсте у Србији. Још су видљиви остаци стубова који су одвајали царске двери од бочних улаза, а препознају се и носачи лукова који су их повезивали. Зидану преграду заменио је богато исликан и позлаћен дрвени иконостас. Од преправке су била сачувана два богато профилисана и украшена свећњака, висока 1,37 м, чији се стуб складно развија из осмостраног подножја. Своје излагање Каниц је допунио цртежом основе и спољним изгледом цркве Св. Арханђела.³² У то време, 1864. године, црква је имала две парохије са тринаест места.

О Светом Арханђелу, као бившем манастиру преобраћеном у мирску цркву, говори 1866. године С. Мачај.³³

О цркви Св. Арханђела или Рашанској цркви М. Ђ. Милићевић пише како је преправком из 1865. године (?) изгубила првобитни облик, а нестали су и записи о ктиторима и времену њеног настанка, које се по предању везује за браћу Вују и Грују из Рудника.³⁴

Нешто пре обнове, 1857. године, покренута је иницијатива да се у њој отвори школа. Начелство округа гургусовачког је 1852. године писало молбу Попечитељству унутрашњих делада одобри отварање школе. Школа је исте године почела да ради при манастиру Светог Аранђела и била је трећа по реду у сврљишком срезу, након школа у Нишевцу и Црнољевици.³⁵ Већ 1855. године се наводи да су школе у Црнољевици и при Светом Аранђелу биле од чврстог материјала, па се по томе може и закључити да је већ тада школа имала посебну зграду поред манастира.

Зграда старе школе је урушена, а тренутно се гради нови конак.

Током рата 1876. године страдао је манастир, заједно са оближњим селима³⁶

³² F. Kanitz, *Reise in Süd – Serbien und Nord – Bulgarien, ausgeführt im Jahre 1864*, Wien, 1868, 26 – 28, Taf. III, Fig. 1, Fig. 2. О Св. Арханђелима је писао и у другим делима: *Serbien, Historisch-etnographische Reise-studien aus den Jahren 1859-1868*, Leipzig, 1868, с. 305, 307 и 309–311, као и у преведеној књизи Ф. Каниц, Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века, II, с. 365, 368–369, рег. 657. Цртежи цркве се налазе само у првопоменутој књизи. По њима је арх. Војислав Матић израдио цртеже за рад Бранке Кнежевић, Манастири у источној Србији по турским пописима из XV и XVI века, Зборник за ликовне уметности 21, Нови Сад, 1985, 318.

³³ С. Мачај, Грађа за топографију округа књажевачког са картом, Гласник СУД, књ. II, свеска XIX (старог реда), Београд, 1866, 317.

³⁴ М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876, 836–837.

³⁵ Школе у Црнољевици и Нишевцу су прорадиле годину дана раније, тј. 1851. године. Црква при Св. Аранђелу се званично водила као Пирковачка. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876, 845.

³⁶ Јован Мишковић, Књажевачки округ (са картом), Гласник СУД, књ. XLIX, Београд, 1881, 89.

Иконостас је из 1896. године, а израдио га је Лазар Крцалић из Београда, ученик руских сликарских школа.³⁷ Након постављања иконостаса, црква је поново освећена те 1896. године.

Пре Другог светског рата веће радове на цркви је извео поп Благоје Поповић, који је 1925. године покрио цркву лимом, а од тада датира и парохијски дом на коме је као година изградње наведена 1927. година.

Садашњи живопис на зидовима рађен је у секо-техници и потиче из 1941. године, али се испод њега назире старије фреске.

Манастир је поново оживео кад је у њега, из Ирига, 2002. године дошао јеромонах Варнава (данас архимандрит Варнава). На манастиру је скинут дотрајали лим постављен још 1925. године и стављен је нови, бакарни кров, а уређена је и фасада. Манастирско домаћинство гаји стоку, обрађује земљу и само се издржава својим радом и прилозима.

Испод олтара саме цркве налази се бунар, а испод манастира извор Свете Петке, за који се прича да је лековит и да исцељује. Вода је, према речима игумана Варнаве, испитивана и доказано је да је лековита. Пијаћа је, регулише крвни притисак, добра је за нерве, алергије, а употребљавају је и неверујући. Интересантно је да се вода са овог извора никад не замути, а многи од верника је освештану чувају у посебном кутку у кући.

У самом манастиру налази се неколико реликвија. Међу најзначајнијима су риза са моштију Свете Петке и икона Мајке Божије Брзопомоћница са Свете Горе, за коју се верује да има чудотворно дејство и да помаже тешко оболелима и људима у невољи. Мештани и верници потврђују да су овде многи оздрављали, добијали пород након дуго времена, а игуман Варнава тврди да је и урамљена слика патријарха Павла почела да мироточи. Бројни верници долазе из свих крајева, аутобусима, самостално и организовано.

ЦРКВА СВЕТЕ ПАРАСКЕВЕ НА ВРЕЛУ КОД ИЗВОРА

Извор је ратарско-сточарско сеоско насеље разбијеног типа, на (500 m) десној страни Изворске реке, притоке Сврљишког Тимока, 10 km северо-источно од Сврљига.³⁸ Претечу данашњег села чини заселак Село. Премештање и формирање нових заселака – Тројице, Реке и Грци, почело је крајем друге деценије XX века. Између засеока Тројице и Реке налази се Селиште, првобитна локација садашњег насеља. Убраја се у стара села. Помиње се 1478. и 1481. у османским дефтерима. Становништво је српско (слави Трнову Петку и др.).

³⁷ Крцалић је учио црквено сликарство у Московској Сергијевској лаври од 1879. до 1884. године. У Србију је дошао по завршеним студијама. Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд, 1987, 106.

³⁸ Површина атара износи 2.260 ha. Село струју добија 1965. године, а водоснабдевање је индивидуално (извори, чесме и бунари). Има четвороразредну ОШ, месну канцеларију, здравствену амбуланту и др.

Црква Свете Параскеве на Врелу код Извора налази се два километара југо-источно од села, на мањем узвишењу, крај јаког извора названог врело, опкољеног бројним старим храстовима и јелама. Захваљујући томе што се налази на узвишењу, а и због величине храма, црква доминира овим крајем и видљива је с велике удаљености.

Црква је грађена од камена и опеке, омалтерисана је споља и изнутра и прекривена ћерамидом. Реч је о једнобродној грађевини са наосом и олтарским делом са полукружном апсидом и две бочне певничке апсиде. Изнад наоса је висок звоник квадратне основе. Фасаде објекта и звоника оживљене су низом слепих аркадица, постављених испод троделног кровног венца, а по вертикали су подељене са по два плитка пиластра, чији размак одговара унутрашњој подели цркве на наос и олтарски простор. Фасаде су, такође, оживљене и са по четири прозорска отвора, са полукружним завршетком и фином обрадом ивица, а на звонику је постављен по један прозор истог облика са сваке стране. Црква није живописана.

Иконе на иконостасу рађене су кад и црква. Радио их је, највероватније, Милија Марковић – аутор живописа и иконостаса цркве у Бољевцу, која је по архитектури истоветна са црквом у Извору.

Изнад улазних врата цркве налази се мања плоча са натписом:

1866

MDCCLXVI

М.О.Ш К.С.Ж.

С.Г. Г.В.

Година изградње цркве, 1866. године, дата је и арапским и римским бројем. Даља слова су скраћеница од натписа: Михајло Обреновић III књаз Србије жиља српског господар. Последња два слова је тешко разрешити.

И у Шематизму нишке епархије за 1900. годину се наводи да је црква Свете Параскеве у селу Извору саграђена 1866. године.³⁹

Међутим, ово није прва црква у Извору, пре ње је постојала црква брвнара.

Попис цркава из манастира из 1836. године спомиње цркву у Извору посвећену Трновој Петки или Ермолају свештеномученику, који се слави 26. јула.⁴⁰ Црква се налазила на четврт сата хода од села Извора у „чистој“ долини и са пространом портом. Пописивачи примећују да је место безводно. Црква је била саграђена од храстових брвана и покривена клисом, али је била у врло лошем стању – готово порушена. У то време, нико није знао када је црква саграђена, а није било ни натписа у цркви.

Црква је те, 1836. године имала, од црквених утвари: путир, звонце, чирак на престолу, кадионицу и два кандила. Од црквеног одејанија поседовала је: одежду,

³⁹ Глас – Црквени календар са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш, 1899, 57.

⁴⁰ АС – ДС – ПБфИ№30/836, Списак Цркви налазећи се у Исправничеству Гургусовачком Округу Бањског, и описаније сваке цркве понаособ у целом њеном Состојанију, лист 196, число 7.

стихар, две наруквице, епитрахил, воздух, два дарка, дискос, звездицу и антиминс. Од књига је имала само Минеј осмогласни. Црква није имала ни звона, ни новаца, ни покретног црквеног имања. Од непокретног имања црква је имала само једну ливаду за две косе око цркве. Комисија је приметила да је црква готово срушена. јер је чак и темељ, а не само покривач „издао“.⁴¹

Милан Ђ. Милићевић, у свом чланку Сврљишки одломци еванђелија и запис од 1279. године⁴² наводи да је 1866. године у селу Извору, „на једно 2 ½ сахата источно од Сврљига“, приликом рушења старе цркве, нађено неколико листова јеванђеља, писаног на кожи, на старословенском језику српске рецензије. Из записа на крајњем листу, види се да је у лето 6787 (1279) „раб Божји Констандин а зовом Воисил“ писао ову књигу за „презвитера Георгија а зовом попу Радославу“ у граду Сврљигу.

Црква у Извору је тешко оштећена у Српско-турском рату 1876. године.

Црква је некада поседовала веома богату Библиотеку, чији је добар део књижног фонда уништен у немирним временима након Другог светског рата. Утемељивач ове Библиотеке, донатор више од половине фонда, био је учитељ и свештеник Филип Недељковић, који је службовао у цркви (1854 – 1891). Захваљујући њему, сачувани су црквени зборници који потичу углавном из средине XIX века (13 минеја, 3 псалтира, 2 часловца, каноник, србљак, пентикостар, триод, велики зборник, апостол, ирмологија, служебник, служба Св. Сави и Јеванђеље). Штампани су у Москви, Санкт Петербургу, Београду, Новом Саду и Сремским Карловцима, у периоду од 1836. до 1935. године.⁴³

ЦРКВА УСПЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У ЦРНОЉЕВИЦИ

Црнољевица је ратарско, раније сточарско-ратарско, сеоско насеље збијеног типа, у подножју (на 420 m н.в.) Сврљишких планина (1334 m), између Врхчића (619 m) и Крајишта (552 m), на западу, и Сврљишког Тимока, на северо – истоку, 6 km југо- источно од Сврљига.⁴⁴ Дели се на групе родовских кућа (Радоњини, Влатковци и др.). Убраја се у стара насеља. Основана је у близини узвишења Градац, које се налази северно од данашњег села, где постоје делимично очувани остаци зидова које мештани називају Кула, Кулиште или Градац. Помиње се у османским дефтерима 1478. и 1481. год. Становништво је српско (слави Благи петак и др.).

⁴¹ Исто.

⁴² Милан Ђ. Милићевић, Сврљишки одломци еванђелија и запис од 1279. године, Гласник СУД XX, Београд, 1866.

⁴³ Детаљније о библиотеци цркве у Извору видети у: Недељко Богдановић, Милан Ђорђевић и Ана Богдановић, Библиотека храма Преподобне Матере Параскеве: Извор код Сврљига. Ниш – Сврљиг, 2010.

⁴⁴ Површина атара износи 813 ha. Село електрично осветљење добија 1961. године, а водоснабдевање је индивидуално (крашка врела и чесме).

Црква Успења Пресвете Богородице је смештена у селу Црнољевици, које се налази у подножју сврљишких планина. У средишту села, крај регионалног пута Сврљиг-Бела Паланка, налазе се школа, црква и продавница.

На цркви се јасно уочавају две фазе градње. Од старог објекта је сачуван само стари олтарски део. Предњи део, припрата и наос, је порушен и изграђен нови, веома издигнут и неугледан. Дакле, није вршена обнова и реконструкција старе цркве, већ је једноставно дограђен потпуно нови део са металним улазним вратима. Од првобитне цркве остао је само олтарски простор са полукружном апсидом. Стари део је много нижи и грађен је од камена и сиге, а прекривен ћерамидом.⁴⁵

Шта знамо о старијој цркви?

Пописна комисија је 1836. године у селу Црнољевици затекла зидану цркву, чији је храм био Пренос моштију Св. Николе (9/22. маја).⁴⁶ Црква се налазила на крају села, поред пута на узвишеном месту званом Браниште. На одстојању од око пола сата око цркве су се налазила и села Белоиње, Гулијан и Округлица. Комисији нико није знао ништа да каже о старини цркве, а није било ни натписа. Црква је била саграђена од доброг материјала, али је била веома мала, па је захтевала велику „репарацију“, на шта су околна села била спремна.

Црква је од црквених утвари имала путир, кашику, две кадионице и 3 кандила. Постојале су и старе иконе и распеће. Није било ни црквеног одејанија ни књига. Црква није имала ни звона, ни новца на облигацији, ни покретног имања. Међутим, имала је 1000 гроша готовине. Од непокретног имања црква је имала 3 косе ливаде око саме цркве, 3 плуга ораће земље на потезу званом Граниште, као и нешто стабала шљиве.⁴⁷

Комисија је приметила да су парохијани, из околних села, сакупили 1000 гроша готовине у циљу поправке цркве и спремни су дати још новца ако буде потребно да се црква у потпуности обнови.⁴⁸

Као што ни комисија од пре 182 године није знала када је саграђена црква у Црнољевици и ми данас тешко можемо да дамо тачан одговор на то питање. У Шематизму нишке епархије за 1900. годину наводи се да је црква у Црнољевици „Успење Пресевете Богородице зидана у време Немањића“.⁴⁹ С обзиром на то да је данас готово у потпуности напуштено схватање, о изградњи из темеља нових цркава у време османске владавине, извесно је да је црква саграђена пре пада под власт Османлија. Село се спомиње још у збирном попису Видинског санџака из

⁴⁵ Борислав Андрејевић, *Споменици културе*, Културна историја Сврљига II – језик, култура и цивилизација, Ниш – Сврљиг, 1992, 241 – 242.

⁴⁶ АС – ДС – ШБфИНо30/836, Списак Цркви налазећи се у Исправничеству Гургусовачком Округлија Бањског, и описаније сваке цркве понаособ у целом њеном Состојанију, лист 196, число 8.

⁴⁷ Исто. Цео пасус у коме су дати подаци о непокретном имању је тешко читљив јер је текст „размазан“.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Глас – Црквени календар са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш, 1899, 57

1466. године под истим именом, као и у попису из 1836. године – Црнилевце. Те, давне 1466. године село је улазило у тимар Јакуба, сина Бахшије, потпадало је под Сврљиг и имало је 25 пореских глава и 5 неожењених. Дакле, као што видимо, село је средњовековно, па је сасвим извесно и црква из тог времена. По остацима и опису из 1836. године, црква је вероватно из времена пре деспотовине, али се то ипак не може са сигурношћу тврдити.

На територији југоисточне Србије радио је Павле Стојановић, који се из Галичника преселио у Пирот. Стојановић је образован према зографским правилима и на основу упутства из ерминије коју је поседовао.⁵⁰ Он је, међу многим другим црквама, радио иконостас у Црнољевници код Сврљига 1881. године.⁵¹

У Црнољевници су се славили „Благи петак“ (после Ускрса) и „Св. Ранђел“ (Св. Арханђео Гаврило).⁵² Литије су ишле и на један и на други празник, с тим што су на Благи петак обилажени сви сакрални објекти (сва „мира дрва“), а на дан Св. Ранђела директно се, након окупљања испред цркве, ишло до места посвећеног овом свецу, без обиласка других „светих места“.

На Благи петак је окупљање било код цркве, да би се, затим, „уз друм“ стизало до места званог „Бара“, након чега следе „Ћитка“, „Крс“ („Св. Ранђел“), „Чапља“ и, на крају, поново – црква.

С друге стране, на дан Св. Арханђела Гаврила крстоноше прво обавијају цркву (три пута), одакле се право изађе на пут и иде се до крста посвећеног „Св. Ранђелу“, где се налазило и неколико освештаних стабалаи где се „седело цео дан“, а гости су долазили из више оближњих села: Белоиње, Извор итд.

Благи петак се славио три дана, а у литију се ишло првог дана, у петак; други дан су долазили гости, а трећег дана је била игранка код цркве. Свети Ранђел се славио један дан. На месту „Ћитка“, током низа година, обредна поворка је, по правилу, наилазила на „цркварку“ Божику и њеног мужа. Кад дође литија, цркварка падне на земљу и дуго нешто прича, тако да су се литије на том месту, често, задржавале и по читав сат (људи чекају да цркварка заврши и када се она подигне, онда се наставља литија).

ЦРКВА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У СЕЛУ ГРБАВЧЕ

Грбавче је ратарско, раније сточарско-ратарско, сеоско насеље збијеног типа, на (550 m) заравни у подножју Калафата (837 m) и странама Грбавачке реке, између

⁵⁰ Види: М. Георгиевски, Опис на новооткриената ерминија од досега непознатиот македонски зограф Павел Стојановић од Галичник од 1869. година, Културно наследство X-XI (1983-1984), Скопје, 1987, 123 – 130.

⁵¹ И. Николиќ, *Дебарскиот зограф Павле Стојановиќ на територијата на југоисточна Србија (1870-1904)*, Културно наследство 22-23, Скопје, 1997, 237 – 241.

⁵² О литијама у Црнољевници детаљно видети у: Ивица Тодоровић, Прилог проучавању литија у сврљишком крају, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд, 1998, 103 – 120.

Граца (609 m), Лиљака (727 m) и Бајтарице (724 m), 13 km западно од Сврљига.⁵³ Обухвата пет махала (Горња, Доња, Лазаревац, Деспотовац и Станићи). Припада старим селима. Помиње се у турским дефтерима из XV века. Становништво је српско (слави Св. Јеремију и др.).

Испод локалитета Градац, у долини опкољеној оголелим брдима, код мањег слапа на сеоској речици Рипалки подигнута је пре Првог светског рата црква, наводно, на темељима старијег сакралног објекта. Прилаз цркви просечен је кроз стену изнад Рипалке.

Према запису у Јеванђељу, штампаном у Москви 1895. године, који се чува у лалиначкој цркви, црква Св. Тројице у Грбавчу је „подигнута 1911. год. на месту где је некада био манастир“. Изнад улазних врата цркве, у малтеру је записано: „Храм св. Тројице подигоше сељаци села Грбавче својим добровољним прилогом и снагом 1911. Године“.⁵⁴

Остаци старијег црквеног објекта нису видљиви.

У порти се налази стари конак, са избаченим тремом на четири зида, склон паду и напуштен. Близу цркве је извор са лековитом водом, чија су својства већ доказана у лечењу бубрежних обољења.

Црква Св. Тројице је обновљена 1990. године.

У селу се налази црквиште Св. Лазара са остацима старе цркве, делимично обновљене 1923. године.

На дан Св. Илије, 2007. године, у Грбавчу су постављена звона у новоподигнутом звонику храма Светог Лазара, односно – сеоске цркве познатије под именом Цркве Лазарице. Велико звоно сеоском храму су даривали мештани овог села и њихова месна заједница, а мање звоно и црквени барјак за другу сеоску цркву, посвећену Светој Тројици, даривао је црквени хор „Цар Лазар“ крушевачке цркве, који предводи др Зоран Ранђеловић, родом из Грбавча.

Село слави Русални или у народу звани „Благи петак“. Литије се одржавају крај обновљене цркве више села. Пошто цело село слави Русални петак, гости долазе из суседних села и рођаци из Ниша и околних градова. У склопу сеоске славе, последњих година, у организацији Културног центра Сврљиг, организује се, од 19 часова, културно-уметнички програм у центру села под називом „Нек’ се опет пема поје, нек оживи село моје“.

⁵³ Површина агара износи 2.919 ha. Струју добија 1964. године, а водоснабдевање је индивидуално (чесме и локални водовод). Има четвороразредну ОШ, месну канцеларију, аутобуску станицу, откупну станицу за крупну и ситну стоку и др.

⁵⁴ Борислав Андрејевић, *Споменици културе*, Културна историја Сврљига II – језик, култура и цивилизација, Ниш – Сврљиг, 1992, 221.

ЛАЛИНАЦ – ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ

Лалинац је ратарско, раније сточарско-ратарско, сеоско насеље збијеног типа, у северо-западном делу Сврљишке котлине, на (420 m) додиру кречњачких страна и језерског пода, с обе стране регионалног пута који повезује Сврљишку, Алексиначку и Нишку котлину, 11 km северо-западно од Сврљига.⁵⁵ Подељен је на 12 махала (Дринци, Младенићи, Ценици, Власи, Качкетари, Пасуљци, Ламинци, Врдићи, Бранковци, Грци, Јонићи и Митерци). Поред села протиче Лалинска река, лева притока Сврљишког Тимока. Спада у стара села. Помиње се у турском попису из XV века под називом Лалинче (30 кућа). Становништво је српско (слави Петровдан, Трнову Петку и др.).

За цркву посвећену Успењу Пресвете Богородице у селу Лалинцу у Шематизму нишке епархије за 1900. годину пише да је црква саграђена у време Немањића.⁵⁶

Црква Св. Николе се налази на крају села. Обновљена је 1925. године. Том приликом је цркви готово у потпуности промењен изглед. То је, данас, једнобродна грађевина са полукружном олтарском апсидом и звоником над припратом. Зидана је каменом и црепом, а покривена црепом.

Црква није живописана, а иконостас је рађен истовремено са црквом.

Изнад улазних врата записана је само година: „1924–1925. год.“

Храм је обновљен 2003. године.

У махали Дринци се налази заветни камени крст.

МАНОЈЛИЦА – ЦРКВА Св. КОНСТАНТИНА И ЈЕЛЕНЕ

Манојлица је ратарско, раније сточарско-ратарско, сеоско насеље разбијеног типа, између Тиовице (740 m), Планинице и Габра (747 m), на (450 m) долинским странама Манојличке реке, притоке Сврљишког Тимока, која извире у атару на месту званом Ждрело, 18 km источно од Сврљига.⁵⁷ Подељена је на 11 махала (Ђорђинци, Танинци, Цукљарци, Тулубанци, Миљковци, Тошонци, Пећинци, Салило, Мала, Село и Росуља). Спада у стара насеља. Помиње се у турском попису из XV века, заједно са селом Брезовче, које је имало 37 кућа, 2 удовице и 8 неочежњених. Становништво је српско (слави Спасовдан и др.).

⁵⁵ Површина атара износи 1.992 ha. Село је електрифицирано 1965. године, а водом се снабдева са чесми, из копаних бунара и преко локалног водовода. Има осморазредну ОШ, месну канцеларију за три насеља (Копажкошара, Лалинац и Слијве), здравствену амбуланту, пошту, земљорадничку задругу и др.

⁵⁶ Глас – Црквени календар са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш, 1899, 56 – 57.

⁵⁷ Површина атара износи 1.211 ha. Село је електрифицирано 1965. године, а водоснабдевање је индивидуално (чесме и копани бунари).

На месту званом Заједница, око 1,5 км источно од села Манојлице, крај ре-
чице а у подножју шумовитог узвишења, смештена је у дивном амбијенту црква
Св. Константина и Јелене.

У ограђеној порти је многозеленила и старих храстова и борова.

Црква је једнобродна грађевина са олтарском апсидом, која се пружа по чи-
тавој ширини и висини цркве. Црква није живописана.

У Шематизму нишке епархије за 1900. годину пише да није познато када
је саграђена црква Св. Константина и Јелене.⁵⁸ Изнад улазних врата је оштећени
запис у малтеру: „Храм цара Константина и царице Јелене обнови се 1848“. На
прагу северних врата цркве записана је година 1938. У летопису цркве у Гулијану
спомиње се црква „сц. цара Константина и царице Јелене у Манојлици 1848“. На
основу доступне архивске грађе сасвим сигурно је саграђена пре 1851. године⁵⁹,
тако да податак о 1848. години одговара поузданим чињеницама.

Интересантно је да, по неким представама и предањима, црква у Манојлици
чува традицију, тј. сећање на цара Константина и царицу Јелену. Наиме, по једном
маштовитом казивању, „златари“ (трагачи за златом) су пронашли и уз помоћ „не-
ког владике“ превели прастари запис у којем се говори о томе да је „град Есвер-
лин“ (данашњи Сврљиг) био највећи град у Србији. Због тога су ту и боравили цар
Костадин (Константин) и царица Јелена, а успомену на њих, по овим златарским
представама, чувају многа света места и записи: „Има три цркве у Нишевац, црква
цара Костадина у Манојлици, црква цара Костадина у Сврљиг“. По казивачу А.
Младеновићу, град Есверлин се помиње у списима које је он лично нашао. Он
помиње и цифру „од 500 до 600.000 становника“, колико је тадашњи град Сврљиг
(„Есверлин“) имао (као што стоји „у тим старим записима“). По овом казивачу,
„то су записи које смо нашли у неке књиге, у Нишевац-куле, у неку пећину, то су
књиге на воштано платно, то нам превео један владика“. По веровању, у Нишевцу
(„Нишевац-куле“) налазила се ковница цара Костадина („и сад стоје ту казани и
наковањ“). У овој књизи, тј. записима се, по казивању, помиње и језеро које је, у
сврљишкој области, постојало у време цара Костадина, а о чему наводно сведоче
и многобројне алке за бродове које се данас могу пронаћи у овом крају, на разним
местима. У истом спису (који има „око двадесетак страница“) помињу се и три
магазе (цара Костадина).⁶⁰

Крај цркве, ван ограђене порте, постоји зграда старог парохијског дома, са-
грађена највероватније средином XIX века. Сачувана је и стара дрвена звонара.

⁵⁸ Глас – Црквени календар са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш, 1899, 57.

⁵⁹ АС – М – 1067/54, Списак Цркви до 1851. бивши, и од тог времена до сада подигнути; свештенства и
јеромонаха, ђакона мирског и монашког реда: и обштежитељни манастира и мет[ос]и, у Епархији
вдовствујуће Епархије Тимочке налажећи се.

⁶⁰ Детаљније видети у: Ивица Тодоровић, Митско злато – прилог проучавању митологије трагања за златом
на примеру грађе из сврљишке области, Братство X, Београд, 2006, 113 – 134. О Есверлину видети стр.
125 – 126.

На улазним вратима храма стоји натпис на мермерној плочи: „Црква и звонара обновљена 1989. године“.

У селу се налази и заветни крст на месту Боровац.

Интересантно је напоменути, да су у Манојлици, две групације (односно – два дела села) обилазиле два различита круга образована од сакралних објеката, славећи два различита празника – при чему пола села слави Ђурђевдан, а пола Спасовдан. Разлог за овакав начин слављења заветине у Манојлици налази се у чињеници да је Манојлица настала спајањем два, некада одвојена, села, која су, по свему судећи, ипак задржала унутрашњу кохезију и одговарајућу самосвојност.⁶¹

НИШЕВАЦ – ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ

У Нишевцу се налазило римско насеље *Timacum Maius*, а касније и средњо-вековни Сврљишки град.

Нишевац је ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, на (350 m) левој страни Сврљишког Тимока, у подножју Богданице (792 m) и Малог врха (664 m), поред железничке пруге Ниш – Сврљиг – Зајечар, 6 km северно од Сврљига.⁶² У близини села налазила се Сврљишка Бањица, која се први пут помиње 1565. године под називом Бања (у историјским изворима последњи пут се наводи у Пожаревачком уговору о миру 1718). Нишевац спада у стара насеља. Помиње се и у турском попису с краја XV века, када броји 53 куће и 2 нежењена. Становништво је српско (слави Св. Илију и др.).

Северно од села, у подножју планине Богданице, налази се сеоска црква чија је кровна конструкција 1990. године била порушена. Црква и иконостас су тешко страдали током Другог светског рата.⁶³ Правоугаоне је основе, са пространом полукружном олтарском апсидом, засведеном полукалотом, са чије се северне и јужне стране налазе мања удубљења за проскомидију и ђаконикон. Скромни фасадни украс сачињавају радијално сложене опеке око прозорских отвора, који су као и портали лучно завршени. Црква је зидана је од притесаног камена, некада омалтерисана и окречена у бело. Храм је обновљен и поново освећен 2003. године.

По подацима из Шематизма нишке епархије за 1900. годину црква Светог Илије у Нишевцу саграђена је, од тврдог материјала, 1840. године.⁶⁴

⁶¹ Ивица Тодоровић, Прилог проучавању литија у сврљишком крају, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVII, Београд 1998, 115.

⁶² Површина атара износи 1.494 ha. Електрично осветљење добија 1968, а водом се снабдева из копаних бунара, са чесми и преко локалног водовода. Има четвороразредну ОШ, стару Гругрову воденицу, коју мештани називају „Турска воденица” и др.

⁶³ У. Рајчевић, *Сликари Милутин Бл. Марковић*, Саопштења републичког завода за заштиту споменика културе Србије XVII, Београд, 1985, 222.

⁶⁴ Глас – Црквени календар са Шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш 1899, 57.

Према неким подацима, у тој цркви крштен је и Светозар Марковић.

Црква је обновљена 1890. године. Иконостас је 1900. године израдио Милутин Бл. Марковић, један од сликара који је после учења у манастирским школама стекао више ликовно образовање. Он је у Кијеву 1889. завршио иконописну Лаврску школу, чији је старешина био јеромонах Теогнос. Потом је уписао „школу живописа, вајања и неимарства“ у Москви 1895. године. По повратку из Русије запослио се као учитељ цртања у Гимназији краља Милана I у Нишу.⁶⁵ Ту се и укључио у токове црквеног сликарства Краљевине Србије.

На звону је натпис: „ЛИВЕНО У КРАГУЈЕВЦУ 1902. ГОД. | ЗА ВЛАДЕ ЊГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА I КРАЉА СРБИЈЕ АЛЕКСАНДРА I. | У ВРЕМЕ ЕПАРХИЈСКОГ ЕПИСКОПА НИШКОГ ГОСПОДИНА НИКАНОРА, | ЗА ЦРКВУ НИШЕВАЧКУ. ОВИХ СЕЛА: | НИШЕВЦА, ДРАЈИНЦА, МИЉКОВЦА, ШЉИВОВИКА И МЕН....“

У унутрашњости, на северном зиду, постављена је 1922. године плоча у спомен на пале у ратовима од 1912. до 1919. године.

У порти је црква и парохијски дом кога чини мађерница – кухиња и две просторије за становање. Црквену порту окружује сухозид.

На платоу око цркве Св. Илије налажени су римски републикански денари. Поред цркве пронађен је и редак динар краља Драгутина.⁶⁶

Према подацима из најстаријег османског пописа, насталог између 1478. и 1481. године, у Нишевцу се помињу „поп Влчина“ и „Радослав брат попа“.

Постоји и предање да су „богци“ (божји људи — божјаци) и виле пренели цркву на ово место са једног другог, удаљенијег⁶⁷: „На дан Св. Илије сакупе се људи код цркве на јутрење. Однекуд бану Турци па се народ растури по оближњој шуми. Оне који су били унутра Турци исеку. Наредне ноћи спусти се силна магла да се прст пред оком није видео. А око поноћи чују људи из села неку буку као да неко нешто вуче планином. ‘Ајд, ајд’, одјекивало је кроз ноћ из магле. Кад сване и људи изађу изнад села виде да су од цркве остали само темељи, а кад чују црквена звона са сасвим другог места они се запрепасте. Пожуре тамо и нађу цркву. После се ‘сазнало’ да су ‘седамдесет богца’, уз помоћ вила ноћу однели цркву на Тимок, ‘окупали је’, а затим пренели на ово место.“

У атару села Нишевац археолошки су потврђени остаци још четири старије цркве: Базилика – Црквина 4, село Нишевац, средњовековна црква; Црква св. Стефана, село Нишевац, рановизантијска и средњовековна црква; Доња црквина, село

⁶⁵ У. Рајчевић, *Сликар Милутин Бл. Марковић*, Саопштења републичког завода за заштиту споменика културе Србије XVII, Београд, 1985, 219 – 220, 222.

⁶⁶ Владимир П. Петровић, Војислав Филиповић и Славиша Миливојевић, *Сврљишка област у праисторији, антици и средњем веку*, Београд, 2012, 149.

⁶⁷ Драгиша Петковић, *Веровање и легенде о црквиштима у сврљишком крају*, *Развитак бр.6* (новембар – децембар)/1979, Зајечар, 1979, 72 – 74. Легенду „Преношење цркве Св. Илије у Нишевцу“ је казивала Петковић Вукадинка, рођена у Нишевцу 1929. године.

Нишевац, средњовековна црква (темељни остаци две цркве); Горња црквина, село Нишевац, средњовековна црква.

Када говоримо о Нишевцу треба посебно нагласити да се, као што смо већ навели, Сврљишки град налази у атару овог села. Зато је готово сигурно да је у једној од нишевачких цркава писано чувено Сврљишко јеванђеље, иако је нађено у Извору.

Поред тога, од археолошких локалитета у Нишевцу треба споменути⁶⁸: јужно подграђе Сврљиг града и Бањица, село Нишевац неолит, енеолит, бронзано доба, антички период, византијски период, средњи век и турски период – подграђе; хумку на улазу у клисуру, село Нишевац, метално доба – некропола; локалитет Калница, село Нишевац, старије гвоздено доба, антички период – насеље.

Nebojša Đokić, Sladjana Mitrović
Serbian science center, Belgrade

CHURCHES IN THE VICINITY OF THE TOWN SVRLJIG BUILT TO THE FIRST WORLD WAR

The paper listed and described churches in the vicinity of the town Svrljig built until the First World War. The following churches are described: the monastery of St. Archangel (Raschinska church) and church in the villages Lalinci, Izvor, Crnojlevo, Nishevac, Manojlica and Grbavche. Special attention was paid to the monastery of St. Archangel as the most important spiritual center of the region of Svrljig.

⁶⁸ Детаљније, са старијом литературом, видети у: Војислав Филиповић, Праисторијска налазишта у околини Сврљига, Зборник – Народни Музеј Ниш, бр. 16 – 17, Ниш, 2008, 9 – 32.

V
ХРОНИКА

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 391(497.11):069

Приказ изложбе: Кошуља – увек

Женске и дечје кошуље из Власотинца у Етнографској спомен-збирци
Христифора Црниловића
аутор: Маја Марјановић

У оквиру редовне делатности Манакове куће у којој се чува Етнографска спомен збирка Христифора Црниловића представљамо изложбу одабраних примерака основног елемента традиционалног одевања: женске и дечје кошуље из целине грађанске ношње Власотинца из периода деветнаестог и почетка двадесетог века. Ови елементи припадају култури одевања којој се Христифор Црниловић највише посветио као сакупљач, фасциниран њеним ликовним, уметничким облицима, али и као истраживач, упуштајући се у стручну систематизацију прикупљене грађе, темељену на уоченим сличностима и разликама у култури одевања балканских градова. Поред сакупљања оригиналних предмета, он је бележио њихов изглед и употребу, посебно за сваки град. Нарочито су детаљни описи ношње Скопља, Велеса, Призрена и Приштине, одакле је прикупљена и богата колекција одабраних примерака.

Изложба приказује део колекције кошуља из Збирке Христифора Црниловића, сведене је експозиције, малог броја предмета са јасним концептом којим се приказује континуитет употребе градске кошуље, културно-историјски оквир и значај у проучавању културе одевања за дати период и територију. Изложбу прати каталог у којем су представљени резултати истраживања.

На самом почетку изложбе ауторка нас уз помоћ сачуваних ликовних извора уводи у својеврсну реконструкцију аутентичног времена и простора, у којима су предмети настали и коришћени: почевши од контекста историјских и друштвених процеса, који су непосредно утицали на етничка и економска кретања становништва, њихов свакодневни живот и културу. На појединим елементима материјалне културе, какав је народна ношња, једнако као и на језику којим становништво говори, овакви процеси и промене су видно забележени.

Као мотиви старих разгледница из фонда Народног музеја у Лесковцу представљени су Лесковац и Власотинце у 19. веку као типичне вароши са периферије турске државе. По економској и друштвеној структури биле су то вароши оријенталног типа са трговачко-занатлијским средиштем. Развој и увећање броја становништва ових градова у највећој мери зависили су од сталних миграција узрокованих притиском Арбанаса на територији Косова и Метохије и отежаним условима живота православног селског становништва у околини. Присаједињење Кнежевине Србији остварено је након Берлинског конгреса 1878. године. Сматра се да је најзначајнији развој ових градова започео од половине 19. века низом реформи Порте, усмереним према немуслиман-

ском становништву, које су довеле до оснаживања српских занатлија и трговаца. Са ослобођењем су ове оријенталне варошице добиле и основу за модернизацију и индустријски процват који је од Лесковца начинио Мали Манчестер и од Власотинца модеран град, а њихова међусобна друштвено-економска усмереност и оријентацију према другим центрима у новијим периодима.

Један од показатеља економске моћи била је и промена начина одевања међу хришћанским становништвом. Такве промене су најбоље разумели и забележили поједини представници тог социјалног слоја, којем је непосредно припадао и сам Христифор Црниловић.

У анализи појединих изложених примерака овог одевног предмета, ауторка сагледава функционалне промене, резултат прилагођавања потребама начина живота варошке жене, као и разноликост и употребу скупочених материјала код занатског украшавања услед бољих материјалних могућности. У студији читавог модела одевања српског становништва формираног изван територија Кнежевине Србије, уочила је доминантан и неодвојив хришћански, патријархални културни образац. По том моделу, независно од горњих одевних елемената, кошуља је остала предмет скривеног и интимног света жене балканских градова. Таква функција основног елемента одевања присутна је код одевања сеоског становништва, неvezано од врсте и финоће материјала од којег је кошуља израђивана, како код најстаријих сачуваних примерака у музејским збиркама, тако и у новијем периоду. У окружењу грађанске породице која је своју приватност градила на патријархалним вредностима наслеђеним у оквирима задружног живота и обичајима српског народа израђиване су кошуље. Израђују је женски чланови породице у кућним условима од припреме платна до украшавања, најчешће за девојачку спремину. Кошуља тиме има и јасан симболички садржај тесно повезан са положајем жене у породици и широј заједници, пратећи је у свим периодима животног циклуса. Од раног детињства до зреле доби жена је била темељ породице кроз очување и преношење породичних вредности, али и одабир и прихватање нових знања. Пример представљају примерци дечијих кошуља и прикупљени подаци о њиховој употреби, драгоцене и ретко сачувани у одевању других крајева.

Посебно је истакнута кошуља под каталожним бројем 1, израђена крајем последње деценије 19. века, са сведеним украсима од црне памучне чипке дуж ивица грудног разреза и црном позамантеријском траком по овратнику. Откала ју је, скројила и украсила мајка Христифора Црниловића, Василија. Позивајући се на рукопис Зоре Црниловић, сестре Христифора Црниловића, ауторка износи опис жене која их је родила: „Василија је била скромна, отмена и лепа жена која је својом добротом и племенитошћу утицала на чланове породице у коју је ушла и облагородила сирову и необуздану Црниловску крв.“

И данас, већ трећа генерација стручњака Манакове куће, Етнографског и других музеја фасцинирани су обимом и резултатима рада али и личности Христифора Црниловића. Значај његове збирке, садржајно сродан другим збиркама Етнографског

музеја у Београду, Музеја у Приштини, Музеја у Лесковцу итд., утолико је већи што чува изузетне примерке којима се надопуњују ове збирке и тако заједно с њима обликује целину.

Њихова су настојања да пажљивим одабиром тема и анализом предмета из збирке који нису на сталној изложбеној поставци, јавности пруже увид у целокупан домет рада Христифора Црниловића на очувању српског етнографског наслеђа. Темелјена на досадашњем раду претходних уважених колега изложба *Кошуља – увек*, ауторке кустоса Маје Марјановић, у томе је успела.

Вјера Медић

УДК 391(497.11)“18/19”:069

Милина Ивановић Баришић, Одевање у околини Београда – друга половина 19. и прва половина 20. века.

Посебна издања, књ. 88. Београд 2017: Етнографски институт САНУ

У студији о одевању у другој половини 19. и првој половини 20. века анализиран је одевни образац становника у околини Београда, односно у београдској Посавини, београдском Подунављу, космајском крају и ваљевској Посавини. Аутор Милина Ивановић Баришић успела је да кроз анализу форме, функције, украса и материјала, користећи се подацима са сопствених теренских истраживања, увидом у народне ношње и фотодокументацију Етнографског музеја у Београду, представи културу одевања становника насеља која чине београдску околину. Студија је обogaћена цртежима кројева одевних предмета, који су дело аутора.

Анализа обрасца одевања као израза материјалне, визуелне и естетске културе захтева и јасан осврт на промене и процесе који су довели до преобликовања одевног обрасца након Другог светског рата. Истраживања ове врсте суочавају нас и са изазовима сложености предмета проучавања. Наиме, одевни предмети су на неки начин одабир генерација једне заједнице, који су за полазну тачку имали разнолико регионално порекло, сусрете са различитим културним и естетским утицајима, а с друге стране, близина престонице, друштвени и историјски процеси, сваки су на свој начин утицали на брзину промена у одевању, почев од начина прераде сировина до производње материјала и израде одевних предмета.

Потребу за оваквим истраживањима не умањује проток времена, јер одећа је давно престала да буде само неопходност са функцијом заштите, па је у том смислу култура одевања све више, за проучаваоца, простор препознавања односа појединца и заједнице, с једне стране, према функционалном, а с друге, према лепом. У одећи је препознатљиво извесно сажимање народног односа према свакодневици, свечаностима – индивидуалним и колективним, као кључним тачкама развоја заједнице и појединца;

дакле, креће се од задовољења основних човекових потреба да се тело заштити, па до стилског и естетског израза којим се заједница кроз одећу обраћа свету, што је у тексту и наглашено. Посебан значај ове студије је у томе што су истраживања спровођена у оквиру средине из које аутор потиче. Пратећи њену свакодневну употребу, аутор не занемарује ни духовни корпус исказан кроз обичајну праксу, успешно надограђујући материјални и визуелни утисак који одећу одликује.

Опис и изглед обрасца одевања у студији су представљени у четири развојне фазе, које су резултат различитих друштвено-економских и политичких процеса у српском друштву, у периоду од средине 19. до половине 20. века. Аутор развојни ток одевања посматра кроз следеће фазе:

1. одећа до 50-их година 19. века;
2. одећа од 50-их до 80-их година 19. века;
3. одећа од 80-их година 19. века до Првог светског рата;
4. одећа после Првог светског рата.

Фазе у развоју одеће приказане су кроз измене у одевању, одевним предметима, употреби и изради материјала – почев од оглавља, тј. фризура, па до обуће. Сваки одевни предмет имао је своје место, као и фазе прелаза у коначан облик или потпуно нестајање из одевног инвентара. Старији одевни облици задржавали су своју улогу у обредним, свечаним и магијским приликама. С друге стране, иновативност у одећи зависила је од економске снаге домаћинства, па самим тим и појединаца, али и од удаљености Београда као градског центра у експанзији. У студији су јасно дефинисане разлике у мушкој и женској ношњи кроз употребу материјала за израду предмета, њиховим кројевима, лексичким изменама, као и кроз улоге појединаца у животу заједнице и у животном циклусу појединца.

Како аутор наглашава – измењена друштвена, економска, културна, политичка ситуација у друштву, у разматраном времену, била је солидна подлога за миграцијске процесе који на простору Београда и његове околине трају константно са мањим или већим интензитетом више од два века. Миграције су значајан фактор прекомпоновања друштвене слике, а у крајњој инстанци и измене слике културног идентитета простора, па самим тим и културе одевања. Етничка слика околине Београда значајно је измењена услед појачаног досељавања из различитих српских крајева – нарочито из динарске и вардарске области, али и из источне Србије. Ово је било препознатљиво и у одевању, посебно током 19. века, а касније су се поменути елементи / утицаји нешто више задржали код становника београдских области Посавине и Подунавља.

Иако студије одевања одавно нису просто набрајање и класификација одевних предмета, већ критичко и аналитичко сагледавање одевања као процеса и дела општег културног обрасца, мислим да књига *Одевање у околини Београда – друга половина 19. и прва половина 20. века* досеже даље због природе истраживаног простора, који пролази кроз процесе модернизације и трансформације друштва и културе. Уз све изазове које пружа недостатак извора и у садашњем времену готово неприметне разлике у оде-

вању на релацијама село – град, значајно је то што је методологија формирана у складу с потребама израде студије и инстинктом истраживача. И на крају, али не и најмање важно, текст одликује питак и примамљив језик изражавања аутора.

Маја Марјановић

IN MEMORIAM

УДК 929"1927/2016":39(497.11)

Петар Влаховић (1927–2016) – научник и педагог

Петар Влаховић је рођен 28. јуна 1927. године у селу Слатина код Бродарева, где је завршио и основну школу. Гимназију је похађао у Колашину, Вршцу и Београду, а затим је 1948. године уписао етнологију на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

У свом радном веку, Петар Влаховић је стекао сва звања и добио највише титуле: био је истраживач, научник, универзитетски професор, уредник издања, руководилац пројеката, директор, академик. Докторирао је на Филозофском факултету у Београду где је примљен за сарадника код проф. Боривоја Дробњаквића на предмету Етнологија народа Југославије. Године 1959. постаје доцент, 1972. ванредни професор, а 1980. године и редовни професор. На овом факултету радио је до 1992. године, а на њему је, осим рада у настави, био и продекан од 1975. до 1977. године, шеф Катедре за етнологију народа Југославије и управник Одељења за етнологију. Поред своје завидне универзитетске каријере, професор Влаховић је покренуо две и данас значајне етнолошке едиције – часопис *Етноантрополошки проблеми* и едицију монографија *Етноантрополошки проблеми*. Едиције су покренуте 1987. године, а издавач је била Катедра за етнологију, данас Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.

Поред функција које је обављао на факултету, такође је био председник Управног одбора у Етнографском музеју у Београду и уредник *Гласника Етнографског музеја*. Љубав према музејској делатности, посебно према Етнографском музеју, развила се још док је Петар Влаховић био студент, а наследио ју је од свога стрица Митра Влаховића, који је био врсни музеалац, етнолог и дугогодишњи директор Етнографског музеја у Београду. Петар Влаховић је ту своју љубав и, истовремено, значај музеја представио речима да је „музеј ’лабораторија’ Одељења за етнологију Филозофског факултета“ (Радојичић, Драгана. 2016. „Академик Петар Влаховић (1927–2016)“. *Гласник Етнографског института САНУ* LXIV, св. 3: стр. 606).

Значајан траг оставио је и у Етнографском институту САНУ у којем је обављао функцију директора од 1978. до 1982. године. У исто време био је руководилац и

оснивач институтских пројеката: *Етнологско проучавање иселеништва из Србије, Етничке и етнологске одреднице Србије и Етнологске одлике ђердапског Подунавља II*. Значај који је Петар Влаховић остварио на месту директора Етнографског института САНУ био је велики пре свега због тога што је умешним руковођењем успешно преброђена криза у којој се ова институција налазила до његовог доласка на место директора. „У периоду од 1978. до 1982. године материјална ситуација у Институту је поправљена, динамизиран је рад на текућим пројектима, обновљена је издавачка делатност“ (Исто, стр. 606).

Такође, П. Влаховић је био члан и један од оснивача Антрополошког друштва Југославије, као и његов председник готово четрдесет година – 1969. до 2007. године. Покренуо је и његову издавачку делатност – неопходну и изузетно значајну делатност једног научног друштва. Важно је подсетити и на податак да је одржао предавање на оснивању Антрополошког друштва Европе, 1977. године. Петар Влаховић је био добитник многих домаћих и иностраних признања, додељених за његово прегалаштво у струци. Као круна каријере дошло је и редовно чланство у Црногорској академији наука и умјетности 1988. године, у којој је руководио Одбором за етнологију и Одбором за демографију.

Његова научно-истраживачка каријера била је изузетно богата, базирајући се делом и на истраживањима Црне Горе. Као члан Црногорске академије наука и умјетности био је руководиолац неколико пројеката: *Етнологске одлике Црне Горе, Демографски и популациони проблеми у Црној Гори и Популациони аспекти Црна Гора у XXI стољећу у ери компетитивности*. У развоју научне каријере помогло му је и образовање које је стекао на студијама кинеског језика и антропологије, у периоду од 1955. до 1957. године, прво на Универзитету у Пекингу, а затим и на специјализацији из биофизичке антропологије у Љубљани. Петар Влаховић је током универзитетске и научне каријере сарађивао са великим бројем колега из читаве Југославије, али и из иностранства, пре свега из Русије.

Резултати научне каријере Петра Влаховића представљени су у бројним научним радовима, монографијама, уредништвима, чланством у редакцијама и др. Био је уредник часописа *Етноантрополошки проблеми*, у периоду 1987-1998, као и монографија које су оквиру ове едиције изашле у овом периоду; затим *Зборника радова Етнографског института* књ. 9, *Посебних издања Етнографског института САНУ* књ. 19, *Гласника Етнографског института XXVII*, *Зборника са Симпозијума о научној делу Сретена Вукосављевића, Гласника антрополошког друштва Југославије* св. 1, *Етнологских свезака* бр. 1 и редактор *Специјалних едиција* Етнографског института САНУ No. 1 и 2, као и других издања.

Сам почетак Влаховићевог научног рада обележила је његова докторска дисертација *Бродарево и његова околина*, објављена 1968. године на Универзитету у Београду, у којој се бавио истраживањем свога завичаја. Наставак научних истраживања донео је већи број монографија у његовом опусу, које су разноврсне

по садржају, тематици и географским просторима које описују. Он се у овим монографијама и радовима углавном бавио етно-антрополошким карактеристикама одређеног краја, миграцијама, етногенетским процесима, историјском антропологијом и др. Кроз истраживања у оквиру историјске антропологије – можда и најразвијеније у његовом опусу – „Петар Влаховић указује на настанак појединих етничких заједница, њихове миграције, међусобна мешања и укрштања различитих човекових популација и утицај свега тога на обликовање савремене антрополошке слике на југословенским просторима“ (Ивановна Тегако, Лидија. 2003. „Историјска антропологија – савремени аспект“. *Зборник радова посвећен академику Петру Влаховићу*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, стр. 161).

Научно-истраживачки опус Петра Влаховића је импозантан – броји преко три стотине библиографских јединица. За његов рад везују се бројне монографије и студије, међу којима издвајамо за ову прилику неколико. *Острво цвећа на превлаци код Тивта* из 1970. године, једна је од првих Влаховићевих ауторских монографија која је представљала је својеврстан туристички водич кроз овај значајан културно-историјски предео у Црној Гори.

Године 1972. П. Влаховић је објавио монографију *Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије*, која се базирала на проучавању и сублимираном представљању народне религије, обичаја и веровања народа у Југославији, а која је била приручно средство за студенте етнологије и антропологије, као и за младе истраживаче, што уосталом и сам аутор наводи у предговору издања: „Овај приручник је намењен студентима и свима онима које интересује ова материја. У њему је сажет део предавања да би се олакшао рад студентима који слушају Етнологију народа Југославије као главни или помоћни предмет на Филозофском факултету у Београду. Али приручник ће интересовати и све оне који желе да се упознају са животом и обичајима наших народа“ (стр. 3).

Његов богат опус, посматрано не само бројчано већ и у смислу географске разноликости, допуњује и монографија *Живот и обичаји народа Кине*, коју је објавио 1973. године, петнаест година након повратка са студија из Кине, упознавши и заволевши ову земљу и њену културу. Ово је прва монографија у Југославији о животу и обичајима становника Кине, а настала је „као трајан израз захвалности кинеском народу за гостопримство пружено у тренуцима када је тек исцељивао ране у ратом опустошеној земљи“ (стр. VII).

У вртлогу живота, прилози историјској антропологији – монографија је Петра Влаховића која је објављена 1978. године, као прилог историјској и етничкој антропологији. Овом монографијом аутор је покушао да приближи антропологију етнологији и да их на одређени начин повеже. Влаховић се током професорске каријере бавио етничком и историјском антропологијом – предавао је предмет који се звао Етничка антропологија, те је своја размишљања на поменутом плану и предавања преточио у ову монографију.

Године 1984. објављена му је монографија под називом *Народи и етничке заједнице света*, која географски проширује његов опус на многе мање етничке заједнице у читавом свету. Ова монографија је од изузетног значаја, будући да до њеног публиковања није постојала знатнија литература на ову тему на домаћој сцени. У сарадњи са издавачем „Вук Караџић“ из Београда – Петар Влаховић је сачинио лексикон, коме претходи увод, односно збирка мањих научних радова о томе шта представљају људске заједнице, о приступу етногенези, о миграцијама и образовању великих људских заједница, о распореду савремених народа и етничких заједница света. Петар Влаховић се у овој монографији „критички (...) осврнуо на миграционе конструкције и покушаје да се разјасни порекло одређене људске заједнице. Нагласио је да су етничке заједнице променљиве категорије“ (Ковач, Сенка. 2003. „Поводом 75 година живота академика Петра Влаховића – редовног професора Филозофског факултета у Београду“. *Зборник радова посвећен академику Петру Влаховићу*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, стр. 65).

Још једна значајна монографија истог аутора објављена је 1987. године у оквиру прве свеске Етноантрополошких проблема, под називом *Писци наше етнологије и антропологије*. Она представља, пре свега, значајан приручник за оне који похађају студије етнологије и антропологије, једнако као и монографија *На животним раскрсницама, прилози проучавању етничких процеса*, која је објављена, такође, 1987. године.

У монографији *Човек у времену и простору. Антропологија* из 1996. године аутор разматра питање антропологије као науке о човеку уопште, а посебно на територији Југославије и Србије. Монографија је сачињена од више научних радова, тако да се свака тема може засебно читати и подробно пропатити. За студенте је значајан приручник.

Монографија *Србија. Земља, народ, живот, обичаји*, објављена 1999. године, доноси Влаховићева сазнања која је стицао током читавог свог животно-научног века, сабрана на једном месту и преточена у размишљања о међуодносу завичаја, Србије и света. Влаховићева сазнања о Србији и истраживања, као и предавања, сабрана су у овој монографији. Ова монографија представља прву свеобухватну етнологску студију о Србији након 19. века. Сачињена је од „поглавља у којима се обрађује природна средина, и време у коме се развија српски народ, порекло становништва, његова етничка историја, миграције, етнички процеси и обликовање тадашње етничке структуре“ (стр. 7).

Поврх свега, академик Петар Влаховић био је и дугогодишњи члан редакције *Етно-културолошког зборника*, у којем је такође оставио значајан траг.

Стваралачким опусом и преданим радом, не само на пољу науке него и на пољу педагогије, Петар Влаховић је обележио етнологију и антропологију након Другог светског рата. Његов константан рад око опстанка Катедре за етнологију (данас и антропологију) и Етнографског Института САНУ, па и око напретка научног

живота уопште, свакако су дали видљиве и драгоцене резултате. Наиме, професор и академик Петар Влаховић оставио је за собом бројне студенте, данас изврсне стручњаке и научнике, али је иза њега остао и научни допринос којим је омогућио неким новим генерацијама да стекну основна знања о етнологији и антропологији, али и да са истраживачком радозналешћу завире у неке недовољно истражене теме, о чему сведоче и искази појединих професора са Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду: „Својим колегама на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, професор Петар Влаховић је несребично помагао да добију одговарајућа научна звања и зато му дугујемо захвалност, што смо од професора учили и што нам је помагао да се снађемо у вртлогу живота и професије“ (Ковач, Сенка. 2003. „Поводом 75 година живота академика Петра Влаховића – редовног професора Филозофског факултета у Београду“, у: *Зборник радова посвећен академику Петру Влаховићу*. Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, стр. 67).

Нина Аксић

УДК 929"1929/2016":39(497.11)

Десанка Николић (1929–2016)

Пред сам крај 2016. године – последњег њеног дана, преминула је др Десанка Николић, дугогодишњи сарадник Етнографског института САНУ. Рођена је 1929. године у Београду, где је и дипломирала 1952. године на Филозофском факултету – на одељењу за етнологију. Студирала је заједно са Петром Влаховићем, Милком Јовановић, Видосавом Стојанчевић, Лепосавом Жунић, Ђурђицом Петровић, Сребрицом Кнежевић и др. Била је то прва генерација дипломираних студената етнологије после Другог светског рата, студената који су оставили значајног трага у српској етнолошкој науци.

Професионалну каријеру Д. Николић започела је у Војном музеју у Београду (1954. године), а наставила је у Етнографском институту САНУ (1973. године). Докторску дисертацију *Одевање граничара аустријске Војне Крајине у 18. и 19. веку*, одбранила је 1965. године на Филозофском факултету у Београду, на одељењу за етнологију. Дисертација је, под насловом *Одевање граничара Војне крајине XVIII и XIX веку*, објављена у оквиру едиције *Српског етнографског зборника: Живот и обичаји народни* (књ. 37) чији је издавач Српска академија наука и уметности. Истраживање предеоних целина, нарочито у западној Србији (Стари Влах, Драгачево и др.), истраживање миграција у Бачком Добром Пољу, истраживање околине већих урбаних центара у Србији – Београд, Крушевац и др. само су неке од области у којима је учествовала као истраживач.

У научно-истраживачком опусу др Десанке Николић уочљиво је бављење темама у чијој основи су различити методски приступи: коришћење архивских извора, анализа емпиријских чињеница прикупљених током теренских истраживања, коришћење научно-стручне литературе. Различити приступи у прикупљању и обради емпиријских чињеница представљали су основ за расветљавање различитих појава повезаних са животом становника у сеоској и/или градској средини. Временски оквир обухваћен у њеним истраживањима кретао се од 18. до 20. века. Просторни оквир у њеним радовима прилично је разуђен јер се Д. Николић бавила различитим темама, од оних које су биле повезане са Војном границом до тема које су се тичале различитих аспеката сеоског и градског живота на простору садашње Републике Србије (Војводина – Бачко Добро Поље, западна Србија – Шабац, Ариље, Доње Драгачево, Пријепоље, Нова Варош, околина Београда, Космај, и др.). Теме које су биле у сфери истраживачког занимања Д. Николић, осим већ помињане проблематике Војне границе, односиле су се претежно на акултурацијске процесе и питања менталитета у којима је постигла запажене резултате. Антропогеографске области су, такође, биле једна од тема њеног истраживачког рада. Резултат тих истраживања, поред мањих радова, представља монографија *Горње Драгачево*. Др Десанка Николић је и после одласка у пензију, 1995. године, наставила активно да обавља различите задатке у етнологији – руковођење једним од пројеката Етнографског института САНУ, да учествује на научним скуповима и објављује радове.

Десанка Николић је била активни учесник *Етно-културолошке радионице* у Сврљигу у првих неколико година њеног постојања. Свој допринос раду радионице давала је учешћем на научним скуповима који су организовани у оквиру радионице, као и објављивањем радова у *Етно-културолошком зборнику* чији је оснивач и дугогодишњи уредник био проф. др Сретен Петровић.

Милина Ивановић Баршић

Упутство за предају радова

Прилози за ЕКЗ шаљу се електронским путем на следеће адресе:

В. Филиповић - vfilipov1@gmail.com

И. Тодоровић - ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

ЕКЗ - ekz.svrljig@gmail.com

Прилози се примају до 31. јуна текуће године. Сви рукописи се рецензирају.

Рукописи треба да садрже: наслов, име и презиме аутора, афилијацију, адресу електронске поште, апстракт, до 7 кључних речи - оба и на једном страном језику, текст чланка, библиографију, потписе евентуалних прилога, графичке прилоге и резиме на страном језику.

- дужина текста не треба да прелази 10.000 речи (MS Word програм, опција *Word Count*) заједно са библиографијом,
- графички прилози дају се у одвојеним фајловима, **нипошто у текстуалном (doc, docx, txt, rtf) фајлу!**
- графички прилози треба да буду у неком од уобичајених формата (tif, tiff, psd, jpg, pdf, bmp) и резолуција преко 300 dpi.

Када је реч о навођењу референци у тексту, аутори имају могућност слободног избора, као и у навођењу јединица у библиографији, све док се примењена форма уклапа у неки од 30+ стручних система цитирања и навођења. Скраћенице не користити одвојено од библиографије.

Аутори добијају по један ауторски примерак *Зборника*, без сепарата, као и PDF фајл свог прилога на слободно коришћење.

СР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(497.11-11)(082)
902/904(497.11-11)(082)
930.85(497.11-11)(082)

ЕТНО-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области : српски исток некад и данас: археологија, етнологија, историја и лингвистика / уредници Војислав Филиповић, Ивица Тодоровић. - Сврљиг : Центар за туризам, културу и спорт, 2019 (Београд : Галаксијанис). - 223 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Етно-културолошка радионица - Сврљиг ; књ. 22)

На спор. насл. стр.: Ethno-cultural Annals for the Study of the Culture of Eastern Serbia and the Adjacent Areas. - "Зборник је покренут 1995. године на иницијативу проф. др Сретена Петровића и Етно-културолошке радионице Сврљиг" --> колофон.
- Текст ћир. и лат. - Тираж 150. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз радове. - Summaries.

ISBN 978-86-84919-38-2

1. Ств. насл. на според. насл. стр.

а) Народна култура -- Источна Србија -- Зборници б) Источна Србија -- Етнолошка истраживања -- Зборници в) Источна Србија -- Антрополошка истраживања -- Зборници г) Источна Србија -- Археолошка истраживања -- Зборници

COBISS.SR-ID 277919500